BRIDARANYAKA UPANISAD
with commentary of Sankara-
charya and gloss of Anandagiri
edited with translation by
E. Roer
1849

ॐ परमात्मने नमः ॥

बृहदारण्यकभाष्यारम्भः ॥

भा० ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

आ० ॐ ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतबृहदारण्यकभाष्यटीका ॥

यदविद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रसनाहिवत् ।
यद्विद्यया च तद्धानिस्तं वन्दे पुरुषोत्तमं ॥ १ ॥
नमस्त्रय्यन्तसन्दोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥
भगवत्पादपादाब्जद्वन्द्वं द्वन्द्वनिबर्हणं ।
सुरेश्वरादिसद्भृङ्गैरवलम्बितमाभजे ॥ ३ ॥
बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये ।
सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषामेवोपनिषदं शोधयितुकामो भगवान् भाष्यकारो विघ्नोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति । नमो ब्रह्मादिभ्य इति ॥ वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म । तन्नमस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता भवन्ति, तदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च । एष उ ह्येव सर्वे देवा इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथापि तेष्वनादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणं । चतुर्थी नमोयोगे । नमः शब्दस्त्रिविधः प्रह्वीभावविषयः ॥ ननु ब्रह्मविद्या

भा॰ उषा वा अश्वस्येत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत्। तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारनिविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये। सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्।

आ॰ वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह ब्रह्मविद्येति। एतेषां तत्सम्प्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति। वंशऋषिभ्य इति। यद्यपि तत्र पौतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः सम्प्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथापि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः॥ सम्प्रत्यपरगुरून्नमस्करोति। नमो गुरुभ्य इति। यद्यपि ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृष्वन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथापि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्य्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणं। यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि श्रुतेरिति॥ यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितन्तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते। उषा वा इति। एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तं। तद्धि द्वया हेत्यादिमाध्यन्दिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं। इयं पुनरुषा वा अश्वस्येत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति॥ अथोद्देश्यं निर्दिशति तस्या इति॥ भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह। अल्पग्रन्थेति। अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणं। वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः। सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति॥ ननु कर्म्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे सम्भवति अर्थित्वादेः साधारण्याद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात्। न च निरधिकारं शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह संसारेति। कर्म्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुरधिकारी। इह तु संसाराद्व्यावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः। न च वैराग्यन्दुर्वचं शुद्धबुद्धेर्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्सम्भवात्॥

उक्तं हि। शोध्यमानन्तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्म्मभिः। वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्म्मलमिति॥

भा॰ उपनिपूर्व्वस्य सदेस्तदर्थत्वात्तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकं । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकं ॥

व्या॰ अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि विषयप्रयोजनसम्बन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यत तत्राह । संसारहेत्विति । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माऽविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविद्या, तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना ॥ एतदुक्तं भवति । सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनं । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायस्तदैक्यं विषयः । सम्बन्धो ज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वं । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं, तदारभ्यं शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोक्तेष्वपि सर्व्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्तस्यप्राधान्यं ॥

उक्तं हि । सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनन्नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यत इति ॥

तथाच शास्त्रारम्भौपयिकं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति । सेयमिति । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धास्मन्निश्चिता चात्र ब्रह्मात्मैकत्वविद्या । तन्निष्ठानां सर्व्वकर्म्मसन्न्यासिनां सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । उपनिषदं भो ब्रूहीत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो यथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः ॥ कथन्तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राह । उपनिपूर्व्वस्येति । अस्यार्थः । षदॢ विशरणगत्यवसादनेष्विति स्मर्य्यते । सदेर्धातोरुपनिपूर्व्वस्य क्विबन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति सङ्कोचके प्रतीचि पर्य्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं * निश्चितं । तद्विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते ॥ उक्तं हि । अवसादना-

निश्चितमिति पुस्तकान्तरपाठः ॥

भा० तस्यास्य कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते। सर्व्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्व्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरि-

---

आ० र्थस्य चावसादादिति॥ ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदिष्यते कथन्तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते। न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यमित्याशङ्क्याह। तादर्थ्यादिति। ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः॥ यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदध्येतॄणां सर्व्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीतादक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्व्वचनपूर्व्वकमाह। सेयमिति॥ अथारण्यानुवचनादिनियमाधीतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्विद्यानुपलम्भात् कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यत आह। बृहत्त्वादिति। उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणातिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तस्य तदस्ति। ब्रह्मणोऽखण्डैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गवहिरङ्गाणां भूयसामिह प्रतिपादनात्। अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकं। न चैतदशुद्धबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति। कषाये कर्म्मभिः पक्के ततो ज्ञानमिति स्मृतेरित्यर्थः।

ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्य्यादिवैशिष्ट्येऽपि कर्म्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलभ्यः सम्बन्धो वक्तव्यः। स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरशक्यो विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याह तस्यास्येति॥ प्रतिज्ञातं सम्बन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां सम्बन्धाभिधानावसराभावात् तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति। सर्व्वोऽपीति। प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थं। एषोऽर्थोऽध्ययनविध्युपात्तः। सर्व्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानधिगतं यदिष्टोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति। अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात्। एतदप्रमेयमिति हि श्रुतिः। स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव

भा॰ हारयोरिष्टत्वात्। दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा। न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात्। स्वभाववादिदर्शनात्। तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते॥

आ॰ तत्तदात्मनावस्थानात्। सच्च त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतेः। स च प्रकाशनः सर्व्वप्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात्। तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतेः। स च परोऽविद्यातत्कार्य्यातीतत्वात्। विरजः पर आकाशादित्यादि श्रुतेः। एवं रूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्व्वोऽपि कार्य्यकारणात्मकः प्रपञ्चः। आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेः। तथाच यथोक्तं वस्तुस्वरूपं प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत् प्रमाणमिति। अथवा प्रत्यक्षादिमानवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः। तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्म्मकाण्डं कर्म्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकं। विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः। ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तन्त्रोपयुक्तं। परमपुरुषस्योपनिषदत्वश्रवणात्। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रुतेः। तद्युक्तं कर्म्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति॥ अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति सर्वपुरुषाणामिति। अयमर्थः। सुखं मे स्यात् दुःखं माभूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमात्रेऽभिलाषोपलम्भात्। तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात्। तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्। तस्मिन् प्रमां स्वार्थविषयामादधत् कथन्तदप्रमाणमिति॥ नुन वेदस्य कार्य्यपरतया प्रामाण्यात् कर्म्मकाण्डवत् काण्डान्तरस्यापि कार्य्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह। दृष्टविषयेति॥ क्रियाकारकफलेतिकर्त्तव्यतानामन्यतमस्मिन् कार्य्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे तथा-

भा॰ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्। यथा च मरणं प्राप्येत्युपक्रम्य योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म्म यथा श्रुतमिति च। स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते

व्या॰ विधिकार्य्यधियोऽन्यथालब्धत्वात् तत्त्वनागमोऽनुसन्धेयः॥ न हि लोकवेदयोस्तद्भिद्यते। अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। न चाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकानि अतिप्रसङ्गात्। न च ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः। तस्मिन् ब्रह्मत्वेनात्मत्वेन च प्रसिद्धेः। तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात्। तानि चालौकिकमखण्डं प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेषं लक्षणया बोधयन्ति। तस्मात् ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्य्यमिति भावः॥ किञ्च तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्यं कर्म्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादौ सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमावश्यकं। तदभावे तत्प्रामाण्यायोगात्। न हि भविष्यद्देहसम्बन्ध्यात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्ति-विश्रम्भः। तस्मात् कर्म्मकाण्डप्रामाण्यमिच्छता सिद्धेऽर्थे भविष्य-द्देहसम्बन्धिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्। कार्य्ये वेदप्रामाण्यानियमात् वेदान्तानामपि स्वार्थे मानत्वं सिध्यतीत्याह। नचेति॥ ननु देहान्तरसम्बन्ध्यात्मज्ञानं विनापि विधिवशाद-दृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह। स्वभावेति। यदात्मा देहान्तरसम्बन्धी शास्त्रान्मानान्तराच्च न प्रमितस्तदा भोक्तुरन-वगमात् न प्रेक्षापूर्व्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत्। लोकायतस्य व्यति-रिक्तात्मास्तित्वमजानतो जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदि-कक्रियास्वप्रवृत्तेर्दर्शनात्। अतो नातिरिक्तात्मज्ञानं विना साम्प्र-दायिकी प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ननु विधयः साधनविशेषं बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वादौ मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह। तस्मादिति। अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुप-पत्त्या कर्म्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत। विधीनां श्रुत्यर्था-भ्यामुभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥ न केवलं विधिभिरेवार्थादाक्षि-

भा० पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमय इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं ॥ तत्प्रत्यचविषयमेवेति चेन्न । वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः ।

आ० ममतिरिक्तात्मास्तित्वं किन्तु अत्यापि स्वमुखेनोक्तमित्याह । येयमिति । निर्णयदर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमिति सम्बन्धः ॥ तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरं दर्शयति । यथा चेति । पूर्व्ववदेव सम्बद्योतनार्थं चकारः ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यात् कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्य्यमुक्त्वा वृहदारण्यकवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्य्यमाह स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमः । तद्विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्म्मणी पूर्व्वोपार्जिते फलदानायानुगच्छतः । स च गत्वा ज्ञानकर्म्मानुगुणफलमनुभवतीति शारीरिकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसम्बन्धविषयः । न चात्रैव भस्मीभवतो देहादेर्जन्मान्तरसम्बन्धो युक्तः । तेनात्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसम्बन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः ॥ अजातशत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रम्य व्यतिरिक्तास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासास्ति । तत्रैवोपसंहारे य एष विज्ञानमयः पुरुष इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं । न हि देहादेर्विज्ञानमयत्वमस्ति । तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गमयतीत्याह । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । न चोदाहृतानां वाक्यानामप्रामाण्यं । तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेत्वविशेषादभ्युपेयत्वादितिभावः ॥ यथोक्तात्मन्यहम्मत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणात् अतिरिक्तात्मास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेः । अतो न तत्र श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते । तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य

भा॰ न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति। स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्। न। निरूपितेरभावात्। न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति। वैनाशिकास्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात् प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः। तथानुमानादपि। श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत्। न। जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति॥

व्या॰ विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते॥ यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं तदभिप्रायेणाहं धीगोचरः। तथापि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति। युक्त्यागमविवेकशून्यानामहम्प्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति। न वादीति॥ वेदप्रतिकूला वादिनो नास्तिका नैव विवादं कुर्वन्तीत्याह। नहीति। तेषु प्रातिकूल्यसम्भावनार्थं विशेषणं नेत्यादीति वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूला न हि स्युरेवं वदनस्यैवासम्भावादध्यक्षविरोधादिति योजना॥ प्रत्यक्षविषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह। न हीति॥ तत्र व्यभिचारं शङ्कते स्थाण्वादाविति। प्रत्यक्षे धर्म्मिणि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्तेरुपलम्भान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कार्थः। आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः सङ्गृह्यते। किम्प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने। नाद्योऽङ्गीकारात्। नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नाग-

भा॰ सर्व्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवम्प्रतिपत्तुर्दे-
हान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेष-
ज्ञापनाय कर्म्मकाण्डं समारब्धं ।

आ॰ मान्वेषणा । तेनैव तन्निरासेन तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं
दूषयति । नेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं
प्रपञ्चयति । न हीति ॥ आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति
प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहम्प्रत्ययग्राह्यमित्याह ।
वैनाशिकास्त्विति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथापि
देहान्तरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं । तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरति-
रिक्तस्यात्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तत्राहन्धिया सूक्ष्मदेहाति-
रिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ किञ्च प्रत्यक्षस्य विषया रूपादिस्त-
द्राहित्यन्तद्वैलक्षण्यन्तदात्मनोऽस्ति । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्या-
दिश्रुतेः । न हि रूपादि तदाधारं विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो
न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षाप्रसिद्धिरित्याह । तस्मा-
दिति । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् पक्षे च तद-
दर्शनादिति यावत् ॥ अथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्य-
नुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह । तथेति । नात्मास्तित्वप्र-
सिद्धिरिति सम्बन्धार्थस्तथाशब्दः । अयम्भावः । इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये
स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्पराश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव
साध्यमानत्वात् ।

क्वचिच्छब्देन चाश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्र-
यस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति ॥ यः प्राणेन
प्राणितीत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्यात्मास्तित्वे
प्रदर्शितत्वात् । तस्य च व्याप्तिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मवि-
षयत्वान्न तस्य शब्दैकगम्यतेति शङ्कते । श्रुत्येति ॥ आत्मनः स्वातन्त्र्येण
लिङ्गगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गमुपन्यस्तमिति परिहरति ।
नेति । योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्व्वको यथा रथा-
दिव्यापारः । प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधि-
ष्ठानपूर्व्वकत्वमिति सम्भावनामात्रेण लिङ्गोपन्यासः । न हि निश्चा-
यकत्वेन तदुपन्यस्यते आत्मनो जन्मान्तरसम्बन्धस्य प्रमाणान्त

भा॰ न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतं । यावद्धि तन्नापनीयते तावदयं कर्म्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्त्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्म्मसंज्ञकानि कर्म्माण्युपचिनोति बाहुल्येन । स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्थावरान्ताधोगतिः ।

व्या॰ रेणाग्रहणात् तद्यागलिङ्गयोगादित्याह । जन्मान्तरेति ॥ ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत् कथन्तत् प्रत्यक्षमनुमेयञ्चेति वादिनो वदन्तीति तत्राह । आगमेन त्विति । येयं प्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन । को ह्येवान्यादित्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्गविशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाहम्प्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्म्मितानि तानीति कल्पयन्तो द्विधात्मानं वदन्ति । वस्तुतस्तु आत्मा यथोक्तश्रुत्येकसमधिगम्य इत्यर्थः ॥ तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाय सादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्व्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्म्मभिः शुद्धबुद्धे वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः सम्बन्धं कथयति । सर्व्वथापीति । आगमान्मानान्तराद्वा व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः ॥ पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनो ज्ञापनार्थं कर्म्मकाण्डं समारब्धं चेत्तर्हि तच्चोक्तकर्म्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यान्न सम्बन्धोक्तिः सावकाशेत्याशङ्क्याह । नत्विति । आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं मिथ्याज्ञानकार्य्यलिङ्गकञ्च । तच्चाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयं । न हि तत्कर्म्मकाण्डोक्तैरेव कर्म्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात् । तस्मात्तद्बाधनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तार-

भा॰ कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वं । ततो [1] मत्यादिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्म्माख्यं । तद्द्विविधं । ज्ञानपूर्व्वकं केवलञ्च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलं । ज्ञानपूर्व्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलं । तथाच शास्त्रं आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्यादि । स्मृतिश्च द्विविधं कर्म्म वैदिकमित्याद्या । साम्ये च धर्म्माधर्म्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवतो धर्म्माधर्म्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्म्माश्रया ।

आ॰ म्भसम्भवादुक्तसम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ॥ यदि कर्म्मभिरज्ञानं न निवर्त्तते । मा निवर्त्तिष्ट । सत्येव तस्मिन् कर्म्मवशान्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह । यावद्धीति । सम्यक्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म्म । तत्तु प्रणाड्या तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने मुक्तिः । तस्मिन् सति संसारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् कर्म्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति भावः । अयमित्यर्थो निर्दिश्यते । रागद्वेषादित्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वं । अपिकारः सम्भावनार्थः । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वं ॥ अधर्म्मोपचयप्राचुर्य्ये हेतुमाह । स्वाभाविकेति ॥ अथ वैराग्यार्थं कर्म्मफलमपश्यन्नधर्म्मफलमाह । तत इति ॥

उक्तं हि । शारीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति ॥ तत् किम्पुण्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह । कदाचिदिति ॥

शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह । तत इति । आदिशब्दो वाग्देहविषयः ॥ फलविभागं वक्तुं कर्म्म भिनत्ति । तद्द्विविध

[1] मन आदिभिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

भा० तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तो

आ० मिति ॥ तस्य मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते । तच्चेति । केवलमित्यादिकर्म्मेति शेषः ॥ कर्म्मणा पितृलोक इति हि वक्ष्यति । तस्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्यादिशब्दः ॥ विद्यया देवलोक इति श्रुतिमाश्रित्याह । ज्ञानेति । देवलोको यस्यादिर्ब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः । उक्तेऽर्थे शातपथीं श्रुतिं प्रमाणयति । तथापेति । सर्व्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्म्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी । कामनापुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी । तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयः कृतः । अतो ज्ञानपूर्व्वकं कर्म्म देवलोकस्य कामनापूर्व्वं पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ॥

प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकं । इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमभिधीयत इत्यादिमनुस्मृतिश्चात्रैवोदाहरति । स्मृतिश्चेति ॥ धर्म्माधर्म्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह । साम्येति ॥ उक्तं हि । उभाभ्यामपुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवश इति ॥ त्रिविधमपि कर्म्मफलं वैराग्यार्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति । एवमिति ॥ सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह । स्वाभाविकेति ॥ विचित्रकर्म्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह । धर्म्माधर्म्मेति ॥ तर्हि धर्म्माधर्म्माभ्यामेव तन्निर्म्माणसम्भवात् कृतमविद्ययेत्यत आह । नामेति । तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदालम्बनेति यावत् । धर्म्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः ॥ ननु संसारगतेराविद्यकत्वमयुक्तं । प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति । श्रुतौ च नामरूपात्मनो जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणात् । न च प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह । तदेवेदमिति ॥

जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्यक्षादिना श्रुत्या चाभिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि अनभिव्यक्तमेवेति

भा॰ ऽनर्थ इत्येतस्मादिरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते । अस्य त्वश्वमेधकर्म्मसम्बन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधेनाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः ॥

विद्यया वा कर्म्मणा वा तद्धैतल्लोकजिदेवेत्येवमादिश्रुतिभ्यः कर्म्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न । योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतेर्विद्या·

व्या॰ न तस्याविद्याकृतत्वहानिरितिभावः ॥ अविद्याकृतां संसारगतिमनुभाषते । स एष इति ॥ अविद्याकृतत्वे कथमनादित्वमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह । बीजाङ्कुरादिवेति ॥ तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । क्रियेति ॥ चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह । अनादिरिति ॥ अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह । अनन्त इति । प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणं । नैसर्गिक इति पाठ कारणरूपेण तत्त्वमुन्नेयं । यस्मात् कर्म्म संसारफलं न मोक्षं फलयति तस्मात् सनिदानसंसारनिवर्त्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसम्पन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति । इत्येतस्मादिति ॥ यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यारब्धव्यं । तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् उषा वा अश्वस्येत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽभीष्टफलमभिधित्समानः प्रथममश्वमेधफलमाह । अस्य त्विति । राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्राह्मणादीनान्तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ॥

किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं । केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयति इत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति । विद्ययेति ।

भा॰ प्रकरणे चाम्नानात् कर्म्मान्तरे च सम्पादनदर्शनादिज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्व्वेषाञ्च कर्म्मणां परं कर्म्माश्वमेधः । समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् ।

तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आम्नानं सर्व्वकर्म्मणां संसारविषयत्वदर्शनार्थं । तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायां

आ॰ तत्फलाप्राप्तिरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । तद्धैतदिति ॥ तदेतत् प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनमिति यावत् । आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकाप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यन्ते ॥ अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वादिवत् तच्छेषत्वेन फलवत्त्वात् । न स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वं अङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते । कर्म्मविषयत्वमिति ॥ ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वन्दूषयति । नेति ॥ पूर्व्वाचार्य्यैर्दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति । न योऽश्वमेधेनेति । स सर्व्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यामिति सम्बन्धः । ज्ञानकर्म्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः ॥ उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्म्मत्वात् विहितत्वात् कर्म्मप्रकरणाद्बुत्थितत्वाच्च मैवमित्याह । विद्येति ॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । कर्म्मान्तरे चेति । अश्वमेधातिरिक्ते कर्म्मण्यर्थं वा लोकोऽग्निरित्यादौ चित्याग्न्यादावेतल्लोकादिसम्पादनस्य दर्शनात् न फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः ॥ अश्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किन्तु पुरुषार्थं । तत्र चाधिकारोऽश्वमेधकर्त्तनधिकारिणामपीष्यतावदेवं चेदुपासने कर्म्मप्रकरणस्थेऽपि तल्लाभात् विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्याशङ्क्याह । सर्व्वेषाञ्चेति ॥ परत्वे हेतुः समष्टीति । अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतेत्यर्थः ॥ तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातन्तदाह । तस्य चेति ।

यदा क्रतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वं तदाल्पीयसामग्निहोत्रादीनां संसारफलं किं वाच्यमित्यस्मिन् कर्म्मराशौ बन्धहेतौ विरक्ताः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानम-

भा० मृत्युभावं*। न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्। न। सर्व्वकर्म्मफलोपसंहारश्रुतेः। सर्व्वं हि पत्नीसम्बद्धं कर्म्म। जाया मे स्यादेतावान् वै काम इति निसर्गत एव सर्व्वकर्म्मणां काम्यत्वन्दर्शयित्वा पुत्रकर्म्मापरविद्यानाञ्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इति फलन्दर्शयित्वानात्मकताञ्चान्त उपसंहरति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म्मेति।

व्या० पेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्व्वकर्म्मसन्न्यासपूर्व्वके कथमप्रवर्त्तेरन्नित्याशयवती श्रुतिरुपासनां विद्यारम्भेऽभिदधातीति। तेनोषा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः॥ उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह। तथाचेति। अशनया हि मृत्युः स वै नैव रेमे सोऽबिभेदिति भयारत्यादिश्रवणात् उपास्तियुक्तक्रतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्य्याप्तो त्यर्थः॥ उक्तं सर्व्वकर्म्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं। तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते। न नित्यतामिति॥ एतावान् वै काम इति सर्व्वकर्म्मणामविशेषेण फलसम्बन्धश्रवणात्। पश्चादेस्य काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात् सिद्धत्वात्। कर्म्मणा पितृलोक इतिवाक्यस्य नित्यादिकर्म्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति। नेति॥ उक्तमेव स्फुटयति। सर्व्वं हीति॥ पत्नीसम्बन्धे मानमाह। जायेति॥ तथापि कथं कर्म्मणः सर्व्वस्य कामोपायत्वं तत्राह। एतावान् वै काम इति॥ कथन्तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राह। पुत्रेति॥ अथैवं फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह। अनात्मकताञ्चेति। अस्याध्यायस्यावसाने कर्म्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमित्याद्या श्रुतिरुपसंहरिष्यतीत्यर्थः॥ उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्य्यमाह।

* मर्त्यमिति पुस्तकान्तरपाठः।

भा॰ सर्व्वकर्म्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव त्वयस्या-
गुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।

तदेव पुनः सर्व्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः । क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्त्तामूर्त्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूप-कर्म्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाका-रकफलभेदादिविपर्य्ययेणावभासते । अतोऽस्मात् क्रिया-कारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमितिसाध्यसाधनरूपाद्वि-रक्तस्य कामादिदोषकर्म्मबीजभूताविद्यानिवृत्तयेरज्ज्वा-

व्या॰ सर्व्वकर्म्मणामिति ॥ कर्म्मफलं संसारश्चेत् प्राक्तदनुष्ठानात्तदभा-वान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । इदमेवेति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् ॥ तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह । तदेवेति ॥

व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्य च प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमा-शङ्क्याविद्याकृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति । सोऽयमिति । स एव हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत् कुतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः ॥ कथमस्यात्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याह । क्रियेति ॥ समारोपे मलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति । मूर्त्तेति ॥ नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते । तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वात् । असति सादृश्येऽध्यासासिद्धेरित्याह । अत इति ॥ संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति । अनामेति । आदिपदेनान्येऽपि विपर्य्ययभेदाः सङ्गृह्यन्ते ॥ आरोपे प्रमि-णोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति । अवभासत इति ॥ आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिवद्यतोऽ

भा० मिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्यारभ्यते। तत्र तावद-श्वमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वस्येत्यादि। तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य। प्राधान्यञ्च तन्नामाङ्कित-त्वात् क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च॥

आ० नुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्त्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदा-रम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति। अत इति। एतावदित्यनर्थोक्तिः॥ तत्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह। रज्ज्वामिवेति॥ एवमु-पनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवान्तरतात्पर्य्यमाह। तत्र तावदिति॥ आद्यस्य पुनरवान्तरतात्पर्यन्दर्शयति। तत्रेति॥ नन्वश्वमेधस्याङ्गबाहुल्ये कस्मादश्वाख्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते। तत्राह। प्राधान्यादिति॥ तदेव कथमिति तदाह। प्राधान्य-ञ्चेति॥ प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह। प्राजा-पत्यत्वाच्चेति॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे। उषा इत्यादिना॥

वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदारम्भः ।

उ० ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।

भा० उषा वा इति ब्राह्मो मुहूर्त्त उषाः । वैशब्दः स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानां । अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञीयस्य उषाः शिर इति सम्बन्धः । कर्म्माङ्गस्य पशोः संस्कर्त्तव्यत्वात् कालादिदृष्टयः शिर आदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजा-

---

व्या० स्मरणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति । प्रसिद्धमिति । शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्त्तस्तं कालमिति यावत् । उषसि शिरः शब्दप्रयोगादिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह । प्राधान्यादिति ॥ तथापि कथन्तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । शिरश्चेति ॥ आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । अश्वस्येति ॥ कालादिदृष्टिरश्वाङ्गे किमिति क्षिप्यतेऽश्वाङ्गदृष्टिरेव तेषु किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । कर्म्माङ्गस्येति ॥ अङ्गेष्वनङ्गमिति क्षेपे हेत्वन्तरमाह । प्राजापत्यत्वञ्चेति । अश्वस्य संत्स्यतीति शेषः ॥ तत्र हेतुः प्रजापतीति ॥ ननु कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राह । कालेति । कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः । तथाच यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तद्दृष्टिः तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणं । अश्वमेधाधिकारी हि सत्यश्व कर्म्मणो वीर्य्यवत्तरत्वार्थं कालादिदृष्टीरश्वावयवेषु कुर्य्यात् । तदनधिकारी तु अश्वाभावे

उ॰ सूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य।

भा॰ पशुत्वञ्च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्। काललोकदेवताध्यारोपणाच्च प्रजापतित्वकरणं पशोः। एवंरूपो हि प्रजापतिः। विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ।

सूर्य्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात् सूर्य्याधिदैवतत्वाच्च। वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात्। व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः। वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणं। वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतमुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात्। संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा। आत्मा शरीरं। कालावयवानाञ्च संवत्सरः शरीरं शरीरञ्चात्मा।

आ॰ स्वात्मानमश्वङ्कल्पयित्वा स्वशिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं सम्पाद्य प्रजापतिरस्मीति विज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येतेति भावः।

चक्षुषि सूर्य्यदृष्टौ हेतुमाह। स शिरस इति। उषसोऽनन्तरत्वं सूर्य्ये दृष्टं। चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वन्दृश्यते। तस्मात्तत्र तद्दृष्टिर्युक्तेत्यर्थः॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सूर्य्येति। आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः। चक्षुषि सूर्य्योऽधिष्ठात्री देवता। तेन सामीप्यात्तत्र तद्दृष्टिरित्यर्थः॥ अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः॥ अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथापि पर्य्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य क्रव्यादादिव्यावृत्त्यर्थं* विशेषणमित्याह। वैश्वानर इत्यग्नेरिति॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखम्प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तद्दृष्टौ हेतुमाह। मुख

---

* मूर्त्तिविशेषणमिति पुस्तकान्तरपाठः

उ० द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं ।

भा० मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्व्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनं ॥

द्यौः पृष्ठं ऊर्द्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् । पृथिवी पाजस्यं पादस्यं । पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां सम्बन्धात् । पार्श्वयोर्दिशाञ्च सङ्ख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत् । न । सर्व्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव

आ० स्येति । अधिकमासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तं ॥ शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्रात्मत्वं हेतुमाह । कालेति । आत्मा हस्तादीनामङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्यात्मत्ववदङ्गानां शरीरस्यात्मत्वे प्रमाणमाह । मध्यं ह्येति ॥ पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह । अश्वस्येति ॥

पृष्ठे द्युलोकदृष्टौ हेतुमाह । ऊर्द्ध्वत्वेति ॥ उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह । सुषिरत्वेति ॥ पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह । पादेति । अश्वस्य हि खुरे पादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः ॥ पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह । पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र कथं तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः सम्बन्धादिति शङ्कते । पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां सम्बध्येते तथाप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां सम्बन्धसम्भवात् तत्र तद्दृष्टिरविरुद्धेति परिहरति । नेत्यादिना । तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतु कर्त्तव्यं ॥ पार्श्वादिष्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्वदिक्सम्बन्धो हेतुः ॥ ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि । हस्तादीनि च देहस्यावयवाः । तस्मादृतुदृष्टिरङ्गेषु कर्त्तव्येत्याह । ऋतव इति ॥ अस्ति मासादीनां

उ॰ दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशःपर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि ।

भा॰ सर्व्वदिशां सम्बन्धाददोषः । अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात् । मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व्वाणि सन्धयः सन्धिसामान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति अश्वस्य पादैः । नक्षत्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात् । नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षस्योदरस्थत्वान्मांसानि उदकरुधिरसेचनसामान्यात् ।

आ॰ संवत्सरसन्धित्वं । अस्ति च शरीरसन्धित्वम्पर्व्वणां । अतस्तेषु मासादिदृष्टिरित्याह । सन्धीति । युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रं । अयनाभ्यान्दैवं । पक्षाभ्याम्पित्र्यं । षष्टिघटिकाभिर्मानुषमिति भेदः ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयकत्वं व्युत्पादयति । प्रतितिष्ठन्तीति ॥ पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्ध्यर्थमुक्तमुपपादयति । अहोरात्रैरिति ॥ अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह । शुक्लत्वेति ॥ नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगादित्याशङ्क्य पुनरुक्तिम्परिहर्त्तुमित्याह । अन्तरिक्षस्येति । उदकं सिञ्चन्ति मेघा मांसानि रुधिरं । अतः सेककर्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह । उदकेति ॥

उ॰ ऊवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन् पूर्वार्द्धो निम्लोचन् जघनार्द्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ (१)

भा॰ ऊवध्यमुदरस्थमर्द्धजीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवसामान्यात्। सिन्धवः स्यन्दनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च। यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ। क्लोमान इति नित्यम्बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्व्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च। ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो लोमानि केशाश्च यथासम्भवं। उद्यन्नुद्गच्छन् भवति सविताऽऽमध्याह्नादश्वस्य पूर्व्वार्द्धो नाभेरूर्द्धमित्यर्थः। निम्लोचन्नस्तं यन्नामध्याह्नाज्जघनार्द्धोऽपरार्द्धः पूर्व्वापरत्वसाधर्म्म्यात्। यद्विजृम्भते गात्राणि

आ॰ अश्वजठरविपरिवर्त्तिन्यर्द्धजीर्णे सिकतादृष्टौ हेतुमाह। विश्लिष्टेति ॥ किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात् तत्राह। बहुवचनाच्चेति। चकारोऽवधारणार्थः। यद्यपि बह्वीभ्यः शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गुदशब्दमर्हति तथापि स्यन्दनसादृश्यात् तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः ॥ कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बहूक्तेर्गतिमाह। क्लोमान इति। तयोः पर्व्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह काठिन्यादिना ॥ क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोषधिदृष्टिर्लोमसु, महत्त्वसामान्याद्वनस्पतिदृष्टिः श्मश्रुकेशेषु कर्त्तव्येत्याह। यथासम्भवमिति ॥ पूर्व्वत्वसामान्या

उ॰ अहर्वा अश्वम्पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्व्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनम्पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः ।

भा॰ विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात् । यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणन्तत् सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ १ ।

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदन्दर्शनं । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्यात् । वै अहरश्वम्पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथं अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापतिर्हि आदि-

---

व्या॰ न्मध्याह्नात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्द्धभागे कर्त्तव्येत्याह । उद्यन्नित्यादिना ॥ अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्द्धभागे मध्याह्नादनन्तरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्य्येत्याह । निम्लोचन्नित्यादिना ॥ विजृम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । विजृम्भणं मुखं विदारयति । विद्योतनं पुनर्मेघविदारणं । अतो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्त्तव्येत्याह । मुखेति ॥ स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गात्रकम्पे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । गर्जनेति ॥ मूत्रकरणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह । सेचनेति ॥ अश्वस्य हेषितशब्दे नास्त्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह । नात्रेति ॥ १ ॥

अश्वावयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वप्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कण्डिकान्तरङ्गृहीत्वा तात्पर्य्यमाह । अहर्वेत्यादिना । ग्रहौ

उ० हयो भूत्वा देवानवहद् वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

भा० त्यादिलक्षणोऽङ्गा लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाजायत इत्यमनुविद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्व्वे पूर्व्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानं । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वमस्यात्पृष्ठतो महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वं । अश्वस्य हि विभूतिरेषा । यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वमभितः सम्बभूवतुः । उक्तलक्षणावेव सम्भूतावित्यससावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थं । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्म्मणो विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा देवानवहत् देवत्वमगमयत् प्रजापति-

आ० हवनीयद्रव्याधारो पात्रविशेषौ अग्रतः पृष्ठतश्चेति सञ्ज्ञपनात् प्रागूर्द्ध्वमिति यावत् ॥ प्रसिद्धा तावदह्नो दीप्तिः सौवर्ण्यं च ग्रहे सास्ति । अतस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विभजते । अहरिति ॥ अश्वसञ्ज्ञपनात् पूर्व्वं यो महिमाख्यो ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्दृष्ट्योपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति शङ्कते । अहरश्वमिति ॥ नायमश्वादर्थोऽनुशब्दः किन्तु लक्षणार्थः । तथाचाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् तं लक्षयित्वा ग्रहस्य यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुपदेशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति । अश्वस्येति ॥ तदेव स्फुटयति । प्रजा-

भा० त्वाद्देवानां वा वोढा भवत् ॥ ननु निन्दैव वाहनत्वं। नैष दोषो वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वात् उच्चायप्राप्तिर्देवादिसम्बन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा। तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः। वाजी भूत्वा गन्धर्व्वानवहदित्यनुषङ्गः। तथार्वा भूत्वाऽसुरान्। अश्वो भूत्वा मनुष्यान्। समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनमबध्यतेऽस्मिन्निति। समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिम्प्रति। एवमसौ शुद्धयोनिः

आ० पतिरिति। कालत्रोकदेवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानोऽत्राहर्दृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते। तथाचाश्वमश्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ नुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह। वृक्षमिति। यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्याग्रे विद्युद्विद्योतते तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते। तथात्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः ॥ यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्व्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह। तस्येति। पूर्व्वत्वमत्र सादृश्यं ॥ कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते। छन्दस्यर्थानुसारेण व्यत्ययसम्भवादित्याह। विभक्तीति ॥ यथा सौवर्णे ग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह। तथेति ॥ अस्ति हि चन्द्रातपवत्त्वाद्रात्रेः शौक्ल्यं अस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तदुक्तं। तत्र रात्रिदर्शनमित्याह। वर्णेति ॥ रजतं सुवर्णाज्जघन्यं। अह्नश्च रात्रिः। अतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह। जघन्येति ॥ प्रजापतिरूपमश्वं लक्षयित्वा तत्सङ्कल्पनात्प्रसादस्य प्रवृत्तिन्दर्शयति। एनमिति ॥ तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह। तस्येति ॥ कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यावुक्तौ महत्त्वोपेतत्वादित्याह। महिमेति ॥ अथाश्वविषयन्दर्शनमादिश्य ग्रहविषयन्तदादिशतो वाक्यभेदः स्यान्नेत्याह। अश्वस्येति ॥ किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाह। ताविव्यादिना ॥ वैशब्दार्थं कथयति। एवेति ॥ वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणीभवतीत्याह। तथा चेति ॥ हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरन्त-

उ० नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत् १

भा० शुद्धस्थितिरिति सूयते। अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेः। प्रसिद्ध एव वा इति समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते। तद्विषय दर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था॥ नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्। इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव। प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात्। नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः।

व्या० दर्थमाह। हय इति ॥ वाज्यादिशब्दानाज्जातिविशेषवाचित्वादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह। जातीति॥ देवानान्देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याह। प्रजापतित्वादिति। अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचितमिति शङ्कते। नन्विति॥ उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति। नेत्यादिना॥ समुत्पद्यभूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमगम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाह। परमात्मेति। तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं। बन्धुत्वं स्थापकत्वं। समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः॥ अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य क्वोपयुज्यते तत्राह। एवमिति॥ श्रुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य रूढिमनुजानाति। अप्सु योनिरिति॥ २॥ इति तृतीयस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥

अश्वादिदर्शनोक्त्यनन्तरं अग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति। अथेति॥ नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति चेत्सत्यं।

भा॰ न कार्य्यं कारणं वासीदुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वं । ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् ॥ यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्य्यस्य नतु कारणस्योपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्व्वानुपलम्भात् ॥

व्या॰ तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह । अग्नेरिति ॥ वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं । तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह । अश्वमेधेति ॥ दर्शने विधित्सिते किञ्जन्मोक्त्येति चेत्तत्राह । तद्विषयेति । अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टस्य विध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वात् । उत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः ॥ तात्पर्य्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे । नैवेत्यादिना ॥ नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अत्र शून्यवादी लब्धावकाशो विमृश्य परेष्टमुत्पत्त्यपष्टम्भेन स्वपक्षमाह । किमित्यादिना ॥ कार्य्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । उत्पत्तेश्चेति । विमतम्प्रागसदुत्पद्यमानत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वोत्तरमाह । उत्पद्यते हीति । घटग्रहणं कार्य्यमात्रस्योपलक्षणार्थं ॥ उक्तमनुमानं निगमयति । अत इति ॥ तत्र तार्किको ब्रूते । नन्विति ॥ यदुक्तं न कार्य्यं कारणं वासीदिति तत्र भागे बाधो भागे*चानुमतिरित्यर्थः ॥ कार्य्यस्यापि कथम्प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यन्नेति । एतेनानुमानस्य सिद्धिसाध्यतोक्ता ॥ कार्य्यवत् कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावान्नैवमित्याह । नत्विति ॥ शून्यवाद्याह । न प्रागुत्पत्तेरिति । विमतम्प्रागसद्योग्यत्वे सति तदानुपलब्धत्वात्सम्मतवन्नचासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः ।

---

* चानुमितोनिपाठान्तरः ।

भा॰ अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्व्वस्य जगतः प्रागुत्पत्ते-र्न कारणं कार्य्यञ्चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु । न । मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । यदि हि किञ्चि-दपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृ-त्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो बन्ध्यापुत्र इति ॥ ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्य्यं प्रागुत्पत्तेस्तदु-भयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यात् । अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यकारणयोरस्तित्वं । कार्य्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति चाद-र्शनात् ॥ जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते

व्या॰ तदेव प्रपञ्चयति । अनुपलब्धिश्चेदिति ॥ कार्य्यवत् कारणस्यापि प्रागसत्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेत्यादिना । नैवेत्यादिश्रुति-र*व्याकृतनामरूपादिविषया न प्रागसत्वं कार्य्यकारणयोराह । अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुतिं विवृणोति । यदि हीति ॥ द्वयोरसत्वे का वाचो युक्तिरनुपपत्तिस्तत्राह । न हीति ॥ मा तर्हि वाक्यमेवाभूदित्याशङ्क्याह । ब्रवीति चेति ॥ मृत्युनैवे-त्यादिवाक्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ श्रुतेः प्रामाण्यादिति । तत् प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् ॥ परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह । अनुमेयत्वाच्चेति । कार्य्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यं । उप-जीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्य्यका-रणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्त्वमनुमिमीते । अनुमीयते चेत्यादिना । कार्य्यस्य हीति । विमतं सत्पूर्वं कार्य्यत्वात्

---

*अव्याकृतपाठान्तरः ।

भा॰ घटादिकारणादिकारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न । मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेर्न पिण्डाद्याकारविशेषः । तदभावे तदभावात् ॥

असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्य्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणं । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं नतु पिण्डाकारविशेषः ॥ सर्व्वं हि कारणं कार्य्यमुत्पादयत् पूर्व्वोत्पन्नस्यात्मकार्य्यस्य तिरोधानं कुर्व्वत् कार्य्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन् कारणे

व्या॰ कुम्भवदित्यर्थः ॥ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति । घटादीति ॥ न तावदसिद्धो घटः स्वकारणमुपमृद्नाति । असतोऽकारकत्वात् सिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यविकलतेत्याह । नेति ॥ किञ्चान्वयिद्रव्यमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डादिविशेषोऽनन्वयादव्यवस्थानाच्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह । मृदादेरिति ॥ तदेव स्फुट्यते । मृत्सुवर्णादीति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः ॥ किञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयं । न च पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति । पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि घटाद्युपलम्भादित्याह । तदभावेति ॥ तदेव स्फुटयति । असत्यपीति ॥ त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याह । असतीति ।

---

¹ स्फुटयतीति पाठान्तरः ॥ ² अनुपपन्नमिति पाठान्तरः ॥

भा० युगपदनेककार्य्यविरोधात्। न च पूर्व्वकार्य्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति। तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे कार्य्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः॥ प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्। पिण्डादिपूर्व्वकार्य्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिकार्य्यान्तरेऽप्यनुवर्त्तत इत्येतदयुक्तं॥ पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न। मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात्॥ सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न।

आ० मृदाद्येव घटादिकारणं चेत् किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह। सर्व्वमिति। क्षणिकत्वविद्यावशादुपपत्तिरिति भावः। अन्वयिद्रव्यं पूर्व्वोत्पन्नस्वकार्य्यविरोधेन कार्य्यान्तरं जनयति चेत् कार्य्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्येत्तन्नान्तरकार्य्योत्पत्तिर्हेत्वभावादित्याशङ्क्याह। न चेति। कार्य्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्। कार्य्यान्तरात्मनाभावाच्चेत्यर्थः। अन्वयिद्रव्यस्यैव कारणत्वं फलितमाह। तस्मादिति॥ अन्वयिनो मृदादेर्मानाभावेनाभावान्न कारणतेति शङ्कते। पिण्डादीति॥ तदेव चोद्यं विवृणोति। पिण्डादीत्यादिना॥ मृद्घटः सुवर्णकुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्यपेयमिति परिहरति। नेति॥ किञ्च या पिण्डात्मना पूर्व्वमुर्मृदासीत्सैवाद्याभूदिति प्रत्यभिज्ञया मृदोऽन्वयिन्याः सिद्धेस्तत्कारणत्वं दुरपह्नवमित्याह। मृदादीति। यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः। सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात् सर्वार्थानां क्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टिः सादृश्याद्भ्रान्तिरिति शङ्कते। सादृश्यादिति॥ प्रत्यभिज्ञाभिद्धस्याप्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थसाधनक्रमानुमानतानुमानत्वान्न मानमिति दूषयति। नेत्यादिना।

भा० पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभावात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः ॥ न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वादनुमानस्य सर्व्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्व्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनास्थायां तत्सादृश्यमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्व्वत्रानाश्वास एव । तदिदम्बुद्ध्योरपि कर्त्रभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्तत्सम्बन्ध इति चेन्न । तदिदम्बुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरे

गा० सादृश्यादीत्यादिशब्देन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वादि गृह्यते ॥ *प्रत्यक्षात् कारणैक्यं गम्यते । अनुमानात्तद्भेदः । अनयोरुभयोर्विरुद्धत्वमाव्यभिचारित्वान्नाध्यक्षेणानुमानबाधो वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्याह । न चेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य क्षणिकत्वानुमानोत्पत्तेरप्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयकमनुमानन्दुर्बलं तद्बाध्यमित्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञा स्वार्थे स्वतो न मानं बुद्ध्यन्तरसम्वादादेव बुद्धीनां मानत्वस्य वाञ्छितत्वात् । न च बुद्ध्यन्तरस्यापि स्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्याशङ्क्याह । सर्व्वञ्चेति ॥ प्रसङ्गमेव प्रकटयति । यदि चेति । क्षणिकत्वादिबुद्धेरपि स्वार्थे सतो मानत्वाभावात्तद्ग्राहकबुद्ध्यन्तरापेक्षायामस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्बुद्धेः स्वतः प्रामाण्यमेष्टव्यं । तथाच प्रत्यभिज्ञानं सर्व्वमन्यदेवाबाधादित्यर्थः ॥ किञ्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता सकृदपि गृह्यमाणत्वात्तदिदम्बुद्ध्योः सामानाधिकरण्येन सम्बन्धो वाच्यः । स च तस्य न सम्भवति । क्षणिकस्य सम्बन्धिनो द्वयोरभावादित्याह । तदिदमिति ॥ असतीति सम्बन्धे बुद्ध्योः सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति ॥ तयोः स्वगोचरत्वाद्ग्राहकान्तरस्य चाभावान्न सादृश्यसिद्धिरिति दूषयति ।

* प्रत्यक्षत्वादिति पाठान्तरं ।

भा॰ तरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः॥ असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न। तदिदम्बुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयप्रसङ्गात्॥ असद्विषयत्वमेव सर्व्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न बुद्ध्यबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात्। तदप्यस्त्विति चेन्न।

सर्व्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः। तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्य्योत्पत्तेः कारणसद्भावः। कार्य्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्। कार्य्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्। अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः। साक्षादिज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः। यद्धि लोके प्रावृतं तम आदिना घटादि सत् तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्त-

व्या॰ न तदिदम्बुद्ध्योरिति॥ तथापि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह। असति चेति॥ सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्य शङ्कते। असत्येवेति। यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः॥ तत्र बाह्यार्थवादिनम्प्रत्याह। न तदिदम्बुद्ध्योरिति॥ विज्ञानवाद्याह। असदिति॥ तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह। नेति॥ शून्यवाद्याह। तदपीति॥ सर्व्वा धीरसद्विषयेत्येषा धीरसद्विषया स्यात्तत्र सर्व्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति। नेत्यादिना॥

परपक्षासम्भवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावान्तरप्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति॥ सम्प्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति। अत इति॥ कार्य्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपञ्चितं। इदानीं कार्य्यास्तित्वानुमानन्दर्शयति।

भा० वत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः ॥ न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते । न तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । नहि तव घटादिकार्य्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितेऽप्यादित्ये उपलभ्येतैव ॥ मृत्पिण्डेऽसन्निहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् ।

व्या० कार्य्यस्येति । प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रसिद्ध इति पक्षार्थः ॥ प्रतिज्ञाभागं विभजते । कार्य्यस्येति ॥ हेतुभागमाक्षिपति । कथमिति । अभिव्यक्तिलिङ्गस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्य्यसत्त्वे हेतुः । उच्यते । सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिलिङ्गकत्वेति सिध्यति । तद्बलाच्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ सम्प्रतिपन्नयाभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते । तन्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति । अभिव्यक्तिरिति ॥ कथं तर्हि इत्थानुमानस्योत्थानमित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह । यद्धीति । यद्ध्यभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति । यथा तमोऽन्तस्थं घटादीत्यर्थः ॥ सम्प्रत्यनुमिनोति । तथेति । विमतम्प्रागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ ननु तमोऽन्तस्थो घटोऽभिव्यञ्जकसामर्थ्यादभिव्यज्यते न तत्र पक्षान्तर्गते सति प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ उक्तेऽनुमाने कार्य्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते । नेत्यादिना । उक्तानुमाननिषेधो नञर्थः । अविद्यमानत्वाभावादिति हेतुः ॥ अनुमाने बाधकोपन्यासं विघटयति । न हीति वर्त्तमानवदतीतमागामि घटादि सदेव तदुपलब्धिसामग्र्यां सत्यां तदतीतानागतं च शब्दाद्बुद्धमुपलभ्यते । न चैवमुपलभ्यते । तस्मादयुक्तं कार्य्यस्य सदासत्त्वमित्यर्थः । मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्य्यान्तरोपलक्षणार्थं । असन्निहिते सतीति छेदः । न तावद्विद्यमानत्वमात्रं कार्य्यस्य सदोपलम्भापादकं । सतोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते । नेति ॥ अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वन्त्वभिव्यक्तिसाधकं । न तु सतस्तत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह । द्विविधत्वादिति ॥

भा॰ न। द्विविधत्वादावरणस्य ॥ घटादिकार्य्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्य्यान्तररूपेण संस्थानं। तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्य्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः ॥ नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वाच्चेपः। पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत्। तमःकुड्यादिर्हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले। तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव

व्या॰ उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणं अनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्व्वकं साधयति। घटादीति। यदोपलभ्यमानका*रणावयवानां कार्य्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्य्यमुपलभ्यते। तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणस्य कार्य्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्य्यावरकत्वमिति द्रष्टव्यं ॥ विशिष्टस्य कारणस्यावरकत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह। तस्मादिति ॥ प्राक् कार्य्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धि प्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाशङ्क्याह। नष्टेति। कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणभङ्गेनाभिव्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः। पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः। तदेवं कार्य्यस्य सदा सत्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात्। यद्यस्यावरणं न तत्तेन समानदेशं। यथा कुड्यादीति शङ्कते। पिण्डेति ॥ व्यतिरेक्यनुमानं विवृणोति। तम इत्यादिना ॥ अनुमानफलं निगमयति।

*कार्य्यावयवानामितिपाठान्तरः।

भा॰ घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्म्मवैलक्षण्यादिति चेत्।

न। क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात्॥ घटादिकार्य्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत्। न। विभक्तानां कार्य्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेरावरणाभाव एव यत्नः कर्त्तव्य इति चेत् पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्य्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्। घटादिकार्य्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ। न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत्। न। अनियमात्॥ न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता तमआद्यावृते

व्या॰ तस्मादिति॥ किमिदं समानदेशत्वं किमेकाश्रयत्वं किं वैककारणत्वमिति विकल्प्याद्यं विरुद्धत्वेन दूषयति। नेत्यादिना।

क्षीरेण सङ्कीर्णस्योदकादेराव्रियमाणस्येति यावत्॥ द्वितीयमुत्थापयति *। घटादीति। यस्येदं कार्य्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात्तत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः॥ घटावस्थामात्रवृत्ति कपालादेर्घटेनावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाधनता *। अघटावस्थावृत्तिककपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिः॥ घटस्य कपालादेश्चाश्रयस्यावयवभेदादिति दूषयति। न विभक्तानामिति॥ विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिश्चेदावरणतिरस्कारे यत्नः स्यात्। न घटादेरुत्पत्तौ॥ अतोऽनुभवविरोधः सत्कार्य्यवादिनः स्यादित्याशङ्कते। आवरणेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। पिण्डेति॥ यत्रावृतं वस्तु व्यज्यते तत्रावरणभङ्ग एव यत्न इति व्याप्त्यभावान्नानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति। नानियमादिति॥ अनियमं

* उपपादयतीति पाठान्तरः। *सिद्धसाध्यमिति पाठान्तरः।

भा॰ घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् ॥ सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय। तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते ॥ न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् । न। प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे । न तथा प्राक् प्रदीपकरणात्। तस्मात् न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं। किन्तर्हि प्रकाशवत्त्वाय। प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् ॥

क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे। तस्मान्न नियमोऽस्ति। अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च ॥ कारणे वर्त्तमानं कार्य्यं कार्य्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्व्वाभिव्यक्तस्य कार्य्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा

आ॰ साधयति। न हीति॥ तमसावृते घटादौ दीपोत्पत्तौ यत्नोऽस्तीत्यत्र चोदयति। सोऽपीति ॥ अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति। दीपादीति ॥ दीपस्तमस्तिरयति चेत् कथं कुम्भापन्निरत आह। तस्मिन्निति ॥ तत्र हेतुमाह। न हीति॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नेत्यादिना॥ किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह। क्वचिदिति॥

अनियमन्निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ किञ्चाभिव्यञ्जकव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते। तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारः। तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्यः। आवरणभङ्गस्यार्थिक इत्याह। नियमेति ॥ उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति। कारण इत्यादिना ॥ आवृतिभङ्गार्थे यत्ने यतो घटानुपलब्धि-

भा॰ कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत। तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्य्यं जायेत। तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव। तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान्। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्य्यं अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च॥ अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तं। अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च। नह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा। योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य स*त्यत्वादसंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरम्भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या

व्या॰ एतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सन् यत्नः सफलः स्यादिति फलितमाह। तस्मादिति॥ प्रकृतमभिव्यक्तिलिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादादेयं मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति। तस्मात् प्रागिति॥ कार्य्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह। अतीतेति। विमतं सदर्थं सप्रमाणत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ तदेवानुमानं विशदयति। अतीत इति॥ अर्थेवोपपत्त्यन्तरमाह। अनागतेति। आगामिनि घटे तदर्थित्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा। न चात्यन्तासति सा युक्ता। तेन तस्याः सद्विलक्षणतेत्यर्थः॥ किञ्च योगिनामीश्वरस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं। तच्च विद्यमानोपलम्भनं। अतो घटस्य सदासत्त्वमित्याह। योगिनाञ्चेति। ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः। भविष्यद्घटगमतीतोपलक्षणार्थमैश्वरं योगिकञ्चेति द्रष्टव्यं॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याह। न चेति। अधिकबलं हि बाधकं। न चानतिशयादैश्वरादिज्ञानादधिकबलं ज्ञानन्दृष्टं। अतो बाधकाभावान्नतन्मिथ्येत्यर्थः। तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्व्वोत्तरकालयोरसद्घटविषयत्वं किन्नस्यादित्याशङ्क्याह। घटेति। पूर्व्वोत्तरयोः कालयो-

* सत्यविषयत्वादिति पाठान्तरः।

भा॰ स्यात्। न च प्रत्यक्षमुपपद्यते। घटसद्भावे ह्यनुमानमवो-
चाम। विप्रतिषेधाच्च॥

यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं। येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते। भविष्यन् घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः। अयं घटो न वर्त्तत इति यद्वत्। अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्त्तमानास्तावत् कुलालादयस्तथा

व्या॰ रिति शेषः॥ घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। विप्रति-
षेधादिति॥

स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किन्तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किं वार्थक्रियासामर्थ्यं। आद्यं व्याहतिं साधयति। यदीति। घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितश्चेत् कथन्तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते। कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यन्त्यभूदिति सम्बन्धो विवक्ष्यते। तथाच तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहतिरतिव्यक्तेरित्यर्थः॥ तामेवाभिनयति। भविष्यन्निति। यो हि कारकव्यापारदशायां भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति, स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां तेनाकारेणासत्त्वमर्थो भवति। तथाच घटो यदा येनाकारेणास्ति स तदाकारेण नास्तीति व्याहतिरित्यर्थः॥ द्वितीयमुत्थापयति। अथेति॥ प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु असावसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेचयति। तत्रेत्यादिना॥ तत्र सिद्धान्ती ब्रूते। न विरुध्यत इति॥ कथम्पुनः सत्कार्य्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह। कस्मादिति॥ प्रागुत्पत्तेस्तु असद्याहत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिषाधयिषितं, तच्चेद्भवानपि तस्य सदा-

भा॰ घटो न वर्त्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थस्तेन विरुध्यते कस्मात् तेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्त्तते। न हि पिण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति। न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य। तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्त्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते। यदि घटस्य यत्स्वभविष्यत्ताकार्य्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत। तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात्। नतु तद्भवान् प्रतिषेधति॥

न च सर्व्वेषां क्रियावतामेकैव वर्त्तमानता भविष्यत्त्वं वा। अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घट-

व्या॰ तत्रार्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नावयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याह। तेन हीति॥ ननु त्वन्मते सर्व्वस्य सर्गमात्रत्वाविशेषात् पिण्डादेर्वर्त्तमानता घटस्य स्यात्। तस्य चातीतता भविष्यत्ता च पिण्डकपालयोः स्यादिति साङ्कर्य्यमाशङ्क्याह। न हीति। व्यवहारदशायां यथा प्रतिभासमनिर्वाच्य संस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः॥ प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति। तस्मादिति॥ उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदीत्यादिना। यदा कारकाणि व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात्। न च तस्य तस्मिन् काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निषिध्यते। अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात् तन्न विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः॥

न हि पिण्डस्येत्यादिना साङ्कर्य्यसमाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति। न चेति। भविष्यत्त्वमतीतत्वस्येति शेषः॥ कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशाच्चोर्द्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अपि चेति। तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं साधयति।

भा॰ स्वरूपमेव। न च घटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तर्हि भावरूप एव। एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात्। घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्येतरेतराभाववत्। तथैव भावात्मकता अभावानां। एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति। अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेवोच्येत। घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः। अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत्। तथापि

आ॰ चतुर्विधानामिति। षष्ठी निर्धारणे। घटान्योन्याभावः पटादन्य इति तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थेत्याशङ्क्याह। दृष्ट इति। न यात्त्विकमन्यत्वं किन्तु घटो न भवति पट इति प्रातीतिकं। तथाच घटाभावः पटादिरेवेति। पटादेस्ततोऽन्यत्वात् घटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्तं। विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्नैवं दृष्टपदेन निरस्तत्वात्। घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यं। अभावत्वविरोधात्। नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्म्मः संसर्गाभावान्तर्भावापातात्। न च स घटस्यैव धर्म्मः स्वरूपं वा घटः। घटो न भवतीति प्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याह। न घटस्वरूपमेवेति॥ यदि प्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्व्याघात इत्याशङ्क्याह। न चेति। स्वरूपपररूपाभ्यां सर्व्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः। तथाच पटादेः स्वेनात्मना भावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वञ्चेत्यव्याहतिरित्यर्थः॥ सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह। एवमिति॥ किञ्च तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्यमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह। तथेति। अनुमानफलं कथयति। एवञ्चेति। तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं

भा॰ घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव ॥

अर्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत् । किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः । द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुतसिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा

आ॰ सर्व्वात्मत्वञ्च प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावानामभावान्न भावाभावयो र्मिथः सङ्करितिरित्यर्थः ॥ ननु प्रागसन्नोऽभावो भाववदसाध्याऽपङ्गातुमिति चेत् न तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति । अर्थेत्यादिना ॥ प्रागभावादेर्घटत्वेऽपि सम्बन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते । अर्थेति ॥ सम्बन्धस्य कल्पितत्वे सम्बन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति । तथापीति । यत्र सम्बन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथात्रापि विकल्पिते सम्बन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं सम्बन्धिनोरन्यतरस्य स्यात् । न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः । कल्पान्तरमनुवदति । अर्थेति ।

अनुमानफलं वदद्भिर्घटस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतदित्याह । उक्तोत्तरमिति ॥ असत्कार्य्यवादे दोषान्तरमाह । किञ्चेति । स्वहेतुसम्बन्धः सत्तासम्बन्धो वा जन्मेति तार्किकाः । न च प्रागुत्पत्तेरसतः सम्बन्धस्तस्य सतार्कत्वेदित्यर्थः ॥ युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते । अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्य्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शङ्कते । अयुतेति ॥ परिहरति । नेति ॥ उक्तमेव स्फोटयति । भावेति ॥ व्यवहारदृष्ट्या कार्य्यकारणयोः साधितान्तुच्छयात्तिमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

नैवेहेत्यत्र सर्व्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता । सम्प्रति मृत्युशब्दस्यार्थान्तरे रूढत्वान्न तेनावरण

उ॰ अशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ।

भा॰ स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धं । किं लक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह ।
अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्युः सा हि मृत्योर्लक्षणं । तया लक्षितेन मृत्युनाशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति । उच्यते ॥ अशनाया हि मृत्युः । हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरिति । अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्य्यमावृतमासीत् । यथा

आ॰ जगतः सम्भवतीत्याक्षिपति । किं लक्षणेनेति ॥ अनभिव्यक्तनामरूपमव्याकृतमयोग्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्व्वं कार्य्यमवान्तरकारणादुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह । अत आहेति ॥
कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते । नहि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वं । अशनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते । कथमिति ॥ मूलकारणस्यैव सूत्रत्वं प्राप्तस्य सर्व्वसंहर्तृत्वान्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोपपत्तिरिति परिहरति । उच्यत इति ॥ प्रसिद्धमेव प्रकटयति । यो हीति ॥ तथापि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह । बुद्ध्यात्मन इति ॥ उक्तं हेतुं कृत्वा फलितमाह । स इति ॥ ननु न तेन जगदाव्रियते मूलकारणेनैव [illegible]वरणात् । तत् कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत

उ॰ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे-

भा॰ पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत्। तन्मनोऽकुरुत॥ तदिति मनसो निर्देशः। स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं सङ्कल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुरुत कृतवान्। केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदित्युच्यते आत्मन्वी आत्मवानिति लिङ्गव्यत्ययेन स्यां भवेयं। अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः॥

स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन् पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणमकरोत्। तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्त उत्पन्नाः। अत्राकाशप्रभृतीनाम्त्रि-

आ॰ आह। तेनेति॥ ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं तदिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह। तदिति। मनस इति वाक्यार्थमधुना कथयति स प्रकृत इति। भूतसृष्ट्यतिरेकेण भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पृच्छति। केनेति॥ अपञ्चीकृतानां हिरण्यगर्भादिभूतानां प्रागेव लब्धात्मकत्वात्तेभ्यो मनोव्यक्तिरविरुद्धेति मन्वानो ब्रूते। उच्यत इति॥ आत्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वान्न तदा प्रार्थनीयमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। अहमिति॥ मनसो व्यक्तस्योपयोगमाह। स प्रजापतिरिति॥

ननु तैत्तिरीयकादावाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत् कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राह। अत्रेति। समष्ट्या हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गोक्तिः। अत्राकाशपञ्चीकृतानामिति यावत्॥ नन्वाकाशाद्या तैत्तिरीये सृष्टिः। इह त्वबाद्येति। उदितानुदित-

उ० कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

भा० यापामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् विकल्पासम्भवाच्च सृष्टिक्रमस्य ॥ अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदित्येवममन्यत । यस्मान्मृत्युस्तदेव तस्मादेव हेतोरर्क्यस्यार्कस्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वमर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणादप्सम्बन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति कमुदकं सुखं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्थौ भवत्येवेति । अस्मै एवंविदे एवंविदर्थं भवति ॥ १ ॥

आ० होमवद्विकल्पो भविष्यतीत्याह । विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वात् क्रियाया युक्तो विकल्पः । सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासौ सम्भवति । अतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्ता । अविद्याप्रधानत्वात्तु नादरः सृष्टाविति भावः ॥ अपामत्र सृष्टिवचनमनुपयुक्तं । न ह्युदकाभिरेव पूजा सिध्यतीत्याशङ्क्याश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिद्ध्यर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति । अर्चत इति ॥ योऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवस्यार्कशब्देन सङ्गतिरिति मन्वानः सन्नाह । अर्कत्वमिति ॥ एवं मृत्योरर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्य मृत्युसम्बन्धादित्याह । अग्नेरिति ॥ किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्वक्रियायोगस्य फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह । अग्नेरिति ॥ निर्वचनमेव स्फोरयति । अर्चनादिति । फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽग्नेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह । य एवमिति ॥ १ ॥

उ॰ आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳशर आसीत्तत्समहन्यत। सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत् तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्त्तताग्निः ॥ २ ॥

भा॰ आपो वा अर्कः। कः पुनरसावर्क इत्युच्यते। आपो वा या अर्चनाङ्गभूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्। अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति। न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः। तासामप्रकरणादग्नेश्च प्रकरणं। वक्ष्यति चायमग्निरर्क इति। तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत् तत् समहन्यत संघातमापद्यत ॥ तेजसा वाह्यान्तःपच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपां शरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत् स सङ्घातो येयं पृथिवी साऽभवत्। ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः। तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव। सर्व्वो हि

आ॰ अपामर्कत्वश्रवणात् नाग्नेरर्कत्वमिति प्राप्ते। कः पुनरिति॥ प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह। उच्यत इति॥ तास्वन्तर्हिरण्मयमण्डं समभवदिति श्रुतिमनुसन्धायुपचारे हेत्वन्तरमाह। अप्सु चेति॥ मुख्यमर्कत्वमपां वारयति। न पुनरिति। ननु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यमङ्गीकृत्य प्रकरणमेव केवलवाक्याद्बलवदित्याशयवानाह। वक्ष्यति चेति। भूतान्तरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिव्यादौ। पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गान्ताभ्यां दर्शयति। तदित्यादिना। अप्सु भूतान्तरसहितासूत्पन्नासु सतीष्विति समन्वयः। शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे। दध्न इवेति। सङ्घाते सङ्घाताविकारमाह। तेज

उ॰ स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृती-

भा॰ लोकः कार्य्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत् कार्य्यं यत् पृथिवीसर्गः किन्तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते । तस्य श्रान्तस्य सन्तप्तस्य खिन्नस्य तेजो रसस्तेज एव रसस्तेजोरसः सारो निरवर्त्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्य्यकरणसङ्घातवान् जातः । स वै शरीरी प्रथम इति स्मरणात् ॥२॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्य्यकरणसङ्घातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् कथं त्रेधेत्याह । आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुरुतेत्यनुवर्त्तते । अग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयं । तथा वा-

आ॰ सेति ॥ यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथन्तयोः शरशब्देन कारणस्योच्छूनत्ववाचिना पुंलिङ्गेनान्वयस्तत्राह । लिङ्गव्यत्ययेनेति । उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो वाशब्दो व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति । योऽपामिति ॥ वाक्यतात्पर्य्यमाह । ताभ्य इति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चात्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह । तस्यामिति । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । सर्व्वो हीति ॥ इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति । किन्तस्येत्यादिना ॥ अग्निशब्दार्थं स्फुटयति । सोऽण्डस्येति ॥ तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह । स वा इति ॥२॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह । स चेति ॥ कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्त्तेति विवक्षायामाह । स्वयमेवेति ॥ कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह । कथमिति ॥ मृदो घटशरावाद्यनेकरूपवत्त्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति । आहेत्यादिना ॥ कथमग्निस्तृतीयमित्यश्रुतं कल्प्यते तत्राह । सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरिवाग्नेरपि सङ्ख्यापूरणत्वशक्तेरविशिष्टत्वादग्निस्तृतीयम-

उ॰ यद्विँ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्म्मौ ॥

भा॰ ष्वादित्यपेक्षयाग्निस्तृतीयमिति द्रष्टव्यं। सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात् त्रयाणां सङ्ख्यापूरणत्वे। स एष प्राणः सर्व्वभूतानामग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्द्दनेन। तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते। सर्व्वा हि पूर्व्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम। इत्थमसौ शुद्धजन्मेति। तस्य प्राची दिक् शिरो विशिष्टत्वसामान्यात। असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ ईर्म्मौ बाहू। ईरयतेर्गतिकर्म्मणः।

व्या॰ कुर्व्वतेत्युपसङ्ख्यायते स त्रेधात्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः ॥ ननु किमयं त्रेधा भावो विराट् स्वरूपोपमर्द्दनेन क्रियते। न हि स तस्मिन् सत्येव युक्तो विरोधादित्याह। स एष इति। यथा तन्त्ववस्थानुपमर्द्दनेन मूलकारणात् पटो जायते तथा सर्व्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधा विभागस्य कर्त्ता। न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायाविवदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। तस्येति। उक्तानि विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनूद्यन्ते ॥ अग्निविषयन्दर्शनमिदानीमुच्यते यत् नैवेहेत्यादि पूर्व्वोक्तमनर्थकमित्याशङ्क्याह। सर्व्वा हीति ॥ स्तुतिमेवाभिनयति। इत्थमिति ॥ कर्म्माङ्गे संस्कर्त्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरसि प्राचीदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह। तस्येति ॥ आरोपे सादृश्यमाह। विशिष्टत्वेति ॥ शिरसोऽन्तरभावित्वाद्वाह्वोरैशान्यादिदृष्टिमाह। असौ चेति ॥ कथमीर्म्मशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तद्व्युत्पत्तिमाह। ईरयतेरिति। गत्यर्थयोगादीर्म्मशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः ॥

उ॰ अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च-
सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र
क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

भा॰ अथास्याग्नेः प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः । प्राङ्मु-
खस्य प्रत्यग्दिक्सम्बन्धात् । असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ
सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चो-
दीची च पार्श्वे उभयदिक्सम्बन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरमिति पूर्व्ववत् । इयमुरः अधोभागसामान्यात् ।
स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रति-
ष्ठितः । एवमिमे लोका अप्स्वन्तरिति श्रुतेः । यत्र क्व च
यस्मिन् कस्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति

आ॰ तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टिरध्यस्यति । अथेत्यादिना ।
चित्यस्याग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टिकरणानन्तरमित्यर्थः ।
सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयविषयं । उभयशब्देन प्राचीप्रती-
चीद्वयं गृह्यते । उरसि पृथिवीदृष्टिमाह । इयमिति ॥
उपास्यमुक्तमग्निमनुवदति । स एष इति । तस्योपासनामे-
वाप्सु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति । अग्निरिति ॥ भूतान्तरस-
हितानामपां सर्व्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रति-
ष्ठितः सम्भवति इत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । एवमिति ॥ यथै-
तेषु लोकेषु सर्व्वं कार्य्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत् । लोकशब्देन
स्थूलानां भूतानां सन्निवेशविशेषा गृह्यन्ते । अप्सु भूतान्तर-
सहितासु कारणभूतास्विति यावत् ॥ फलश्रुतिं व्याचष्टे । यत्रेति ।

उ० सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति

भा० स्थितिं लभते। कोऽसावेवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान् विजानन् गुणफलमेतत्॥ ३॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमण्डस्यान्तः कार्य्यकरणसङ्घातवन्तं विराजमग्निमसृजत स त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तं। स किंव्यापारः सन्नसृजतेत्युच्यते। स मृत्युरकामयत कामितवान्। किं द्वितीयो मे ममात्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतदकामयत। स एवं कामयित्वा मनसा पूर्व्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वन्द्वभावं समभवत् सम्भवनं कृतवान् मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसा ऽन्वालोचयदित्यर्थः॥ कोऽसावशनायया लक्षितो मृत्युः। अशनायालक्षणो मृत्युरित्युक्तं। तमेव परा-

आ० त्रयोपास्तिफलं अप पुनर्मृत्युञ्जयतीत्यादिना वक्ष्यते॥ किमिदमस्थाने फलसङ्कीर्त्तनमत आह। गुणेति॥ ३॥

उत्तरग्रन्थमवतार्य्य तस्य पूर्व्वग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। सोऽकामयतेत्यादिना॥ अवान्तरव्यापारमन्तरेण कर्त्तृत्वानुपपत्तिरिति मत्वा पृच्छति। स किंव्यापार इति॥ कामनादिरूपमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति। उच्यत इति॥ कामनाकार्य्यं मनःसंयोगमुपन्यस्यति॥ स एवमिति॥ कोऽयं मनसा सह वाचो द्वन्द्वभावस्तत्राह। मनसेति॥ वाक्यार्थमेव स्फुटयति। त्रयीविहितमिति॥ वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचनं प्रजापतेर्नेदम्प्रथमं। संसारस्यानादित्वादिति वक्तुमनुप्रान्तः॥ सोऽकामयतेत्यादौ सर्व्वनाम्नोऽव्यवहितविराड्विषयत्वमाशङ्क्य परि

॥

उ॰ स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् अशनाया मृत्यु-स्तद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः।

भा॰ मृत्युत्यन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति। तद्रेत आसीत्। तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो वीजं ज्ञानकर्म्मरूपं त्रय्यालोचनायां यत् दृष्टवानासीत्। जन्मान्तरकृतं तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा वीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत् स संवत्सरकालनिर्म्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत्॥

न ह पुरा पूर्व्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्म्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नास ह न बभूव ह। तं संवत्सरकालनिर्म्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल

आ॰ हरति। कोऽसावित्यादिना॥ कथन्तया मृत्युर्लक्ष्यते तत्राह। अशनायेति॥ किमिति तर्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। तमेवेति। अन्यत्रानन्तरप्रकृतेर्विराडात्मनीति यावत्॥ अवान्तरव्यापारान्तरमाह। *तदित्यादिना॥ प्रसिद्धं रेतो व्यावर्त्तयति। ज्ञानेति॥ ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म्म वा सम्भवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्यासीदित्यस्य पदस्यार्थमाह। जन्मान्तरेति॥ वाक्यस्यापेक्षितं पूरयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति। तद्भावेत्यादिना॥

ननु संवत्सरस्य प्रागेव प्रसिद्धत्वान्न प्रजापतेस्तन्निर्म्माणेन तदात्मत्वमित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते। न ह पुरेति॥ तद्या-

* तद्भावेत्यादिना॥

उ० यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तञ्जातमभिव्याददात् स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

भा० एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभः भृतवान् । यावान् संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात् किं कृतवान् तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्द्ध्वमसृजत सृष्टवान् अण्डमभिनदित्यर्थः । तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणं अशनायावत्त्वान्मृत्युरभिव्याददान्मुखविदारणं कृतवानत्तुं । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभवद्वाक् शब्दोऽभवत् ॥ ४ ॥

आ० चष्टे । पूर्व्वमिति । प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्यादित्यात्पूर्व्वं व्यवहारो नासीदेवेत्यर्थः ॥ कियन्तं कालमण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह । तमित्यादिना ॥ अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाद्वारोपसंहरति । यावानित्यादिना ॥ कथम्पूर्व्वमेव गर्भतयाविद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राह । अण्डमिति ॥ विराडुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति । तमेवमिति ॥ अयोग्येऽपि पुत्रभक्षणे प्रवर्त्तकन्दर्शयति । अशनायावत्त्वमिति ॥ विराजो भयकारणमाह । स्वाभाविक्येति ॥ इन्द्रियन्देवताञ्च व्यावर्त्तयति । वाक् शब्द इति ॥ ४ ॥

उ० स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्व्व-

भा० स ऐक्षत स एवम्भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान्। अशनायावानपि यदि कदाचिद्दै इमं कुमारमभिमंस्ये। अभिपूर्व्वो मन्यतिर्हिंसार्थः हिंसिष्य इत्यर्थः। कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम। बहु ह्यन्नं कर्त्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः। तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात् वीजभक्षण इव सस्याभावः॥ स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव त्रय्या वाचा पूर्व्वोक्तया तेनैव चात्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरजङ्गमञ्चासृजत यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं। किन्तदृचो यजूंषि सामानि छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्म्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मंत्रान् गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टान् यज्ञांश्च

आ० इदानीमृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति। स इत्यादिना॥ ईक्षणाप्रतिबन्धकसद्भावन्दर्शयति। अशनायावानपीति। अभिपूर्व्वो मन्यतिरिति रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यं॥ अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याह। बहु हीति॥ तथापि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राह। तद्भक्षणे हीति। तस्यान्नात्मकत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः॥ कारणनिवृत्तौ कार्य्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह। वीजेति॥ यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति। स एवमिति। ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात् किं पुनरुक्त्येत्याशयेन पृष्ट्वा

उ॰ ऽसृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान् प्रजाः पशून्।

स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा

भा॰ तत्साध्यान् प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान् कर्मसाधनभूतान्। ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तं ऋगादीनीह कथमसृजतेति। नैष दोषः। मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या बाह्यः। ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति॥

स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किञ्चिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत

आ॰ परिहरति। किन्तदिति। गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीछन्दांस्युक्तानि॥ केवलानां छन्दसां सर्गासम्भवात्तदारूढानामृग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र विवक्षितेत्याह। स्तोत्रेति। उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शंस्यमानं शस्त्रं। स्तुतमनुशंसतीति श्रुतेः। यन्न गीयते न च शंस्यतेऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदप्यत्र ग्राह्यमित्यभिप्रेत्यादिपदं। अतएव त्रिविधानित्युक्तं।

अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः। कर्मसाधनभूतानसृजतेति सम्बन्धः॥ स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्तत्वात् प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वान्न तस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शङ्कते। नन्विति॥ व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति। नेत्यादिना। इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः॥

अत्तृसर्गस्तान्नसर्गश्चेति द्वयमुक्तं। इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति। स प्रजापतिरित्यादिना॥ कथं मृत्योरदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राह। तथा चेति। अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं

उ॰ अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।

भा॰ सृतवान् मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धं । तथाच मन्त्रोऽदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पितेत्यादिः। सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवति अन्यथा विरोधात्। न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात् सर्वात्मा भवतीत्यर्थः। सर्वमस्यान्नं भवति। अतएव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नम्भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत् फलं ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह ।

भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मान्त-

आ॰ सूचितमिति भावः ॥ मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह । सर्वस्येति ॥ सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तत्राह। अन्यथेति। सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वान्नभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥ विरोधमेव साधयति । न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजापतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन् ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः ॥ अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्यात्तृ भवतीति वक्तुमनन्तरवाक्यमादत्ते। सर्वमिति ॥ अतएवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। सर्वात्मनो हीति ॥ ५ ॥

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता

उ॰ सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्य्यमुदक्रामत् ।

भा॰ एकरणापेक्षया भूयः शब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत् । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्त्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत् कार्य्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववद्यशोवीर्य्यमुदक्रामदिति । स्वयमेव पदार्थमाह ।

व्या॰ किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्य्यमाह । सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निर्दिश्यते । भूयो दक्षिणकत्वादश्वमेधस्य भूयस्त्वमितिशब्दोऽकामयतेत्यनेन सम्बध्यते ॥ कथम्पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापते र्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्व्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत् कर्म्मानधिकारत्वात्तत्राह । जन्मान्तर इति ॥ तदेव स्पष्टयति । स प्रजापतिरिति । अथातीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्त्ताभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह ॥ तथाच कर्तृभेदाद्भूयः शब्दासामञ्जस्यमत आह । स तद्भावेति ॥ स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्म्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह । कर्तृभोक्त्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमानसूत्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मककृत्यनुष्ठानेच्छा युक्तेत्याशङ्क्य प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याह । सोऽश्वमेधेति ॥ कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धा इत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ [1] श्रमकारणमाह । स तप इति ॥

[1] श्र॰ कार्य्यमाहेति पुस्तकान्तरपाठः ।

उ॰ प्राणा वै यशो वीर्य्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

भा॰ प्राणाश्चक्षुरादयः। वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति। तथा वीर्य्यं बलमस्मिन् शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्य्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्य्यमुदक्रामत् उत्क्रान्तवत्। तदेवं यशोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरम्प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावङ्गन्तुमध्रियतामेध्यञ्चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत्। यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥ ६ ॥

व्या॰ चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह । यशोहेतुत्वादिति ॥ तदेव साधयति। तेषु हीति। प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः। तत्सु हि तेषु शरीरे बलम्भवतीति पूर्व्ववदेव हेतुरुन्नेयः ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फो[1]रयति । न हीति ॥ प्राणानां यशस्त्वं वीर्य्यवत्त्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति । तदेवमिति ॥ तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे। तदेवमित्यादिना ॥ शरीरान्निर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाशङ्क्याह । तस्येति ॥ सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादिति शङ्कते। स तस्मिन्निति ॥ ६ ॥

[1] स्फोटयतीति पाठान्तर ।

उ॰ सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन

भा॰ उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात्। किञ्चात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत्। ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते। यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः। क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः। स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते॥ क्रतुनिर्वर्त्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं

व्या॰ ध्यानवशात्परिव्यक्तपरिग्रहोऽपि सम्भवतीत्याह। उच्यत इति॥ वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते। कथमिति॥ सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मन्वानो ब्रूते। मेध्यमिति॥ कामनाफलमाह। इति प्रविवेशेति॥ तथापि कथं प्रकृतिनिरुक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः॥ देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह। तत इति॥ अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलतीति भावः॥ तथापि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याह। यस्माच्चेति। क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत्॥ देहो हि प्राग्वियोगादश्व यत्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधार्होऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः॥ ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी। अश्वस्योपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् क्रतूपासनाभावादत आह। क्रियेति॥ ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्मनस्योपासनस्योक्तत्वात्तदुपास्तेश्च प्रागेवोक्तत्वादेष ह वा अश्वमेध इत्यादिवाक्यं

उ॰ स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वं ।

एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ।

भा॰ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायमर्थोऽवगम्यते ॥

एष ह वै अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः ।

आ॰ तेषामुपयुज्यते तत्राह । क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तञ्च । चित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः ॥ अश्वोपासनमग्न्युपासनञ्चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्यैवेति ॥ य एवमेतदनितरदित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनमित्युत्तराश्रमिणामाशङ्क्याह । पूर्वत्रेति ॥ यद्यपि विधिरादित्व वेदेति श्रुतस्तथापि सगुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वादपेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः ॥

तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति । एष इति । यथोक्तमित्यश्वस्य प्रजापतित्वमनूद्यते । तमनेन वक्ष्यमाणेत्यादिभि प्रदर्श्यमानविशेषणं ॥ विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याह ।

¹ निस्य इति पाठान्तरं ।

उ॰ तमनवरुद्धैवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।

भा॰ तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः ॥ कथन्तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वात्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुद्धैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहममन्यताचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्द्ध्वमात्मने आत्मार्थमालभत प्रजापतिदेवतात्मकत्वेनेत्येतदालभतालम्भं कृतवान् । पशूनन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान् । यस्मादेवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं सर्वदेवत्य एव स्यां । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् ॥

व्या॰ तस्मादिति । अश्वमेधो विशेष्यत्वेन सम्बध्यते ॥ एवं शब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भाति सति कृतो विधिरित्याह । कथमिति ॥ एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिकां करोति । तत्रेत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः समस्यार्थः ॥ कथं नु पशुविषयन्दर्शनन्दर्शयति । तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रस्तुते सतीति यावत ॥ अथ विवक्षितं विधिमभिदधाति । यस्मादेवेति ॥ प्रजापतिरित्यस्मिन्नेवास्यायाममन्यतेत्यत्र किमसावात्मानमित्याशङ्क्य सम्प्रति तत्कार्य्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादर्शनादित्याह । अत एवेति ॥

उ० तस्मात्सर्व्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त। एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानः तावेतावर्काश्वमेधौ।

भा० अतएवेदानीं सर्व्वदेवत्यं प्रोक्षितम्प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः। एवं एष वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात् फलभूतो निर्दिश्यते एष वा अश्वमेधः। कोऽसौ य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा। तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्त्यत्वात्संवत्सरस्य। तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्द्देशः। अयम्पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः। तस्य चार्कस्य क्रतो

आ० प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत्। फलावस्थप्रजापतिवदित्येवं शब्दार्थः॥ उपासनविधिरुक्तः। सम्प्रति प्रतीकमादाय तात्पर्य्यमाह। एष इति॥ द्विविधो हि क्रतुः। कल्पितपशुहेतुको वास्तवतद्धेतुकश्च। स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः। सवितृवेति उपास्तिफलं वक्तुं एतद्वाक्यमित्यर्थः॥ विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुत्सोपशान्तिरित्याह। कोऽसाविति॥ क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति सन्देहे द्वितीयं गृहीत्वा तस्येत्यादि व्याचष्टे। तस्यास्येति। आदित्योदयानुदयाभ्यामहोरात्रद्वारा संवत्सरस्य व्यवस्थानात्तन्निर्म्मातुस्तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः। क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तद्वत्त्वं वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं॥ तस्यार्थमाह। तस्यैवेति॥ ननु पूर्व्वोक्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यस्यैवोऽग्निरन्यस्यैवाग्निरादित्यः किं न स्यादित्याशङ्क्याह। तस्य चेति॥ तथापि कथं तस्यैवादि-

उ॰ सा पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा

भा॰ चित्यस्तस्येमे लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः । तथाच व्याख्यातं तस्य प्राची दिगित्यादिना ॥ तावग्न्यादित्यावेतौ यथा विशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले ॥

अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात् क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देशः । आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ सा उ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । का सा मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवासीत् क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता ॥ तथाचोक्तं । स त्रेधात्मानं व्यकुरुतेति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेव-

---

आ॰ त्यन्तं तत्राह । तथा चेति । तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मकत्वस्याग्नेरुक्तं तदिहाप्युच्यते तस्मात्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वमिष्टमित्यर्थः ॥ अग्न्यादित्यभेदस्य लोकवेदप्रसिद्धत्वान्न तयोरेकेन क्रतुना तादात्म्यमित्याशङ्क्याह । ताविति । यथा विशेषितत्वमादित्यरूपत्वं ॥

कुतस्तस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याशङ्क्योपचारादित्याह । क्रियात्मक इति ॥ तथापि कथमादित्यस्य क्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याह । क्रतुसाध्यत्वादिति ॥ नन्वादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्वतोऽश्वमेधात्तादात्म्यायोगादयुक्तमश्वमेधादित्यत्वमित्याशङ्क्याह । ताविति । क्रतुफलत्वात्तदात्मा सविता तद्धेतुश्चाग्निस्तावुक्तविभागाद् व्युत्पादिते।पासनादिव्यापारौ समाप्तावेकैव प्राणाख्या देवतेति तयोरेकत्वोक्तिरित्यर्थः ॥

उ॰ भवति एतासान्देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥
इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥
द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ।

भा॰ मेनमश्वमेधं मृत्युमेकान्देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्मि अश्वमेध एका देवता सा मद्रूपाश्वाग्निसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह । नैनं मृत्युराप्नोति ॥ कस्मान्मृत्युरस्यैवं विद आत्मा भवति । किञ्च मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासान्देवतानामेको भवति तस्यैतत् फलं ॥ ७ ॥ तृतीयस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वया हेत्याद्यस्य कः सम्बन्धः । कर्म्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता । मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या । अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्म्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प-

आ॰ एवंवित्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्कते । का सेति ॥ कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह । पूर्व्वमपीति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति । तथा चेति ॥ सा पुनरित्यत्र पुनरित्यादेरर्थं निगमयति । सा पुनरिति ॥ ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाऽग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रान्तं प्रस्मृतमिति नेत्याह । यः पुनरिति । एकत्वमभिन्नत्वं ॥ १ ॥ तृतीये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

द्वितीयमभिव्याख्यायान्तरमवतार्य्य तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धाप्रतीतेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति । द्वया हेत्याद्यस्येति ॥ विवक्षितं सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । कर्म्मणामिति ॥ सा काष्ठा सा परा गतिरिति

भा॰ काशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥ ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्व्वत्र ज्ञानकर्म्मणोः फलमुक्तं । उद्गीथज्ञानकर्म्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति ॥ अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्व्वकर्म्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थत्वमिति चेत् । नायन्दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्व्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासान्देवतानामेको भवतीति ॥ ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धं । न स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणं । कथं वेत्येतस्यार्थप्रकाशनायाख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथं द्वया इति प्रकाराः । ह इति पूर्व्ववृत्तावद्योतको निपातः ।

आ॰ श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याह । मृत्य्वात्मभाव इति ॥ अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्यन्तराणां कर्म्मान्तराणाञ्चेत्याशङ्क्याश्वमेधफलोक्त्योपास्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानाञ्च फलमुपलक्षितमित्याह । अश्वमेधेति ॥ वृत्तमनूद्यानन्तरब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह । अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्म्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युक्त्वा प्रकृतं सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्म्मफलत्वात्पूर्व्वत्र च तदन्तर्भावस्य तत्फलत्वोक्तत्वात् उभयस्यापि फलस्य भेदात् पूर्व्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्म्मणोर्विषयभेदावगतेर्विषयभेदान्न पूर्व्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ पूर्व्वोत्तरज्ञानकर्म्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति ।

नायमिति ॥ वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानधीनो योऽयं पाप्मा विषयासङ्

उ॰ भवति एतासान्देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ।

भा॰ मेनमश्वमेधं मृत्युमेकान्देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्मि अश्वमेध एका देवता सा मद्रूपाश्वाग्निसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह । नैनं मृत्युराप्नोति ॥ कस्मान्मृत्युरस्यैवं विद आत्मा भवति । किञ्च मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासान्देवतानामेको भवति तस्यैतत् फलं ॥ ७ ॥ तृतीयस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वया हेत्याद्यस्य कः सम्बन्धः । कर्म्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता । मृत्व्यात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या । अथेदानीं मृत्व्यात्मभावसाधनभूतयोः कर्म्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प-

---

आ॰ एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिग्रहे प्राप्ते । का मेति ॥ कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह । पूर्व्वमपीति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति । तथा चेति ॥ सा पुनरित्यत्र पुनरित्यादेरर्थं निगमयति । सा पुनरिति ॥ ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रान्तं प्रस्मृतमिति चेत्याह । यः पुनरिति । एकत्वमभिन्नत्वं ॥ १ ॥ तृतीये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

द्वितीयमभिधाकृत्यान्तरमवतार्य्य तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धाप्रतीतेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति । द्वया हेत्याद्यस्येति ॥ विवक्षितं सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । कर्म्मणामिति ॥ सा काष्ठा सा परा गतिरिति

भा॰ काशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥ ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्व्वत्र ज्ञानकर्म्मणोः फलमुक्तं । उद्गीथज्ञानकर्म्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति ॥ अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्व्वकर्म्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थत्वमिति चेत् । नायन्दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्व्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासान्देवतानामेको भवतीति ॥ ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धं । न स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणं । कथं वेत्येतस्यार्थप्रकाशनायाख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथं द्वया द्विप्रकाराः । ह इति पूर्व्ववृत्तावद्योतको निपातः ।

आ॰ श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याह । मृत्य्वात्मभाव इति ॥ अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्यन्तराणां कर्म्मान्तराणां चेत्याशङ्क्याश्वमेधफलोक्त्योपास्त्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानाञ्च फलमुपलक्षितमित्याह । अश्वमेधेति ॥ उक्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह । अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्म्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्म्मफलत्वात्पूर्व्वत्र च तदन्तर्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वात् उभयस्यापि फलस्य भेदात् पूर्व्वोत्तरयोर्ज्ञान कर्म्मणोर्विषयशब्दितोद्देश्यभेदान्न पूर्व्वोक्तयोस्तयोरुद्भावकारण-प्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ पूर्व्वोत्तरज्ञानकर्म्मफलभेदाभावा-देकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति । नायमिति ॥ वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्ग

भा॰ वर्त्तमानप्रजापतेः पूर्व्वजन्मनि यद्वृत्तन्तदेव द्योतयति ह शब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थापत्यानि प्राजापत्याः । के ते देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथम्पुनस्तेषान्देवासुरत्वं । उच्यते शास्त्रजनितज्ञानकर्म्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्म्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्म्मभाविता असुराः ।

आ॰ रूपः स मृत्युः । तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते । न हि हिरण्यगर्भात्मभूतयोरतः पूर्व्वोक्तज्ञानकर्म्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्म्मणोरित्यर्थः ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं शास्त्रमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याशङ्क्य तस्यास्तात्पर्य्यमाह । कोऽसाविति ॥ कथं यथोक्तो शास्त्रयाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना ॥ निपातार्थमेव स्फुटयति । वर्त्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गोचरयतीत्याह । वृत्तेति ॥ इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याशङ्कां वारयति । तस्यैवेति ॥ याजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वञ्च विरुद्धं न सिद्ध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ तेषु तदुभयमौपाधिकं साधयति । उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्म्मणोरुत्पादकमाह । प्रत्यक्षेति । सन्निधानासन्निधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेष्वेवासुषु रमणं नामात्मम्भरित्वं ॥ तत इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे । यस्माच्चेति ॥

उ॰ ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः। य एषु लोकेषूस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

भा॰ ततस्तस्मात् कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थे वृद्धिः कनीयांसोऽल्पा एव देवाः। ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः। स्वाभाविकी हि कर्म्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा। प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्म्मज्ञानप्रवृत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। अतएव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात्। अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्म्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्द्धन्त स्पर्द्धां कृतवन्तः। देवानाञ्चासुराणाञ्च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्द्धा कदाचिच्छास्त्रजनिता कर्म्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति। यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्य-

आ॰ देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति। स्वाभाविकीहीति॥ महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति। असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति। शास्त्रजनितेति। असुराणाम्बाहुल्यमिति शेषः॥ तदेव साधयति। अत्यन्तेति॥

उभयेषान्देवासुराणां मिथः सङ्घर्षन्दर्शयति। ते देवाश्चेति। कथम्वृक्षादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्पर्द्धानिमित्तत्वमित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्म्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्पर्द्धापूर्व्वकत्वात्परम्परया लोकानान्तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि। स्वाभाविकेति॥ का पुन-

भा० स्त्वानुमानजनितकर्म्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्य्यभिभूयते । स देवानाञ्जयोऽसुराणाम्पराजयः । कदाचित्तद्विपर्य्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते आसुर्य्या उद्भवः । सोऽसुराणाञ्जयो देवानाम्पराजयः । एवन्देवानाञ्जये धर्म्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आप्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्म्मभूयस्त्वादपकर्ष आस्थावरत्वप्राप्तेः । उभयमास्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते । ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह किल ऊचुरुक्तवन्तः । कथं हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्म्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छाम । असुरानभिभूय स्वन्देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तो ऽन्योन्यं ॥ उद्गीथकर्म्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्म्मभ्यां । कर्म्म वक्ष्यमाणमन्त्रजपलक्षणं विधित्समानं तदेतानि जपेदिति । ज्ञानन्त्विदमेव निरूप्यमाणं ॥ १ ॥

व्या० केषां स्पर्द्धा नामेत्याशङ्क्याह । देवानाश्चेति ॥ तामेव सफलां विवृणोति । कदाचिदित्यादिना ॥ अधिकृतैरसुरपराजये देवजयं च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह । एवमिति ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकमनन्तरं वाक्यमादाय व्याकरोति । त एवमित्यादिना ॥ योऽयमुद्गीथो नाम कर्म्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्त्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ॥ किन्तत् कर्म्म किं वा ज्ञानन्तदाह । कर्म्मेति । तान्येतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजूंषि जपेदिति विधित्समानमिति योजना ॥ १ ॥

भा० नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरं । न । य एवं वेदेति वचनात् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणाद् उद्गीथविधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् विद्याप्रकरणत्वाच्चाभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् । एवंवित्प्रयोज्यत्वात् विज्ञानस्य च नित्यवत् श्रवणात् । तद्धैतल्लोकजिदेवेति च श्रुतेः । प्राणस्य वागादीनाञ्च शुद्ध्यशुद्धिवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं । वागादीनां च महोपन्य-

आ० द्वया ह इत्यादि न ज्ञाननिरूपणपरं । जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात् तत् कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षिपति । नन्विति । आभिमुख्येनारोहतीति । देवभावमनेनेत्यभ्यारोहः मन्त्रजपस्तद्विधिशेषोऽर्थवादो द्वया ह इत्यादिवाक्यमित्यर्थः । उपास्तिविधिश्रवणात् तत्परं वाक्यं न जपविधिशेष इति दूषयति । नेति ॥ माभूज्जपविधिशेषस्तथाप्युद्गायेत्याद्गानस्य कर्म्मणः सन्निधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य द्वया हेत्यादिना श्रवणात् तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति शङ्कते । उद्गीथेति ॥ नेदं वाक्यं प्राणस्योद्गीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्थत्वाभावेन सन्निधभावादिति दूषयति । नाप्रकरणादिति ॥ उद्गीथस्तर्हि क्व विधीयते न ह्यन्यविहितमङ्गम्भवति तत्राह । उद्गीथस्य चेति । अन्यत्रेति कर्म्मकाण्डोक्तिः ॥ अगायद्गायेदुद्गीथविधिरपि ह्यत्र प्रतीयते तत् कथं सन्निधिरपोद्यते तत्राह । विद्येति । उद्गीथविधिरिह प्रतीयमानः प्राणस्योद्गातृत्वोपासनविधिः । अन्यथाप्रकरणविरोधादित्यर्थः ॥ जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वं वा ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तं । इदानीं जपविधिशेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । अभ्यारोहेति ॥ अनित्यत्वं साधयति । एवमिति । प्राणविज्ञानवतानुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात् प्रागस्ति तस्मात् स पश्चाद्भावी । प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्याश-

भा॰ स्तानामशुद्धिवचनं। वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चा-
भिप्रेतोपपद्यते। मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिफलवच-
नञ्च। प्राणस्वरूपापत्तिर्हि फलं तद्यद्वागाद्यग्न्यादिभावः।

भवतु नाम प्राणस्योपासनं नतु विशुद्ध्यादिगुणवत्त्वेति।
ननु स्तुतत्वात् न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थोपपत्तेः। न।
अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत्। यो
ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोति अनिष्टाद्वा
निवर्त्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या। तथेहापि श्रौतशब्द-
जनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना न विपर्य्यये। न

आ॰ ह्याह। विज्ञानस्य चेति। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत
इति वत् य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतं न हि प्रयाजादि पौर्ण-
मासीप्रयोजकं। तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात्। तथा प्राणवि-
त्प्रयोज्यो जपो न विज्ञानप्रयोजकः। तस्य स्वप्रयोजकत्वेन
प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः॥ फलवत्त्वाच्च प्राणविज्ञानं
स्वतन्त्रं विधित्सितमित्याह। तद्धेति॥ प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वे
हेत्वन्तरमाह। प्राणस्येति॥ यद्धि स्तूयते तद्विधीयत इति
न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। न हीति॥ अतश्च प्राणो-
पास्तिरत्र विधित्सितेत्याह। मृत्युमिति। फलवचनं प्राण-
स्यानुपास्यत्वेनोपपद्यत इति सम्बन्धः॥ उक्तमेव व्यनक्ति।
प्राणेति। मृत्युमोक्षणानन्तरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं
तदध्यात्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुप-
पद्यते। तस्माद्विधित्सितैवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः॥

उक्तन्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवती-
माक्षिपति। भवत्विति॥ यथा प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वा-
दिष्टा तथास्य गुणसम्बन्धः श्रुतत्वादेष्टव्यः। उपास्तावुपास्ये च
गुणवति प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती ब्रूते।
नन्विति॥ प्राणस्योपास्यत्वे विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेना

भा० चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति। न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते। ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे। विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात्। यो हि विपर्य्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरिति अमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन् दृश्यते। आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतिनाऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव न चैतदिष्टं।

व्या० र्थवादत्वसम्भवान्न यथोक्ता देवता स्यादिति पूर्व्ववाद्याह। न स्यादिति॥ विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति। नेति। विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरन्न फलप्राप्तिः श्रुता न ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वं युक्तं सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थाप्तेः सम्भवादतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः॥ लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे। यो हीति। इहेति वेदाख्यदार्ष्टान्तिकोक्तिः॥ ननु विशुद्ध्यादिगुणवतीं देवतां वदन्ति वाक्यान्युपासनाविध्यर्थत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राह। न चेति। अन्यपराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थे प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः॥ ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वादादित्ययूपादिवाक्यवदत आह। न चेति। आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनापवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थे मानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः। विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमवेत्युपसंहरति। तत इति॥ लोकवद्वेदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते। विपर्य्यये चेत्यादिना॥ शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्कां निराचष्टे। न चेति। अपौरुषेयस्यासम्भावितसर्व्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः॥ शास्त्रस्य यथार्थभूतार्थत्वं निगमयति।

भा॰ तस्माद्यथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन् ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रं। नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत् स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं। तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते। तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत्। न। प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः। नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति। शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्ववोचः। कस्माद्भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः। आलम्बनत्वे हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमावदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति। यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतं। न तु तथा नामादौ

आ॰ तस्मादिति। उपासनार्थं ज्ञानार्थञ्चेति शेषः॥ शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति। नामादाविति॥ तदेव स्फुटयति। स्फुटमिति। अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टेर्तस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्या धीः। सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती। ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः॥ भेदाग्रहपूर्व्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानं। अत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते। यथा। विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते। तन्नेदं मिथ्याज्ञानमित्याह। नेति॥ नञर्थं स्पष्टयति। नामादाविति॥ प्रश्नपूर्व्वकं हेतुं व्याचष्टे। कस्मादिति॥ प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं श्रुतमिति वैषम्यमाशङ्क्याह। आलम्बनत्वेनेति॥ उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति॥ कर्म्ममीमांसको ब्रह्मविदेषं

भा॰ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत्, एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषयेष्वाक्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनाञ्च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववन्नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः । क्रियावैशारद्यविशेषादिदर्शना-

आ॰ प्रकटयन् प्रत्यवतिष्ठते । ब्रह्मेति । केवला तद्दृष्टिरेव नास्ति चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति माना भावादित्यर्थः ॥ अथ यथा देवानां प्रतिमादिषूपास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं । यथा च वस्वादीनां पितॄणां ब्राह्मणादिदेहे तर्प्यमाणानामन्यत्र सत्त्वं । तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति यावत् । दृष्टान्तासिद्धेर्न क्वापि ब्रह्मास्तीति भावः ॥ सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तं । सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुतेरित्याह । नेति ॥ किञ्च ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्था शास्त्रीयदृष्टित्वात् उपसंवर्गाग्निः सामेतिदृष्टिवदित्याह । ऋगादिष्विति ॥ तदेव स्पष्टयति । विद्यमानेति । ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् ॥ यत्तु दृष्टान्तासिद्धिरिति तत्राह । एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् ॥ ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । मुख्यापेक्षत्वादिति ॥ उक्तमेव विवृणोति । पञ्चेति । पञ्चाग्नयो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । आदिपदं वागग्न्यादिग्रहार्थं ॥ ननु वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेष्यते न च तेभ्यस्तद्धीः सिध्यति तेषां विधिवैधुर्य्येणाप्रामाण्यात् तत् कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह ।

भा॰ र्थानां । यथा च दर्शपौर्णमासादिक्रियेदम्फला विशिष्टेति-कर्त्तव्यताका एवं क्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यचाद्यविषयं तथाभूतञ्च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते। तथा परमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्मकमशनयाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति॥ न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति। न चानिश्चिता विपर्य्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते। अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत्।

क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्र्यंशाभावनानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि। न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति। अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत्। न। ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात्। न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानु-

व्या॰ क्रियार्थस्येति। विमतं स्वार्थे प्रमाणमज्ञातज्ञापकत्वात् सम्मतवत्। अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः॥ सिद्धसाध्यार्थभेदेन वैधर्म्यात् अविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति। यथा चेति। विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वञ्च पञ्चमोक्तप्रकारं परामृष्टमेवमित्यादिष्ट अलौकिकत्वं साधयति। प्रत्यक्षादीति॥ किञ्च वेदान्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाद्य इत्याह। न चेति॥ न द्वितीय इत्याह। न चानिश्चितेति। कोटिद्वयास्पर्शित्वादबाधाच्चेत्यर्थः॥ क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति। अनुष्ठेयेति॥ साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेव व्यनक्ति। क्रियार्थैरिति॥ वाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्दिर्थ्यभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यमज्ञातज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति। न ज्ञानस्येति॥ अनुष्ठेयानिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्ययये

भा॰ ष्ठेयत्वात्तथात्वं किन्तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वं किन्तर्हि वेदवाक्यजनितत्वादेव ॥ वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वं विशिष्टं चेदनुतिष्ठति नोचेत् अनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति अनुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवति । इदमनेनैवङ्कर्त्तव्यमिति । न त्विदमनेनैवमित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादित्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वं ॥

व्या॰ स्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतथात्वार्थं तदपेक्षास्वप्रामाण्यार्थत्वं वेति विकल्प्याद्यन्दूषयति । न हीति । तदुभयविषयस्य कर्त्तव्यार्थस्य तथात्वं न कर्त्तव्यत्वापेक्षं । किन्तु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः ॥ द्वितीयम्प्रत्याह । न चेति । बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थं । कर्त्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किन्तु प्रमाकरणत्वात् तज्जन्यत्वाच्चान्यथातिप्रसक्तितादवस्थ्यादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि कार्य्याकार्य्यधियावित्याशङ्क्याह । वेदेति ॥ वैदिकस्यार्थस्याबाधेन तथार्थत्वे सिद्धे समीहितं साधनत्वविशिष्टं चेद्वस्तु तदा कर्त्तव्यमिति धियानुतिष्ठति ॥ तच्चेदनिष्टसाधनत्वविशिष्टं तदा न कार्य्यमिति धिया नानुतिष्ठति । अतो मानस्यावनुष्ठानाननुष्ठानहेतू कार्य्याकार्य्यधियावित्यर्थः ॥ तथापि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाद्यमित्याह । अननुष्ठेयत्वमिति ॥ तस्याकार्य्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । उभयत्रासतीति छेदः ॥ द्वितीयन्दूषयति ।

भा॰ पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वं । अतोऽसदेतदिति चेत्। न। अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात्। न च मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथास्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्य्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत्। न। ब्रह्मविदाप्नोति परं। भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति फलश्रवणात्। संसारवीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च। अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञा-

---

आ॰ पदार्थत्वे चेति। ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते ॥ कार्य्यास्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति। नेत्यादिना। शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुरस्तीत्यादिप्रयोगे मेर्वादावकार्य्येऽपि सम्यग्धीदर्शनात् तत्त्वमसिवाक्यादपि कार्य्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥ दृष्टान्तेऽपि कार्य्यधीरेव वाक्यादुदेतीत्याशङ्क्याह। न चेति ॥ ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसङ्गतिर्युक्ता। वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्तदसंहत्ययोगात् कुतो वाक्यप्रमाणत्वं ब्रह्मणः सम्भवति तत्राह। तथेति॥ विमतमफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात् सम्मतवदित्यनुमानात् तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते। मेर्वादीति ॥ श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनीते। नेत्यादिना ॥ विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह। संसारेति ॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याह। अनन्येति। पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वां फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तं। ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्वप्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति। अन्यथा शारीरकानारम्भः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योत्थज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्य्यास्पृष्टेऽर्थे तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं ॥ सम्प्रति शास्त्रस्य कार्य्यपरत्वानियमे हेत्वन्तरमाह। प्रतिषिद्धेति ॥

भा॰ नस्य शुक्लामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः। प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः। न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति।

अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात्। क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते। मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति। विपरीतज्ञान-

---

आ॰ यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो न कलञ्जम्भक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते। तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न चेति। सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः॥ अभक्षणादिकार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। तस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गान्नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधेन मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः॥ भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह। अकर्त्तव्यतेति। अभावस्य भावार्थत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः। प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह। क्षुधार्त्तस्येति। विशेषणवानाह तस्य पशोर्मांसं कलञ्जं। ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि। तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्ष्यज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेध-

भा॰ निमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तद्भावे। तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति। तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्य्यवसानतैव स्यात्। तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानाम्प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात्। परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञानबाधितेऽभावः स्यात्॥

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानस्य स्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्त्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छा-

आ॰ धीसंस्कृतस्य तद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह। मृगतृष्णिकायामिति॥ तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह। तस्मिन्निति। तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः॥ दृष्टान्तमुपसंहरति। तस्मादिति॥ दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्य्यवसानता किन्तु सर्व्वकर्म्मनिवर्त्तकत्वमपि सिद्ध्यतीत्याह। तथेति। अकर्तृभोक्तृब्रह्माहमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति सम्बन्धः। तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः॥ कदा पुनस्तासामभावः स्यादत आह। परमात्मादीति। भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यमानत्ववत् तत्त्वमादेरपि प्रत्यग्ज्ञानोत्थकर्तृत्वादिनिवर्त्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्क्यते।

नन्विति। तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा सम्पादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे

भा॰ स्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्। न। विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्। कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वञ्च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थत्वेन च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्त्तिते युक्त एवाभावः॥ ननु तत्र युक्तो नित्यानान्तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत्। न। अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात्। यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौर्णमासादीनि काम्यानि कर्म्माणि विहितानि तथा सर्व्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रे-

व्या॰ नैमित्तिकाभावन्यायेन युक्तो न तथाग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः। ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्त्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह। नेत्यादिना॥ शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहङ्कर्त्तृत्वाद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वं। एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति। कलञ्जेति॥ काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विद्वत्सु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानान्तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वं। प्रत्यवायाख्यानर्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वं। अतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते। नन्विति॥ नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथेति। अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः। तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारञ्च वाञ्छतस्ताभ्यामेव राग-

भा॰ रिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्म्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव। न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्म्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति।

कर्त्तृगतेन हि स्वर्गादिकाम्यदोषेण कामार्थता। तथा विद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तम्प्रति विहितत्वात्। न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित् कर्म्म विहितमुपलभ्यते। कर्म्मनिमित्तदेवतादिसर्व्वसाधनविज्ञानोपमर्द्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते। न चोपमर्द्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्म्मप्रवृत्तिरुपपद्यते। विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्व्वकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः। न हि देश-

---

आ॰ द्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि। तुल्यन्तूभयेषां केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः॥ किञ्च काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावादित्याह। नचेति॥ कथन्तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह।

कर्त्तृगतेनेति। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः॥ नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्म्माणीत्ययुक्तं। परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्मैवमित्याह। न परमात्मेति। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्म्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्म्मविधिरित्यर्थः॥ न केवलं विहितं नोपलभ्यते

भा॰ कालाद्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्म्मावसरोऽस्ति ॥ भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत् स्यादिति चेत् । न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तथा नियतं कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्म्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्म्मणोऽनियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात् कामानामिव काम्येषु ।

शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षकत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्नि-

---

आ॰ न सम्भवति चेत्याह । कर्म्मनिमित्तेति । यदा नास्ति त्वं संसारी किन्त्वकर्त्तृभोक्तृब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः सम्प्रदानत्वं करणत्वं । व्रीह्यादेरित्येतत् सर्व्वमुपमर्द्दितं भवति । तत् कथमकर्त्रादिज्ञानवतः सम्भवति कर्म्मविधिरित्यर्थः ॥ उपमर्द्दितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्म्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ वासनावशादुद्भूतस्याभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्म्मप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किञ्चानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म्म निरवकाशमित्याह । नहीति ॥ विदुषो भिक्षाटनादिवत् कर्म्मावसरः स्यादिति शङ्कते । भोजनादीति ॥ अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः । नाद्यः । अनभ्युपगमात् तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात् । अग्निहोत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ न द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषप्रयुक्तत्वात् तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याह । अविद्यादीति ॥ अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह । नत्विति ॥ भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति । केवलेति ॥ न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति । शास्त्रनिमित्तेति ॥ तर्हि शास्त्रविहितकाम्या-

भा॰ होत्रस्य शास्त्रविहितत्वात् सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वं एवं तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत् स्यादिति चेत्। न। नियमस्याक्रियात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकरः। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्वि-

---

आ॰ द्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याह। दोषेति॥ एवन्दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात् कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह। एवमिति॥ भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं यतीनान्तु चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते। तद्भोजनादीति॥ विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात्। न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्म्माधीनाऽविवेककृता हि सा। न तौ विदुषो विद्येते। अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात्। संस्कारस्याप्यभावात्। बाधितानुवृत्तेश्च। अग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह। नेति॥ किञ्चाविदुषां विविदुषुणामेष नियमः। तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात्। न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी। तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात्। नापिसत्क्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति। अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपत्वासिद्धेरित्याह। नियमस्येति॥ कर्म्मसु रागादिमतोऽधिकारात्। विरक्तस्य ज्ञानाधिकारात्। ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्म्माभावात्। तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात्। तत्त्वमादेः सर्व्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्त्तकत्वेन प्रामाण्यम्प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति। तस्य विधिरुत्पादकं वाक्यं। तस्य निषेधवाक्यवत् तत्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वात्। अशेषव्यापारनिवर्त्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यं। मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्व्वकर्म्मनिवृत्तेरित्यर्थः॥ तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति। कर्म्मप्रवृत्तीति। यथा प्रतिषेध्ये भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात् प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्म्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः॥ प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्या-

उ॰ ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् ।

भा॰ परीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्त्तकत्वात् सामर्थ्यात् सर्व्वकर्म्म-प्रतिषेधविध्यर्थत्वं सम्पद्यते। कर्म्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वञ्च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा ह एवं विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतां ऊचुरुक्तवन्तः। त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्त्यमौद्गात्रं कर्म्म दृष्टवन्तः । तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयां असतो मा सद्गमयेति। अत्र चोपासनायाः कर्म्मणश्च कर्त्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात् । यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्त्तृकस्तद्विषय एव च सर्व्वो

व्या॰ च्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्नवस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति ॥ प्रतिषेधो हि प्रमक्तक्रियां निवर्त्तयंस्तदुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्य्यवस्यति । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः। वेदान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धा सिद्धा विशुद्ध्यादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः ॥ १ ॥

प्राणमिह परीक्षमाणमित्येतत् प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे। ते देवा इति। अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति। वागभिमानिनीमिति ॥ नियोक्तृणां देवानामभिप्रायमाह। वाग्देवतेति ॥ ननूद्गात्रं कर्म्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्त्तयिष्यति ननु वाग्देवतेति तत्राह। तामेवेति। असतो मा सद्गमयेति जपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ वागाद्याश्रयं कर्त्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकमतात्पर्य्य-

भा॰ ज्ञानकर्म्मसंव्यवहारः । वक्ष्यति हि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यात्मकर्त्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्त उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातं त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मेत्यविद्याविषयं । अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्म्मात्मकं नेति नेतीतरप्रतीत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् ॥ यस्तु वागादिसमाहारोपाधिकल्पितः संसार्यात्मा तञ्च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्म्म-

---

आ॰ माह । अत्र चेति ॥ आत्माश्रये कर्त्तृत्वादाववभासमाने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह । कस्मादिति ॥ परस्य जीवस्य वा कर्त्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याद्यन्दूषयति । यस्मादिति । विचारदशायां वागादिसङ्घातस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात् कर्त्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्यात्मनः स्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ किञ्चाविद्याश्रयः सर्व्वो व्यवहारो न तद्धीने परस्मिन्नवतरतीत्याह । तद्विषय इति ॥ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्त्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याशङ्क्य यथा च तक्षोभयथेति न्यायादौपाधिकन्तस्मिन् कर्त्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह । वक्ष्यति हीति ॥ यदुक्तमविद्याविषयः सर्व्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । इहापीति ॥ इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्त्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह । अव्याकृतात्त्विति । अनामरूपकर्म्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात् तत्पदमध्याहर्त्तव्यं पृथगविद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादिति शेषः ॥ माभूत् परमात्मा कर्त्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह । यस्त्विति । जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् न तात्त्विकं कर्त्तृत्वादिकं । किन्तु तद्द्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः ॥ आत्मनि तात्त्विककर्त्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थ-

उ॰ यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने ।

भा॰ कर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥ तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक् तेभ्यो ऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुद्गानङ्कृतवती ।

कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उद्गानकर्म्मणा वाचा निर्वर्त्तितः कार्य्यविशेष इति । उच्यते । यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव । सर्व्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलं । तद्भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलं यत् कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्त्तयति तदात्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म्म यत् सम्यग्वर्णानामुच्चारणं अतस्तदेव

आ॰ वादतात्पर्य्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तात्पर्य्यमर्थवादस्योक्ता नियुक्तया वाग्देवतया यत् कृतन्तदुपन्यस्यति । तथेत्यादिना ॥

उद्गातृत्वं जपमन्त्रप्रकाश्यत्वस्वात्मनाऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्तया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निवर्त्तनीयः । स च नास्तीति शङ्कते । कः पुनरिति ॥ वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः सङ्घातस्य निष्पद्यते स एव कार्य्यविशेष इत्याह । उच्यत इति । यो वाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथम्पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्व्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याह । सर्व्वेषामिति ॥ किञ्च देवार्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत् कल्याणवदनसामर्थ्यन्तदात्मने स्वार्थमेवागायत् इत्याह । तं भोगमिति ॥ ऋत्विजां क्रीतत्वान्न फलसम्बन्धः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । वाचनिक-

उ॰ ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

भा॰ विशेष्यते यत् कल्याणं वदतीति ॥ यत्तु वदनकार्य्यं सर्व्वसङ्घातोपकारात्मकं तद्याजमानिकमेव। तत्र कल्याणवदनात्मसम्बन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रमेव प्रतिलभ्यते।

विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान् स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्म्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यन्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्व्वजन्मावस्थस्य वाचि न क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते

आ॰ मिति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायदिति श्रुतमित्यर्थः ॥ कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते। तर्हीति ॥ कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत् कस्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राह। यत्त्विति॥ वाग्देवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति। तत्रेति। स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत्। कल्याणवदनस्यात्मना वाचैव सम्बन्धे योऽयमासङ्गोऽभिनिवेशस्स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः॥ अवसरमेव व्याकरोति। रन्ध्रमेवेति। अस्मानतीत्येति सम्बन्धः॥

कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे। स्वाभाविकमिति ॥ तत्रोपायमुपन्यस्यति। शास्त्रेति ॥ असुरानभिभूय केनात्मना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह। ज्योतिषेति ॥ प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राह। स यः स पाप्मेति॥ प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याह। येनेति। असभ्यं सभानर्हं स्त्रीवर्णनादिबीभत्सं भयानकम्मेतादिवर्णनं अनृतमयथादृष्टवचनं आदिशब्दात् पिशुनत्वं

उ॰ अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायत्

भा॰ कोऽसौ यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति अनेन कार्य्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्य्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्त्तते स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्य्यमिति॥ २ ॥

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्त्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तो देवानाञ्चैतन्निश्चितमासीत् वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसम्बन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गा-

---

व्या॰ गृह्यते॥ किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति। अनेनेति॥ प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्मानुमीयते। विमतं पाप्मपूर्व्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति। विमतं कारणपूर्व्वकं कार्य्यत्वात् घटवत्। न च प्रजागतन्दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात् कारणानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। न च ततकारणेऽपि परस्मिन् प्रसङ्गापायविद्धमिति श्रुतेः। न च न ह वै देवान् पापङ्गच्छतीति श्रुतेर्न स्रष्टर्य्यपि पापं वेधस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः॥ आद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्य्यस्थत्वमुच्यते। उत्तराभ्यान्तु कार्य्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः॥ २॥

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च नेति निर्धार्य्यावशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह। तथैवेति॥ परीक्षाफलनिर्णयमाह। देवानाञ्चेति॥ अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह।

उ॰ यत् कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

भा॰ दुद्गीथनिर्वर्त्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेयाः । असतो मासद्गमयेति अनुपास्यास्त्वाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवद्देवैनाः पाप्मनाऽविध्यन् पाप्मना

व्या॰ इतरेति । इतरः कार्यकारणसङ्घातः तस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वं अतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥ उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षित्वोपसंहरति । एवमिति ॥ वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मवेधोऽस्ती-

उ॰ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायत् यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमुखल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स

भा॰ विद्धवन्त इति यदुक्तन्तत् पाप्मभिरुपासृजन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतद्वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्व्यतिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनं आसन्यं आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत्

आ॰ त्याशङ्क्याह । कल्याणमिति ॥ पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह । इति यदुक्तमिति ॥ सम्प्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना इति सम्बन्धः । वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणदेवतदवयवव्यापारोऽभिनयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दोषासंसर्गिणं दोषेण संस्प्रष्टुमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याह । स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासव-

उ॰ यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैवविध्वं

भा॰ इत्यादि पूर्ववत् पाप्मनाऽविध्यन्त वेधनङ्कर्त्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संसृज्यमाना विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः। कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते। स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानम्पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांशुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत्। एवं हैव यथायन्दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विध्वस्ता नानागतयो विनेशुर्विनष्टाः यतस्ततस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रति बन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्। असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन्। किमभवन् स्वन्देवतारूपमग्न्याद्यात्मकंवक्ष्यमाणं।

व्या॰ प्रागिति यावत्॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। कथमित्यादिना॥ असुरनाशेनासङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह। असंसर्गेति। वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादि नेति शेषः॥ वागादीनां स्थितानां नष्टानाञ्च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याह। पूर्वमपीति॥ न तर्हि तेषाम्परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविकेनेति॥ परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति। प्रागिति॥ न केवलमत्रो*क्तानामेवासुराणाम् संसर्गधर्मिप्राणाश्रयादिनाशः। किन्तु तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह। किञ्चेति॥ वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं। तत्र

* अश्मानमिति पाठान्तरः।

उ॰ समाना विषङ्गो विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽ

भा॰ पूर्वमप्यध्यात्मानं । एवं मन्त्रः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तस्याश्रवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यध्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किञ्च ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराभवन्नित्यनुवर्त्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः ॥ यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः । एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य तासां पाप्मासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्त्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्तेनैव

आ॰ पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयप्राप्तिवाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि भेदानीन्तनस्यैवमित्याशङ्क्य पराऽस्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति । यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वकल्पस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वं प्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या अतिक्रान्तकालिक इति ॥ पुराकल्पमेव दर्शयति । एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः ॥ सापत्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याह । यत इति ॥ तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं । तत्तिरस्कारकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः ॥ यदा-मेयोऽस्याकपाल इति वत् य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धवि-

उ॰ सुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा॰ विधिना भवति । प्रजापतिस्वरूपेणात्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा भ्रातृव्यो भवति ॥ यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च। पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात्। स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वङ्गात्। कस्यैतत्फलमित्याह । य एवंवेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह ॥ कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय । यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनाञ्च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः ॥ ७ ॥

आ॰ धिपरं वाक्यं । अतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह । यथोक्तमिति ॥ फलवत्प्रधानोपास्तिरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह । फलमिति । फलवन्तम्प्रधानविधिमुक्त्वा सम्प्रत्याख्यायिकामेवाश्रित्य गुणविशिष्टप्राणोपासनमाख्यानान्तरश्रुतिरित्यर्थः ॥ प्रश्नोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति । कस्माच्चेति । विशुद्धस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं च शब्दः । करणानां कार्यस्य तदवयवानाञ्च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्स एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थं आख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिरुत्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्मादर्थे ॥ ७ ॥

उ॰ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥

भा॰ ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा ह ऊचुः उक्तवन्तः फलावस्थाः किमित्याह । क्व नु इति वितर्के । क्व नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । यो नोऽस्मान् इत्थमेवमसक्तं सञ्जितवान् देवभा*वमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवद्देव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्य्यकरणसङ्घाते आत्मनो-वोपलब्धवन्तः । कथमयमास्येऽन्तरिति आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयमप्रत्यक्षो वर्त्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्य्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्त्तमान उपलब्धो

व्या॰ प्राणस्यात्मत्वादि व्यक्तीकर्त्तुमाख्यायिकां श्रुतिं विभजते । ते प्रजापतीति । वागादयस्तेन प्राणमाश्रित्य फलावस्थाः सन्तः किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याह । स्मरन्तीति ॥ विचारफलं उपलब्धिं कथयति । लोकवदिति ॥ तामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति । कथमिति ॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति । सर्वो हीति ॥ तथा देवा विचार्य्य प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह । तथेति ॥ किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ उपलब्धिसिद्धोऽर्थं युक्तं समर्थयति । विशेषेति । सर्वानेव वागादीनविशेषेणाऽग्न्यादिभावेन प्राणः सङ्गितवान् । न चासमर्थस्य साधारणं कार्य्यं निवर्त्तयति अतो युक्तितोऽप्य-

* देवभावमिति पाठान्तरः ।

उ॰ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्यु-

भा॰ रुवैः। तस्मात्स प्राण अयास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्त-मञ्चितवान् वागादीन्। अत एवाङ्गिरसः। आत्मा कार्य्य-करणानां। कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्य्यक-रणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः। कथं पुनरङ्गरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः। यस्माच्चायमङ्गरसत्वा-द्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा वि-शुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः। आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीत-बोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्य्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥ ८॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति। ननु परिहृतमेत-द्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदत्वा-भावेन। वाढं। किन्त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या

आ॰ यमास्यान्तराकाशे वर्त्तमानः सिद्ध इत्यर्थः। आयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति। अत एवेति। सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत्॥ तथापि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नभसि तदनुपलब्धेरि-त्याशङ्क्य परिहरति। कथमित्यादिना॥ अङ्गेषु च रसधातोः सार-त्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते कथं पुन-रित्यादिना॥ कस्माच्च हेतोरित्यादि चोद्यपरिहारमुपसंहरति। यस्माच्चेति॥ वाक्यार्थं प्रपञ्चयति। आत्मा हीति॥ ८॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादि-वदसिद्धमित्याशङ्कते। स्यान्मतमिति॥ शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते। नन्वित्यादिना। शवेन स्पृश्यं यस्यास्ति तेन स्पृष्टापरस्याशुद्धता-वदशुद्धत्वं वागादिसम्बन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्याभिमतेत्यर्थः॥

उ॰ दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥९॥

भा॰ वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इत्याह। शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवत् विध्वस्ता असुराः तं परामृशति। सेति। सैवैषा येयं वर्त्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽन्तरिति देवता च स्यात् उपासनक्रियायाः कर्म्मभावेन गुणभूतत्वात्। यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता। नामशब्दः ख्यापनपर्य्यायः। तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धि दूर्नामत्वात्। कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह। दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्म्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका। विदुषः फलमुच्यते। दूरं ह वा अस्मान्

व्या॰ तात्पर्य्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति। वागादीति॥ नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याह। यं प्राणमिति॥ तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह। सैवेति॥ कथं प्राणो देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह। देवता चेति। यागे हि देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा। तथा प्राणोऽपि ध्यानाद्युपास्यत्वे सति विहितक्रियागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः॥ प्राणोपास्तेर्द्विविधं फलं पाप्महानिर्देवताभावश्च। तत्र पाप्महानेरेव प्रधानफलत्वात्तदव-गमाद्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह। यस्मादिति॥ न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यगात्मत्वेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति। कुतः पुनरिति॥ परिहरति। दूरमिति॥

उ० सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य

भा० मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद । तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्यासनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति ॥ लौकिकात्माभिमानवत् । देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतो ऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंवित्त्वविरोधादिन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वा-

व्या० कथं पाप्मसन्निधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह । असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् ॥ ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्य्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति ॥ दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाह । लौकिकेति ॥ तस्य मर्य्यादां दर्शयति । यावदिति ॥ मनुष्योऽहमितिवद्देवोऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपाताद्दूर्द्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह । देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति । किंदेवोऽसि तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्य्य वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति ॥ नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्म्मात्पापत्त्यश्रुतेः ॥ न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवती-

भा॰ भाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च। शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरंभवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत् प्रदर्शयति। सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तीत्युच्यते। विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते॥

व्या॰ त्याक्षिपति। कथं पुनरिति॥ विरोधिसन्निपाते पूर्व्वध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते। उच्यत इति॥ उक्तमेव व्यनक्ति। इन्द्रियेति॥ इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ विरोधं साधयति। वागादीति॥ पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते। दृश्यते हि। घाणालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्य-*विशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः। अम्बुन्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रतामिति न्यायादित्यर्थः॥ यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्त्त्यते। यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं। नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा। तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह। स्वाभाविकेति। नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह। शास्त्रजनितो हीति॥ उक्तमेव पापध्वंसरूपविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह। तदेतदिति॥ मृत्युमपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकारेति सम्बन्धः। कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राह। स्वाभाविकेति॥

* गङ्गाद्यविशेषभावाय पयत्वनिवृत्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः॥

उ॰ यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां

भा॰ यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयाञ्चकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं गमितवानित्युच्यते।* श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यददित्यदोषः तत्तत्र गमयित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीया बहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राणाश्रयतावगम्यते। तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयात् न गच्छेत्सम्भाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत्। तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो

आ॰ अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः। प्राणदेवता चेत्पाप्मानं हन्ति सदैव किन्न हन्यादित्याशङ्क्याह। प्राणात्मेति॥ भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याह। विरोधादेवेति॥ अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्रासामित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते। नन्विति॥ शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः। प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात् तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं तदधिष्ठितञ्च देशमवधिकृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्तत्वात्तन्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति। उच्यत इति॥ किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राह। इति सामर्थ्यादिति। देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः॥ तामेवानुपपत्तिं साधयति। इन्द्रियेति।

उ॰ पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

भा॰ हि सः तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयाज्जनशून्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्युक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति परिभयार्थे निपातः । इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु अव अयानीति अनुगच्छेयमित्येवं भीतो जनमन्तं नेयादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्म्मफलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स

व्या॰ भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथापि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह । तस्मादिति ॥ निषेधद्वयस्य तात्पर्य्यमाह । जनशून्यमपीति ॥ प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्व्वैरित्याशङ्क्याह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदनुष्ठां ततः पाप्मानमनुगच्छेयमिति निषेधातिक्रमादिति सर्व्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्यैव । अतः सर्व्वोऽपि पापाद्भीतो न भयकृच्छेद् वाक्यं हि प्रकरणाद्बलवदित्यर्थः ॥ १० ॥

द्विविधमुपास्तिफलं पाप्महानिर्देवताभावश्च । तत्र पाप्महानिमुपदिशता प्रासङ्गिकसाधारणो निषेधो दर्शितः । सम्प्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्व्वकमाह । सा वा एषेति ॥ अथ शब्दावद्योतितमर्थं कथयति । यस्मादिति ॥

उ॰ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

भा॰ एव प्राण* एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपं। ११॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्। स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतदुद्गीथकर्म्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्यास्तां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृतवान्। तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किंरूपमित्युच्यते। सा वाक् यदा यस्मिन् काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक् पूर्व्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत्। एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे। सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते। प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥ १२ ॥

आ॰ पाप्मापहन्तृत्वमनूद्यावशिष्टभागं व्याचष्टे। तस्मात्स एवेति ॥ ११ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति। स वै वाचमित्यादिना ॥ कथं वाचः प्राथम्यं तदाह। उद्गीथेति ॥ वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रश्नपूर्व्वकं प्रदर्शयति। तस्या इति॥ अमसेरमित्व विरोधं धुनीते। सा वागिति ॥ पूर्व्वमपि वाचोऽग्नित्वेनोपासना भ्यन्तर्दग्नित्वमित्याशङ्क्याह। एतावानिति। उक्तं विशेषं विशदयति। प्रागिति ॥ १२ ॥

* एना इतिपाठान्तरः।

उ॰ अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भा-

---

भा॰ तथा घ्राणः प्राणो वायुरभवत्। स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः। सर्व्वमन्यदुक्तार्थं । १३ ॥ तथा चक्षुरादित्योऽभवत्, स तु तपति ।१४॥ तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः । १५ ॥ मनश्चन्द्रमा भाति। यथा पूर्व्वं यजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत्। एवमेनं वर्त्तमानयजमानमपि ह वै एषा प्राणदेवता अतिवहति । वागाद्यग्न्यादिभावेनैव यो वागादि

आ॰ वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं । न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याह । यथेति । देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वानपास्याग्न्यात्मना वागादीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतात्वेव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेनध्यायन् भावनाबलाद्वैराजं पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याकाङ्क्षायां उपासकं विशिनष्टि । यो वागादीति । उक्ता-

उ॰ त्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

भा॰ पञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । १६ ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यं फलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यञ्चान्नाद्यमागायत् । कर्त्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तं ॥ कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह । यत्किञ्चेति । सामान्यान्नमात्र परामर्शार्थः । हीति हेतौ यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनः शब्दः सान्तः

आ॰ पासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह । तं यथेति । उपास्यस्य प्राणस्य कार्य्यकरणसङ्घातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यं ॥ १३ । १४ । १५ । १६ ॥

तदादाय व्याकरोति ॥ अथेत्यादिना ॥ कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसम्बन्धस्तत्राह । कर्तुरिति ॥ अन्नागानमार्त्विज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्व्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति । कथमित्यादिना ॥ तमेव हेतुमाह । यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति सम्बन्धः ॥ यस्मादित्यस्य तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेर्द्धातोरनशब्देनैत्राणपर्य्यायस्तर्हि कथं प्रकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । अनः शब्द

उ० ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते

भा० शकटवाची यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्य्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। किञ्च न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यन्तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यं। यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसम्भवः प्राणेऽस्ति ॥ १७ ॥

ते देवाः। नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति। वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनान्नैष दोषः। प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य। कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह। ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेता-

---

व्या० इति॥ इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमित्याह। किञ्चेति॥ प्राणेन वागादिवदात्मार्थमन्नमागीतञ्चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः स्यादित्याशङ्क्याह। यदपीति। इहास्मिन् देहाकारपरिणतेऽन्ने प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजः। प्राणजातस्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः। १७॥

भर्त्ता श्रेष्ठः पुरोगन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते। ते देवा इति। तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति। नन्विति॥ अयुक्तत्वे हेतुमाह। वागादीनामिति॥ अवधारणानुपपत्तिं दूषयति। नैष दोष इति॥ यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषाभावादिति शङ्कते। कथमिति॥ वाक्येन परिहरति। एतमर्थमिति॥ आह

उ॰ वै माभिसंविशतेति तथेति तᳫं समन्तं परिण्य विशन्त ॥

भा॰ वन्नातोऽधिकमस्ति। वै इति स्मरणार्थं। *इदन्तत्सर्व्वमेतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मने आत्मार्थमागासीरागीतवानस्यागौनेनात्मसात्कृतमित्यर्थः। वयश्चान्नमन्तरेण स्थातुन्नोत्सहामहे ऽतोऽनुपश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्ने आत्मार्थे तवान्ने आभजस्वाभाजयस्व। णिचोऽश्रवणं छान्दसं। अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु इतर आहुः। ते यूयं यद्यन्नार्थिनः वै मा मामभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तत्प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तत्प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः ॥

आ॰ विशेषमिति शेषः ॥ तेषां देवत्वं साधयति। स्वविषयेति ॥ तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वै शब्द इत्याह। वा इति ॥ स्मरणार्थं इति तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः ॥ वाक्यार्थमाह। इदन्तदिति ॥ एतावत्त्वमेव व्याचष्टे। तत्सर्व्वमिति ॥ किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह। आगानेनेति ॥ का पुनरेतावता भवताङ्क्षतिस्तत्राह। वयश्चेति ॥ अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदर्थन्तदागीतमिति चेत्तत्राह। अत इति ॥ आभजस्वेति श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह। णिच इति ॥ तवैवान्नस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह। अस्मांश्चेति। वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः ॥

---

* इदमात्सर्व्वं किं यदन्नं लोके तत्सर्व्वमेतावदेवेति विशेषपाठः।

उ० तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्त्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ

भा० तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणान्नसम्बन्धो वागादीनां । तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति । तदेव चाह । तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसन्निविष्टा वागादीनान्देवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति । वागाद्याश्रयम्प्राणं यो वेद वागादयस्तु पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येवमेव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणं । ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । अभिसन्निविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागा*दीनां स्वान्नेन भर्त्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽयत एता गन्ता भवति । वागादीनामिव प्राणः तथान्नादोऽनामयावीत्यर्थः । अधि-

व्या० प्राणं परिवेश्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानमुक्ते तेषामपि प्राणवदन्नसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति । त्यक्तप्राणस्यान्नबलाद्वागादिस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ वागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति । तदेवेति ॥ विद्याफलं दर्शयन् गुणजातमुपदिशति । वागादीति ॥

* वागादीनामिति पाठान्तरः ।

उ॰ हैवंविदᳬ स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हे वालं भार्य्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनुभार्य्यान् बुभूषति स हे वालं भार्य्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

भा॰ पतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलम्भवति । किञ्च य उ ह एवं विदं प्राणविदम्प्रति स्वेषु ज्ञातीनाम्मध्ये प्रतिपर्प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्द्धी भवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्द्धिनो न है वालं न पर्य्याप्तो भार्य्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवितुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनाम्मध्ये एतमेवम्विदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यश्चैवै तमेवम्विदमन्वेवानुवर्त्तयन्नेवात्मीयान् भार्य्यान्बुभूर्षति भर्त्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्या आत्मबुभूर्षव आसन् । स है वालं पर्य्याप्तो भार्य्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्त्तुं नेतरः स्वतन्त्रः ॥ १८ ॥

आ॰ वेदनमेव आचष्टे । वागादयश्चेति ॥ स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति यावत् । सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह । किञ्चेति । इदानीं प्राणविदम्प्रति अनुरागे लाभं दर्शयति । अथेत्यादिना ॥ १८ ॥

उ० सो ऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः। प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रस-

भा० सर्व्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तं। कार्य्यकरणानामात्मत्व-प्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं। सो ऽयास्य आङ्गि-रस इति अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्त-स्तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते। तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्य्य-करणात्मत्वं प्राणस्यानन्तरस्य वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता। सा च कथमुपपादनीयेत्याह। सो ऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते। उत्तरार्थं प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथा व्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति। कथम्प्राणो वा अङ्गानां रस इति। प्राणो हि। हिशब्दः प्रसिद्धौ अङ्गानां रसः। प्रसिद्धमेतत्प्रा-णस्याङ्गरसत्वं न वागादीनां। तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति

आ० ते देवा अब्रुवन्नित्यादौ गुणविधिर्विवक्षितो न विशिष्टवि-धिर्गुणफलस्यैवात्र श्रवणादित्याह। सर्व्वमेतदिति॥ उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति। कार्य्यकरणानामिति॥ अनन्तरग्रन्थमवतारयति। अस्मादिति॥ किमित्याङ्गिरसत्वसाध-को हेतुः साधनीयस्तत्राह। तद्धेत्विति॥ सम्प्रत्यव्यवहितं सम्बन्धं दर्शयति। अनन्तरस्येति॥ प्रकारान्तरं बुभुत्समानमिति सूचयितुं च शब्दः। तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। उत्तरार्थमिति। प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः॥ यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति। प्राणो वा इति॥ उक्तार्थनिर्णयहेतुं पृच्छति। कथमिति॥ तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन् परिहरति। प्राणो हीति॥ प्रसि-

o

उ० स्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाꣳ रसः ॥ १९ ॥

भा० स्मरणं। कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह। तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरितनेन सम्बध्यते। यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषाद्यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिदङ्गाच्छरीरावयवादविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसम्भवति शोषमुपैति। तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः। अतः कार्य्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धमात्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे। तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः॥ १८ ॥

आ० द्धिमेव प्रकटयति। प्रसिद्धमिति। स्मारणं प्रसिद्धस्याङ्गिरसत्वस्येति शेषः॥ प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते। कथमिति॥ तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति। अत आहेति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यस्मात्कस्मादिति। उक्तेन व्यतिरेकेणानुक्तमन्वयं समुच्चेतुं च शब्दः। तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्फुटयति। तस्मादिति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह। अत इति॥ उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह। आत्मेति॥ अस्तु प्राणः सङ्घातस्यात्मा तथापि किं स्यात्तदाह। तस्मादिति॥ भवतु प्राणाधीनं सङ्घातस्य जीवनं तथापि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याह। तस्मादपास्येति॥ १९॥

उ॰ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

भा॰ एष उ । न केवलं कार्य्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्म्मभूतयोः किन्तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति । सर्व्वात्मकतया प्राणं स्तुवन् महीकरोति उपास्यत्वाय । एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति । उच्यते । वाग्वै बृहती बृहती छन्दः षट्त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप् च वाक् कथं । वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति । अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवदुक्तुं । बृहत्याश्च सर्व्वा

आ॰ बृहस्पत्यादिधर्म्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति । एष इति । तस्य विधान्तरेण तात्पर्य्यमाह । न केवलमिति । कार्य्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं रूपात्मकं करणञ्च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्म्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्ता नामरापेरपि तथेति वक्तुं कण्डिकाचतुष्टयमित्यर्थः । किमिति प्राणस्य आत्मत्वेन सर्व्वात्मत्वेनाप्यभिस्तुतिरित्याशङ्क्याह । उपास्यत्वायेति । उशब्दोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि सम्बध्यते । बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीदिति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते । तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते । कथमिति ॥ देवपुरोहितं व्यावर्त्तयितुमुत्तरवाक्येनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याह । बृहतीति । छन्द इति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः । भवतु यथोक्ता बृहती तथापि कथं वाग्वै बृहतीत्युक्तं तत्राह । अनुष्टुप् चेति । द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुविष्टा सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः

भा॰ ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । प्राणो बृहती प्राण-
ऋच इत्येव विद्यादिति श्रुत्यन्तरात् । वागात्मत्वाचर्चां
प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो बृहत्या
ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्त्तकत्वात् कौष्ठ्याग्नि-
प्रेरितमारुतनिर्वर्त्त्या हि ऋक् पालनाद्वाचः पतिः प्राणे-
न हि पाल्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् ।
तस्माद् बृहस्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

आ॰ षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवत्यवान्तरसंख्याया महासङ्ख्याया-
मन्तर्भावादित्याह । सा चेति ॥ वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चो-
क्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह । अत, इति । भवतु वागात्मिका
बृहती तथापि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथमृक्पतित्वमित्याशङ्क्याह ।
बृहत्याश्चेति । सर्व्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्व्वा-
सामृचामन्तर्भावः सम्भवति तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्ध-
मृक्पतित्वमित्यर्थः ॥ प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह ।
प्राणो बृहतीति ॥ तथापि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं
सिध्यतीत्याशङ्क्याह । प्राण इति । तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह ।
वागात्मत्वादिति ॥ तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न
हि घटो मृदात्मा पटेऽन्तर्भवतीति शङ्कते । तत्कथमिति ॥
प्राणस्य वागभिव्यञ्जकत्वात्तद्भूतानामृचां प्राणे कारणे युक्तोऽन्तर्भाव
इत्याह । वाचेत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्त्तकत्वेऽपि न तस्मिन्
वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुलालेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह ।
कौष्ठेति । कोष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुरूर्द्धं गच्छन्
कण्ठादिभिरभिहन्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च
वागृग्वर्णिता देवताधिकरणे ऋक् च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः
प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साध-
यति । पालनादिति ॥ सत्ताप्रदत्वे सति व्यापकत्वं तादात्म्यव्याप्त-
मित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥ २० ॥

उ० एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

भा० तथा यजुषां । कथमेष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म यजुस्तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत् । कथं पुनरेतदवगम्यते । बृहती ब्रह्मणो ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमित्युच्यते । वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति । तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तं परिशेषात् साम्न्यभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषे हि ऋग्यजुषी । तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेषप्रसङ्गाच्च । सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वं । तथा

आ० यजुषामात्मेति पूर्वेण सम्बन्धः । नियतपादाक्षराणामृचामात्मत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषां तत्त्वमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथमिति । तथापि कथमसौ यजुषामात्मेत्याशङ्क्याह । वाग्वै ब्रह्मेति । निर्वर्तकत्वं प्रागुक्तं तदत्रापि तुल्यमित्याह । पूर्ववदिति । रूढिमाश्रित्य शङ्कते । कथं पुनरिति । वाक्यशेषविरोधान्नात्र रूढिः सम्भवतीति परिहरति । उच्यत इति । वाचोऽन्ते सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्देशादेदाधिकारोऽयमिति योजना । तथापि कथमृक्त्वं यजुष्ट्वं वा बृहती ब्रह्मणोरिति तत्राह । तथा चेति । परिशेषमेव दर्शयति । साम्नीति । इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहती ब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वमेष्टव्यमित्याह । वाग्विशेषत्वाच्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विशेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति । सामेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः । किञ्च वाग्वै बृहती

उ॰ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं ॥

भा॰ बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तं । अन्यथाऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च । विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्याद् ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानाञ्च श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह वाग्वै सा यत्किञ्चित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक्सर्व्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्व्वनामसाशब्दः । तथाऽमः एष प्राणः सर्व्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमः शब्दः । केन मे पौंस्यानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचेति श्रुत्यन्तरात् । वाक् प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा प्राणं निर्व-

व्या॰ वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेष्टव्यमृग्यजुष्ट्वमित्याह । वाङ्मात्रत्वे चेति ॥ तत्रैव ध्यानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह । ऋगिति ॥ २१ ॥

ऋग्यजुष्ट्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति । एष इत्यादिना ॥ तदेव स्पष्टयति । सर्व्वेति ॥ सा शब्दो हि सर्व्वनाम । तथा च यस्त्रीलिङ्गः सर्व्वः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः ॥ अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति । सर्व्वपुंशब्देति । पुंलिङ्गेन सर्व्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः ॥ तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । केनेति ॥ आचार्य्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यं पौंस्यानि-पुंसोवाचकानि । तथापि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह । वागिति । वागुपसर्ज्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः ॥ ननु गीतिषु सामाख्येति न्यायाद्गिरि-

उ॰ यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव-

भा॰ त्वं स्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयतेऽतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण साम नामास्ति किञ्चित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च। एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक् प्राणात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं। तत्प्र*गीतं भुवि यत उ एव समस्तुल्यः सर्व्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन सम्बन्धः॥

वाशब्दः समशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः। केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते।

व्या॰ या काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते। तत्कुतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह। तथेति। प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत्। प्रणीते मंत्रवाक्ये सामशब्दस्य रूढेरिष्टत्वादस्तिप्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्क्याह। स्वरेति। आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः। वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्सम्बन्धादितरत्र गौणो मञ्चादिशब्दवदित्यर्थः। उक्तेऽर्थे तत्साम्नः सामत्वमिति वाक्यं योजयति। यस्मादिति॥ इदं सामेदं सामेति यद्व्यवह्रियते तद्वाक्प्राणात्मकमेवाच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सद्व्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना॥ प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति। यदित्यादिना॥

प्रकारान्तरावद्योती वाशब्दोऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्क्याह। वाशब्द इति॥ निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। केन-

* तत्प्रामतामिति पाठान्तरः॥

उ० सामाश्नुते साम्नः सायुज्यᳫं᳭ स लोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

भा० समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण समः। एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य। न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्त्तत्वात्सर्व्वगतत्वाच्च न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्सङ्कोचविकाशितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वं। त एते सर्व्व एव समाः। सर्व्वेऽनन्ता इति श्रुतेः। सर्व्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते। एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फलमश्नुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समा-

व्या० त्यादिना ॥ ननु प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याह। पुत्तिकादीति॥ समशब्दस्य यथा श्रुतार्थत्वं किन्नस्यादित्याशङ्क्याह। न पुनरिति। आधिदैविकेन रूपेणामूर्त्तत्वं सर्व्वगतत्वञ्च द्रष्टव्यं ॥ ननु प्रदीपो घटे सङ्कुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु सङ्कोचमिभादिदेहेषु विकासञ्चापद्यतामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह। न चेति॥ प्राणस्य सर्व्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। सर्ग- गतस्येति। खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्व्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः सम्भवति। सर्व्वगतस्यैव नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः॥ फलश्रुतिमवतार्य्य व्याकरोति। एवमिति॥ फलविकल्पे हेतुमाह। भावनेति॥

उ॰ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

भा॰ न देहेन्द्रियाभिमानत्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद आप्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानं । सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः । प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धं उत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः । उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः । गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव ।

आ॰ वेदनं व्याकरोति । आप्राणेति ॥ इदञ्च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बद्धमवधेयं ॥ २२ ॥

प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र चाद्गात्रे कर्म्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याह । उद्गीथो नामेति ॥ नञ्पदस्योभयतः संबन्धः सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह । सामाधिकारादिति ॥ न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे रूढिस्तस्य तस्मिन्नप्रयोगादर्थान्तरेऽपि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरिति शङ्कते । कथमिति ॥ योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति । प्राण इति । उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याह । उत्तब्धेति ॥ तथापि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राह । प्राणेति ॥ वायुर्वै गौतमः

उ॰ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितो-

---

भा॰ न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते तस्मा-द्युक्तमवधारणं। वागेव गीथेत्युच्चप्राणो गीथा च प्राणस्तस्मा-वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकारभ्यते। तद्धापि तत्तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे ह अपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तो ब्रह्मदत्तो नामतः। चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममानृतवादिनो मूर्धानं शिरो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु। तोरयन्तातङादेश आशिषि लोट्। विपातयतादिति। यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथम्पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरित्युच्यते। यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यो

आ॰ तत्सूत्रमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथावागिति कथमुच्यते तत्राह। गायतेरिति॥ यथावधारणं साधयति। नहीति॥ तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति। उच्चेति॥ २३॥

तद्धापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह। उक्तार्थेति। उद्गीथदेवताप्राणो न वागादिरित्युक्तोऽर्थः॥ जीवति तु वंश्ये युवा (पां ४।१।१६३) इति स्मरणात्पित्रादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यन्तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यं। क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति। तोरिति। तुप्रत्ययस्यादमाशिषि विषये तातङादेशः। तु ह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां (पां ७।१।३५) इति स्मरणाद-

उ॰ यास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

भा॰ मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते। विश्वसृजां पूर्व्वर्षीणां सत्रे उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गानं कृतवान्। ततोऽहमनृतवादी स्यां। तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्द्धानं विपातयत्वित्येवं शपथञ्चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतां दर्शयति। तमिमं आख्यायिकानिर्द्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः। वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता उदगायदित्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥ २४ ॥

आ॰ त्यर्थः ॥ मूर्द्धपातप्रापकं दर्शयति। यदीति ॥ अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते। कथम्पुनरिति ॥ उद्गानस्य बुद्ध्यादिसन्निधानात्तद्देवताप्राजापत्यादिरुतान्या किन्तस्मिन्देवता किंवा वर्णस्वरादिसन्निधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वं शङ्कितं अस्मदतः शपथेन निर्णयञ्चकारेत्याह। उच्यत इति ॥ प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायास्यो यद्युदगायदिति सम्बन्धः। नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यः प्राणो देवता तस्योद्गाता भवितुमत्सहते तत्राह। मुख्येति ॥ उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति। इति विज्ञान इति। उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीथदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वासस्तस्य यद्दार्ढ्यन्तस्य कर्त्तव्यतामाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् ॥ आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिना श्रुतेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह। तमिति ॥ शपथस्य ख्यातस्त्वाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

उ॰ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्य्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव ।

भा॰ तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतम्प्राणमभिसम्बध्नाति । ह एतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वन्धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वं । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वं । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्य्यन्तदेवास्य स्वं विभूषणं । तेन हि भूषितमृद्धिमल्लभ्यते उद्गानं । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्म्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत । साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इदन्तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्य्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्त्तव्ये इच्छामात्रेण सौस्वर्य्यं न भवतीति

आ॰ उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य्य स्वरसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति । तस्येत्यादिना ॥ किमित्यादौ फलमभिलष्यते तत्राह । फलेनेति । सौस्वर्य्यं साम्नो भूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति । तेन हीति ॥ कथन्तर्हि कण्ठगतं माधुर्य्यं सम्पादनीयमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ प्राणोऽहं ममैव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्य्यं धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिर्विवक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यकर्त्तव्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य इष्टफलंतयेत्याह । इदन्त्विति ॥ यथेच्छायां कर्त्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्य्यं सिध्येन्नहि स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यतीत्यत आह । साम्न इति ॥ तस्य सुस्वरत्वेन

उ॰ अथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं य एव-
मेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥
तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य

भा॰ दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथैवं संस्कृतया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्। तस्माद्य-स्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषितं साम। अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनि-नमिव लौकिकाः। प्रसिद्धं हि लोकेऽथोऽपि यस्य स्वं धनम्भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति। सिद्धस्य गुणवि-ज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते। भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति॥ २५॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते। असावपि सौस्वर्य्यमेव। एतावान्विशेषः। पूर्वं कण्ठगतमाधुर्य्यमिदन्तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं

आ॰ तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति विहितेच्छामात्रेण साम्नः सौस्वर्य्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्द-न्तधावनादिकर्त्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना॥ सौस्व-र्य्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह। तस्मादिति॥ दृष्टान्तम-नन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्फुटयति। प्रसिद्धं हीति॥ भवति हास्यस्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। सिद्धस्येति॥ २५॥

साम्नो गुणान्तरमवतारयति। अथेति॥ तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह। एतावानिति॥ वाद्यविशेषं कश्चिदोऽयं वर्णो दन्तो-ऽयमिति लक्ष्यज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणं ममैव साम-

उ॰ सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य-
सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह
तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि

भा॰ वेद भवति हास्य सुवर्णं । सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयो-र्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलम्भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णं । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वं ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधत्सन्नाह । तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । तं यथा यथो-पासत इति श्रुतेः । तद्गुणवत्त्वं युक्तं । पूर्ववत्फलेन प्रतिलो-भिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या ।

आ॰ शब्दितप्राणभूतस्य धनमिति यावत् ॥ आत्यन्तिकसौस्वर्य्यगुण-वत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह । सुवर्णशब्देति ॥ वाक्यार्थमाह । लौकिकमेवेति ॥ फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किन्तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते । तस्येति ॥ गुणविज्ञानफल-मुपसंहरति । भवतीति ॥ सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरू-पभूतस्येति यावत् ॥ २६ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्वत्त्वमित्याह । तं यथेति । आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासिकाताल्वूनि गृह्यन्ते ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठं शिरस्तथा । जिह्वा-

उ॰ खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥२७॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु

भा॰ सैव प्रतिष्ठा। तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते। तस्मात्सा वाक् प्रतिष्ठा वागन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह एकेऽन्ये आहुः इह प्रतितिष्ठतीत्यन्नं अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्य्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म्म विधित्स्यते। यद्विज्ञानवतो जपकर्म्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तं। अथानन्तरं यस्माच्चैव विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म्म अतस्तस्मात्तद्विधीयते। इह तस्य चोद्गीथसम्बन्धा-

---

आ॰ मूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥ किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राह। वाचि हीति॥ पक्षान्तरमाह। अन्न इति। अन्नशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते ॥ एकीयपक्षे युक्तिमाह। इहेति॥ कथन्तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं कर्त्तव्यमत आह। अनिन्द्यत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति। एवमिति ॥ तत्राथशब्दं व्याचष्टे। यद्विज्ञानवत इति। अतःशब्दार्थमाह। यस्माच्चेति॥ इहेति प्राणविदुक्तिः। कदा तर्हि जपकर्म्म कर्त्तव्यं तत्राह। तस्येति ॥ उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाज्जपस्य सर्व्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ स वै खल्वि-

उ॰ प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत्

भा॰ सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात्। पवमानेषु त्रिष्वपि कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचङ्करोति। स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति। स प्रस्तोता यत्र यस्मिन् काले साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन् काल एतानि जपेत्। अस्य च जपकर्म्मण आख्याऽभ्यारोहः आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्म्मणा एवं विद्वेवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः। एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि। द्वितीयानिर्द्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथा पठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः। याजमानं जपकर्म्म॥

आ॰ त्वादिवाक्यतात्पर्य्यमाह। पवमानेष्विति॥ ननु कर्त्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते। जपकर्म्म विधित्सितमिति चोच्यते। किं केन सङ्गतमित्याशङ्क्याह। अस्य चेति॥ अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रूढिर्व्वृद्धप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याह। आभिमुख्येनेति॥ यजुर्मन्त्राच्चराणामनियतपादाच्चरत्वादसतो मासद्गमयेत्यारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याह। एतानीति। यद्यमी याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैभाषिकग्रन्थोक्तेन भाव्यमित्याशङ्क्याह। द्वितीयेति॥ यत्र स्वरो विवच्चितस्तत्र तृतीयानिर्द्देशो दृश्यते। उच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्नोपांशुयजुषेति। प्रकृते तु द्वितीयानिर्द्देशाज्जपकर्म्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रतिभातीत्यर्थः। केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राह। ब्राह्मणेति। भवतु ग्रातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथापि किमार्त्विज्यं किंवा याजमानजपकर्म्मेति विवक्षायामाह। याजमानमिति॥

उ॰ असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्ग-

---

भा॰ एतानि तानि यजूंषि। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थं। स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ इत्युच्यते। असतो मा सद्गमयेति। मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्म्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते॥ असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्। सदमृतं सच्छास्त्रीयकर्म्मविज्ञानेऽमरणहेतुत्वादमृतं। तस्मादसतोऽसत्कर्म्मणोऽज्ञानाच्च मा मां सच्छास्त्रीयकर्म्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थमाहामृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति। तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति। मृत्युर्वै तमः सर्व्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः। ज्योतिरमृतं पूर्व्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपं। प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वा-

---

आ॰ व्याचिख्यासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति। एतानीति। मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलञ्चेति त्रयमुच्यते॥ लौकिकन्तमो व्यावर्त्तयति। सर्व्वं हीति॥ पूर्व्वोक्तपदेन व्याख्यातन्तमो गृह्यते॥ वैपरीत्ये हेतुमाह। प्रकाशात्मकत्वादिति॥ आनन्त्येन साध्यमिति यावत्। पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः। उत्तरवाक्याभ्यां

उ॰ मयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ स एष

भा॰ स्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्व्ववन्मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि । अमृतं मां कुर्वित्येवैतदाह । दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्व्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मामृतङ्गमयेति पूर्व्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्व्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथा श्रुत एवार्थः ॥

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता

आ॰ वाक्यार्थस्तत्फलस्येति इयं क्रमेणोच्यत इत्याह । पूर्व्ववदिति ॥ फलवाक्यमादाय पूर्व्वस्माद्विशेषं दर्शयति । अमृतमिति ॥ प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावान्तरभेदमाह । पूर्व्वमन्त्र इति ॥ तथापि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशङ्क्याह । पूर्व्वयोरिति ॥

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । याजमानमिति ॥ यथा प्रागस्तिषु पवमानेषु साधारणमागानमुक्त्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु

उ० एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न

भा० एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत। यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव सम्बध्यते। आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता तमागानेन साधयत्येवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तं। तत्र नास्त्याशङ्कासम्भवः। अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह। तद्धैतल्लोकजिदेवेति। तत् ह तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव। न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वायाशा शंसनं प्रार्थनं नैवास्ति ह।

आ० स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह। प्राणविदिति॥ तद्विदो तदुदागाने योग्यतामाह। प्राणभूत इति॥ हेतुवाक्यमादौ योजयति। यस्मादिति॥ प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति॥ किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यानमित्याशङ्क्यार्थाच्चेति न्यायेन पाठक्रममनादृत्य परिहरति। यस्मादित्यादिना॥ स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यत्कामं कामयते तमागानेन साधयति। यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रन्थात्प्रागेव संबध्यत इति योजना॥ वृत्तं कीर्त्तयति। एवं तावदिति॥ तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवतात्मा शङ्कासम्भवो नास्ति। मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्मणोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह। तत्रेति॥ समनन्तरं वाक्यमवतारयति। अत इति॥ समुच्चयात्फलाभिव्यक्तत्वादिति

उ॰ हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥

भा॰ न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्या शंसनं सम्भवति। न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते। असन्निकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तस्यात्मनि सम्भवति। तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयमिति। कस्यैतद्य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकञ्च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मस्वरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्व्वभूतेषु च मदाश्रयान्ना-

---

व्या॰ यावत् ॥ न हीत्यादिना पदानि किञ्चिन्न्वाक्यमादाय व्याकरोति। अलोकार्हत्वायेति ॥ तदेव स्फुटयति। न हीति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह। न हीति ॥ दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याह। असन्निकृष्टेति ॥ प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रतिपद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति। तस्मादिति। कर्म्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चिताद्वातुर्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः पृच्छते। कस्येति। ज्ञानकर्म्मणोरुभयत्र समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः। आश्रमान्तरविषयन्तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह। य एवमिति ॥ एवं शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्व्वोक्तं सर्व्वं वेद्यस्वरूपं सङ्क्षिपति। अहमस्मीत्यादिना ॥ तस्य वागादिभ्यो विशेषं दर्शयति। इन्द्रियेति ॥ किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपञ्चकमुपेक्षितमिति

उ० आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्

भा० श्चोपयोगबन्धनमात्मा चाहं सर्व्वभूतानामाङ्गिरसत्वादृग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निवर्त्तकत्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यन्धनं भूषणं सौस्वर्य्यं ततोऽप्यन्तरतरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्य्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा। एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्त्तत्वात्सर्व्वगतत्वाच्चेति । आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः ॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीद् ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्याम्प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता। केवलप्राणदर्शनेन च तद्धीतस्तोक-

---

आ० नेत्याह । वागादीति ॥ तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि कुतो देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्धत्वादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकेति ॥ अन्नकृतोपकारं प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति। सर्व्वेति ॥ रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसंधत्ते। आत्मा चेति ॥ नामात्मके जगति प्राणस्यात्मत्वमुक्तं स्मारयति। ऋगिति॥ सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च सौस्वर्य्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयमनुवदति । ममेति ॥ तस्यैव वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मारयति। गीतीति ॥ तद्वैवेत्यादिनोक्तं परामृशति । एवं गुणोऽहमिति ॥ इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्य्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति। इतीति ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ० ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य पूर्व्वेण सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। आत्मैवेत्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति सम्बन्धः॥ इदानीमात्मेत्यादेस्तदिदमित्यतः प्राक्तन-

भा॰ जिद्वेत्यादिना प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्म्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते। तेन च कर्म्मकाण्डविहितज्ञानकर्म्मस्तुतिः कृता भवेत् सामर्थ्याद्विवक्षितन्त्वेतत्। सर्व्वमप्येतज्ज्ञानकर्म्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात् कार्य्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति॥ ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थश्चेति। न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽस्ति पिपासितस्येव पाने। तस्माज्ज्ञानकर्म्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्त-

---

आ॰ ग्रन्थस्यापाततस्तात्पर्य्यमाह। प्रजापतेरिति। आदिपदेन सर्व्वात्मत्वादि गृह्यते॥ फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। तेन चेति। कर्म्मकाण्डपदेन पूर्व्वग्रन्थोऽपि सङ्गृहीतः। फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्म्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्म्मणोर्महत्त्वन्दर्शयतीत्याह। सामर्थ्यादिति॥ आपातिकन्तात्पर्य्यमुक्त्वा परमतात्पर्य्यमाह। विवक्षितन्त्विति॥ किञ्च। विमतं संसारान्तर्भूतं कार्य्यकरणात्मत्वादस्मदादिकार्य्यकरणवदित्याह। कार्य्येति॥ प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह। स्थूलेति॥ स्थूलत्वं साधयति। व्यक्तेति॥ अनित्यत्वादृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह। अनित्येति। इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः॥ किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राह। ब्रह्मविद्याया इति। तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यं॥ यदा हि कर्म्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तात्पर्य्यन्तावत् सर्व्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारः सेत्स्यतीत्यर्थः॥ अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्वैराग्यं

भा॰ रार्थं। तथाच वक्ष्यति। तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तादित्यादि आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्य्यभिधीयते। वैदिकज्ञानकर्म्मफलभूतः स एव किमिदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवासीत् अग्रे प्राक् शरीरान्तरोत्पत्तेः। स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः सम्भूतः। अनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किंलक्षणो वास्मीति नान्यद्वस्त्वन्तरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात् कार्य्यकरणरूपात्नापश्यन्न ददर्श। केवलन्त्वात्मानमेव सर्व्वात्मनामपश्यत्॥

आ॰ न श्रेय्यमित्याशङ्क्याह। न हीति। उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्व्वेण समानाधिकरणः॥ विवक्षितमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापतित्वस्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थं॥ विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याह। तथा चेति॥ ननु मोक्षार्थं विद्यायामवर्त्तितव्यं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वान्न प्रेक्षावता प्रार्थ्यते तत्राह। तदेतदिति॥ आपातिकममापातिकञ्च तात्पर्य्यमुक्त्वा प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति। आत्मैवेति॥ तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूचयति। अण्डज इति॥ पूर्व्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह। वैदिकेति। स एवासीदिति सम्बन्धः॥ स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याह। तेनेति॥ आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशङ्क्य वाक्यशेषादित्याह। स चेति॥ वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्त्तृकमेवेत्याह। स एवेति॥ स्वरूपधर्म्मविषयौ द्वौ विमर्शौ नान्यदिति वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे। वस्त्वन्तरमिति॥ दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वन्तरम्प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याह। केवलन्त्विति।

उ० सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा-

---

भा० तथा पूर्व्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्व्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याहृतवान्। ततस्तस्माद्यतः पूर्व्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहन्नामाऽभवत् तस्योपनिषदोऽहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति।

तस्माद्यस्मात् कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात् कार्य्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रब्रूते

आ० सोऽहमित्यादि व्याचष्टे। तथेति॥ यथा सर्व्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्व्वस्मिन् जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना॥ व्याहरणफलमाह। तत इति॥ किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते। साधारणं हीदं सर्व्वेषामित्याशङ्क्योपासनार्थमित्याह। तस्येति। आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्तमित्यर्थः॥

प्रजापतेरहन्नामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह। तस्मादिति॥ उपासनार्थं प्रजापतेरहन्नामोक्त्वा पुरुषनामनिर्व्वचनं करोति। स चेत्यादिना॥ पूर्व्वस्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां कर्म्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वप्रेप्सूनां मध्ये पूर्व्वो यः सम्यक् कर्म्माद्यनुष्ठानैः सर्व्वं प्रतिबन्धकं यस्माददह-

उ॰ थान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्व्वोऽस्मात्सर्व्वस्मात्सर्व्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष औषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्व्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा॰ कथयति यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतम्भवति तत् कथयति। स च प्रजापति * रतिक्रान्तजन्मनि सम्यक् कर्म्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात् कर्म्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्व्वः प्रथमः सन्नस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्व्वस्मादादावौषदहत् किमासङ्गाज्ञानलक्षणान् सर्व्वान् पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् ।

यस्मादेवन्तस्मात् पुरुषः पूर्व्वमौषदिति पुरुषो यथायम्प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्व्वान् स पुरुषः प्रजापतिरभवत्। एवमन्योऽपि ज्ञानकर्म्मभावना-

---

आ॰ तस्मात् स प्रजापतिपुरुष इति योजना ॥ उक्तमेव स्फुटयति। प्रथमः सन्निति । सर्व्वस्मादस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात् प्रथमः सन्नौषदिति सम्बन्धः ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकन्दाहान्दर्शयति । किमित्यादिना ॥

पूर्व्वम्प्रजापतित्वप्रतिबन्धकप्रध्वंसित्वे सिद्धमर्थमाह । यस्मादिति ॥ पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह । यथेति ॥ अयम्प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते ॥ कोऽसावौषतीत्यपेक्षायामाह । तन्द-

---

* पूर्व्वजन्मनीतिपाठान्तरः ।

उ० सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षा-
ञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत

भा० नुष्ठानवर्ज्जिना केवलं ज्ञानबलाद्दोषति भस्मीकरोति ह वै
सः तदुक्तं योऽस्माद्विदुषः पूर्व्वं प्रथमः प्रजापतित्वमुभूषति
भवितुमिच्छति तमित्यर्थः। तन्दर्शयति य एवं वेदेति
सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान्। नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रति-
पत्तिरेवंविदा चेदुच्यते। नैष दोषः। ज्ञानभावनोत्कर्षा-
भावात् प्रथमप्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य।
उत्कृष्टसाधनः प्रथमप्रजापतित्वमाप्नुवन् न्यूनसाधनो न
प्राप्नोतीति स तन्दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधने-
नेतरो दह्यते। यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमु-
पसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत्॥१॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्म्मकाण्डविहितज्ञानकर्म्मफलं प्राजा-
पत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रद-

आ० र्शयतीति। पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यात्सोऽन्या-
नोषतीत्यर्थः॥ विद्यासाम्ये कथमेषा व्यवस्थेत्याशङ्क्याह। साम-
र्थ्यादिति। हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवानितरान्दहती-
त्यर्थः॥ प्रसिद्धन्दाहमादाय चोदयति। नन्विति। तथा च तत्प्रे-
प्सायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः॥ विवक्षितन्दाहन्दर्शयन्नुत्तर-
माह। नैष इति॥ तदेव स्फुटयति। उत्कृष्टेति। प्राप्नुवन् भवतीति
शेषः॥ औपचारिकन्दाहन्दृष्टान्तेन साधयति। यथेति। आजि-
र्म्मर्य्यादा तां सरन्ति धावन्तीत्याजिसृतस्तेषामिति यावत्॥१॥

ज्ञानकर्म्मफलं सोऽत्रम्यदमुत्कृष्टत्वान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्धे-
तु सम्यग्धीसिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्य-

उ॰ एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ २ ॥

भा॰ सोऽबिभेत् । स प्रजापतिर्योऽयम्प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽबिभेद्भीतवान् अस्मदादिवदेवेत्याह यस्मादयम्पुरुषविधः शरीरकरणवान् आत्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बिभेति । किञ्चास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयम्प्रजापतिरियामीचाञ्चक्रे कृतवान् स्म ह । कथमित्याह । यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरम्प्रतिद्वन्द्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय

आ॰ माह । यदिदमिति । तुष्टूषितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत् ॥ आह विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थं हेतुम्भयभाक्त्वमिति शेषः । ज्ञानकर्म्मफलं त्रैलोक्यात्मसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुक्तवाक्यमित्यर्थः ॥ अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् प्रजापतिर्भीतवान् इत्यत्र किम्प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्य्यगतेन लिङ्गेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह । यस्मादिति । तत्सामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति यावत् ॥ प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति ॥ यथास्मदादिभीरज्ज्वामारोपितसर्पादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वंसहेतु तत्त्वज्ञानं विचार्य्य सम्पादितवानित्यर्थः ॥ परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥ तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यं

भा॰ विस्पष्टमपगतवत् तस्य प्रजापतेर्यद्भयमासीत् केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह कस्माद्ध्यभेष्यत् किमित्यसौ भीतवान् परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः। यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति द्वितीयञ्च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव। न ह्यदृश्यमानन्द्वितीयम्भयजन्मनो हेतुः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात्। यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद अपनोदितन्तद्युक्तं। कस्माद् द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः अत्र चोदयन्ति। कुतः प्रजा-

---

आ॰ मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्चैतन्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुभीतिम्प्रजापतिराक्षिपतीत्युक्तं इदानीन्तत्त्वज्ञानफलमाह। तत इति॥ कस्माद्धीत्यादेरुत्तरस्य पूर्व्वेण पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावान्न भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह। तस्येत्यादिना॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह। यस्मादिति॥ परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तरात् किमिति भयं न भवति इत्याशङ्क्याह। द्वितीयञ्चेति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनम्भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याह। न हीति॥ तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनञ्चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः॥ अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति॥ तत्रेति॥ विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादिवाक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्व्वन्नाह। यच्चेति॥ तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति। कस्मादित्यादिना॥ प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति। अत्रेति॥ प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिवत्सा न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह। कुत इति॥ यस्मादस्माकमैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि

भा० पतेरेकत्वदर्शनज्ञातं को वा अस्मा उपदिदेश। अथानुप-दिष्टमेव प्रादुरभूत्। अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः। अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकं। एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः। यथाप्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्य-विद्यान्धकारणं नापनिन्ये। यतोऽविद्यासंयुक्त एवायञ्जातो ऽबिभेदेवं सर्व्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति। अन्त्यमेव निवर्त्तकमिति चेत्। न। पूर्व्ववत्पुनःप्रसङ्गेनानैकान्त्यात्॥ तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति नैष दोषः। उत्कृष्ट-हेतूद्भवत्वाल्लोकवद्यथापुण्यकर्म्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्य्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यन्दृष्टं। तथा

आ० स्यादित्याशङ्क्याह। को वेति। न हि तस्य शास्त्रश्रवणमा-चार्य्याभावान्नापि सन्न्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वान्नापि शमाद्यै-श्वर्य्यासक्तत्वादतोऽस्मात्प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजाप-तेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः॥ उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति शङ्कते। अथेति॥ अतिप्रसक्त्या प्रत्याह। अस्म-दादेरिति॥ प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्य्यस्य सत्त्वाच्छ्रव-णाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात् तत्संस्कारोत्थं तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति चोदयति। अथेति॥ दूषयति। एकत्वेति॥ अज्ञानध्वंसित्वे नार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह। यथेति। तत्र गमकमाह। यत इति॥ दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति॥ अन्यस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते। ज्ञानमप्रतिघं यस्येति स्मृतेः। न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सर्व्वतुमनन्तं निवृत्ति भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्म्मणा प्रतिबन्धादतो मरणकालीनं तदज्ञानध्वंसीति शङ्कते। अन्त्यमेवेति॥ प्रवृत्तफलस्य कर्म्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशादिज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तरा दिसर्व्वसंस्कारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभा-वान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्त्तकमित्याशंक्य वक्तुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य

भा० प्रजापतेर्धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यविपरीतहेतुसर्व्वपापमदाद्यादि-
दुष्टैः कार्य्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टजन्म तदुद्भवस्यानुप-
दिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथाच स्मृतिः ।
ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यञ्च प्रजापतेः । ऐश्वर्य्यञ्चैव
धर्म्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति । सहसिद्धत्वे भयानुपप-
त्तिरिति चेत् । न ह्यादित्येन सह तम उदेति । नान्यानुप-
दिष्टार्थत्वात् सहसिद्धवाक्यस्य । श्रद्धातात्पर्य्यप्रणिपाता-
दीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्यान्मतं । श्रद्धावाँल्लभते
ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्येव-
मादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वं ।

निर्वर्त्तकत्वेनान्यत्वं हेतुः । यजमानान्तरस्यान्ते ज्ञाने तद्ध्वंसित्वा-
आ० दृष्टेरन्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे
प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसिसर्व्वज्ञानेषु बन्धहे-
त्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञा-
नत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तं । उपान्त्यतादृग्ज्ञानवदन्त्येऽपि तदयो-
गात् । उपान्त्ये हेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति । नेत्यादिना ॥
कृतकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् संस्कारा-
धीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्त्यस्य च ज्ञानस्य चाज्ञानध्वंसित्वा-
सिद्धेरयुक्तम्प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।
प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टोत्थकार्य्यकरणवत्त्वात् पूर्व्व-
कल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्त्तिनो वाक्या-
द्विचार्य्यमाणाद्दृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्यात् । लोके विशिष्टा-
दृष्टोत्थकार्य्यकरणानां प्रज्ञातिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मा-
न्तरहेत्वविद्याक्षयेऽप्यारब्धं कर्म्म तज्जञ्च भयाद्यविद्यालेशतो
भविष्यतीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सङ्गृहीतमर्थं
समर्थयते यथेत्यादिना । धर्म्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्म्मा-

भा० प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्म्महेतुकं ज्ञानमस्येति चेत् । न । निमित्तसमुच्चयविकल्पगुणवदगुणत्वभेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां कार्य्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः । तेषाञ्च विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति । तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्य्ये तमसि विनालोकेन चक्षूरूपसन्निकर्षो नक्तञ्चराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति । मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनाम-

---

वा० दिचतुष्टयं तत्र हेतोः सर्व्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत् ॥ उत्कृष्टत्वमुत्कृष्टज्ञानादिशालित्वं । उक्तमन्यपक्षमाह । तदुद्भवश्चेति ॥ तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकीं स्मृतिमुदाहरति । तथा चेति । अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरङ्कुशमित्येतत् प्रत्येकं सम्बध्यते । तस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं सह निरवर्त्ततेति सम्बन्धः । सहसिद्धत्वस्मृतेः सोऽबिभेदिति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते । सहसिद्धत्व इति ॥ सत्येव सहजे ज्ञाने सहेतोर्भयमपि स्यादिति चेत् नेत्याह । नहीति । अन्येनाचार्य्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेति इत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य तज्ज्ञानात् प्राक् तस्य भयमविरुद्धं ॥ ऊर्द्ध्वं ज्ञानजनेरतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समाधत्ते । नेत्यादिना ॥ ज्ञानोत्पत्तेराचार्य्याद्यनपेक्षत्वे श्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति शङ्कते । श्रद्धेति । आदिपदेन प्रमादिग्रहः ॥ अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह । प्रजापतेरिवेति ॥ चोदितं विरोधं निराकरोति । नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्य्योत्पत्तौ विशेषसम्भवान्न श्रद्धादिविध्यानर्थक्यमित्यर्थः ॥ सङ्क्षेपवाक्यं विवृणोति । लोके हीति ॥ तद्धि सर्व्वं विकल्पादि यथा ज्ञानं

भा० ह्माकन्तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यचन्द्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषगुणवद्गुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवात्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तम्भवति । यथा प्रजापतेः । क्वचित्तपोनिमित्तं । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । क्वचिदाचार्य्यवान् पुरुषो वेद । श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं । तद्विद्धि प्रणिपातेन । आचार्य्याद्धैव ज्ञातव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः । एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं

आ० एवं सर्वैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानाख्ये कार्य्ये दर्शयामीत्याह । तद्यथेति ॥ तत्र विकल्पमुदाहरति । तमसीत्यादिना ॥ समुच्चयन्दर्शयति । अस्माकन्त्विति ॥ विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च निमित्तानां गुणवदगुणत्वप्रयुक्तम्भेदन्दर्शयति । तथेति ॥ आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभवत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः ॥ दृष्टान्तम्प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । तथान्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरीयसाधनवशादीश्वरानुग्रहादस्मिन् जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः ॥ भृगुस्तत्तुल्यो वाधिकारी क्वचिदित्युच्यते । तपोऽन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनं श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयन्दर्शयति । क्वचिदित्यादिना । एकान्तं नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् ॥ अथ प्रणिपातादिव्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति सामग्र्यभावादत आह । अधर्म्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्त्तकत्वात् प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनायत्तत्वादाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादैक्यधीः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तर्हि श्रवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति ॥ न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्

उ॰ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ।

भा॰ श्रद्धाप्रभृतीनां। अधर्म्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात्। वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानाञ्च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात्। पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात्। तस्मादहेतुत्वं न ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत् अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिवदेव यत इदानीमपि। तस्मादेकाकित्वादिधर्म्मवत्त्वा-

आ॰ प्रजापतेस्तु जन्मान्तरीयश्रवणादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः ॥ तर्हि श्रद्धादिकमपि प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह। पापादीति। आत्ममनसोर्मिथःसंयुक्तयोः सम्बन्धि यत् पापं तत्कार्य्यञ्च रागादि। तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्व्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहात् स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यं। अस्मात्तदृष्टादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्य्यादिज्ञानं सर्व्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्य्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः। अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेऽपि तेषामस्मास्तु समुच्चयान्न श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति। तस्मादिति ॥ २ ॥

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीमन्यच्चैव हेत्वन्तरमाह। इतश्चेति ॥ अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतूकरोति। यत इति। कार्य्यस्या रतिः कारणस्याऽरतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति। इदानीमपीति। आदिपदेन

उ॰ स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ सम्परिष्वक्तौ

भा॰ द्येकाकी न रमते रतिं नानुभवति। रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा। तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस आकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते। स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छद् गृद्धिमकरोत्। तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव॥

तेन सत्येप्सुत्वात् स एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह। किम्परिमाण इत्याह। यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय सम्परिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तदा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः। स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थं। न क्षीरस्य सर्व्वोपमर्द्देन दधिभावापत्तिवद्विराडुपमर्द्देनैतावानास। किन्तर्हि

आ॰ भयाविष्टत्वादित्यर्थः। अरतिम्प्रतियोगिनिर्वक्तिद्वारा निर्वक्ति। रतिर्नामेति। कथन्तर्हि यथोक्ताऽरतिनिरसनमित्याशङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे। स तस्या इति॥ स हेत्यस्य वाक्यस्य पातनिकां करोति। तस्येति। तेन भावेनेति यावत्॥

कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं। तत्राह। सत्येति। निपातोऽवधारणे। तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः॥ परिमाणमेव प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। किमित्यादिना॥ सम्प्रति स्त्रीपुंसयोस्तत्परिमाह। स तथेति॥ ननु द्वेधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुम्सात्मनस्य पिण्डस्य वा। नाद्यः। सप्तम्यन्तेन विराड्-व्यापारयोगात् तस्य कर्मत्वाद् द्वितीये त्वात्मशब्दानुपपत्तिश्चाह। इममिति। तथा च सप्तम्यन्तेन कर्तृतया विराड्रूपमविवक्षि-

उ॰ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः ।

भा॰ आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसङ्कल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथा भूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दम्पत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूता येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धं बृगलमर्धं च तद्बृगलं च तदर्धबृगलं विदलमर्धविदलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते । स्व आत्मन इति ॥

एवमाह स्म उक्तवान्किल याज्ञवल्क्यः यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः ।

आ॰ त्यर्थः ॥ तदेव स्फुटयति । नेत्यादिना ॥ कस्य तर्हि विधाकरणमित्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति । तच्च विधाकरणकर्मेति शेषः ॥ कथन्तर्हि तत्रात्मशब्दः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । स एव चेति । तथा भूतः संसक्तजायापुंपरिमाणोऽभूदिति यावत् ॥ न केवलं मनुः शतरूपात्मनयोरेव दम्पत्योरिदं निर्वचनं । किन्तु लोकप्रसिद्धयोः सर्व्वयोरेव तयोरेतद्द्रष्टव्यं । सर्व्वस्यास्य सम्भवादित्याह । लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति । तस्मादिति । प्रागिति सहधर्म्मचारिणीसम्बन्धात्पूर्व्वमित्यर्थः ॥ आकाङ्क्षाद्वारा षष्ठीमादायानुभवमवष्टभ्य व्याचष्टे । कस्येत्यादिना । बृगलशब्दो विदलार्थः ॥

अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रामाणिकसम्मतिमाह । एवमिति ॥ द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्येव तेनात-

उ॰ स्त्रिया पूर्यत एव ताᳫं समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ

भा॰ ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्द्ध आकाशः स्त्र्यर्द्धशून्यः पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्य्यते स्त्र्यर्द्धेन पुनः सम्पुटीकरणेनेव विदलार्द्धः। तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपा उह इयं सेयं दुहितृगमने स्मार्त्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षाञ्चक्रे। कथन्न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य सम्भवत्युपगच्छति। यद्यप्ययं निर्घृणोऽहं हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवा-

---

टी॰ माह। यस्मादिति ॥ उद्वहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्द्धः स्त्र्यर्द्धशून्यो यस्मादसम्पूर्णो वर्त्तते तस्मादुद्वहनेन प्राप्तस्त्र्यर्द्धेन पुनरितरो भागः पूर्य्यते। यथा विदलार्द्धोऽसम्पूर्णः संपुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना। पूर्व्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तं पुरुषार्द्धस्येतरार्द्धस्य च मिथःसम्बन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह। तामित्यादिना ॥ स्मार्त्तं प्रतिषेधमिति न सगोत्रां समानप्रवरां भार्य्यां विन्देतेत्यादिकमिति यावत् ॥ ३ ॥

अकृत्यं चेदं यद्दुहितृगमनं मातृतश्चाप्यपञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चासप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाह। कथमिति ॥ तयोर्जात्यन्तरगमनं कथमित्याशङ्क्याह। यद्यपीति ॥ शतरूपायां सो भा

उ॰ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतरा भवद्वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवा भवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

भा॰ गौरित्येवमीक्षित्वाऽसौ गौरभवदुत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपायाः मनोश्चाभवत्ततश्च ऋषभ इतरस्तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत्। ततो गावोऽजायन्त। तथा वडवेतराभवदश्ववृष इतरस्तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तत्र वडवाश्ववृषादीनां सङ्गमात्तत एकशफं एकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत। तथाऽजेतराभवद्बस्तश्छाग इतरस्तथाविरितरा मेष इतरः स तां समेवाभवत्तां तामिति वीप्सा। तामजां तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थः। तत अजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त। एवमेव यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वन्द्वमा-

---

आ॰ वशमापन्नायामृषभादिभावो मनोर्भवतु तावता ययोः शतरूपापरिग्रहस्तयोर्वडवादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशङ्क्याह। उत्पाद्येति। ततस्तस्या गोभावादनन्तरमिति यावत्। सर्वां जन्मार्थं मिथःसम्भवनं ततःशब्दार्थः। तत्र तेषामुत्पत्तौ सत्यामिति यावत्। वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह। तामिति। तामेवाभिनयति। तामजामिति। तां वडवां तां गर्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यं। ततो मिथःसम्भवनाद्धेतोरादिति यावत्। विशेषणानामानन्त्या-

उ॰ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वम-
सृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यामभ-
वति य एवं वेद ॥ ५ ॥

भा॰ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्व्वम-
सृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्व्वमिदं जगत्सृष्ट्वा ऽवेत्कथमहं वाव
अहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति।
यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरि-
च्यते। कुत एतदहं हि यस्मादिदं सर्व्वं जगदसृक्षि सृष्ट-
वानस्मि तस्मादित्यर्थः। यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्य-
धात्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यां ज-
गति ह अस्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन् जगति स प्रजापति-
वत्स्रष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः। को य एवं

आ॰ प्रत्येकमुपदेशासम्भवं मन्वानः सङ्क्षिप्योपसंहरति। एवमे-
वेति॥ तद्विभजते। इदं मिथुनमिति॥ ४॥

पशुकर्म्म प्रयोगो न्यायः। यद्यपि मन्वादिसृष्टिरेवोक्ता तथापि
सर्व्वा सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याह। स प्रजापतिरिति॥ अव-
गतिं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। कथमित्यादिना॥ कथं सृष्टि-
रस्मीत्यवधार्य्यते कर्त्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याह। सृज्यत
इतीति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यन्मयेति। जगच्छब्दा-
दुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तदस्मीति सम्बन्धः॥ तत्र हेतु-
माह। मदभेदत्वादिति॥ एवकारार्थमाह। नेति॥ मदभे-
दत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते। कुत इत्यादिना। न हि
स्रष्टुं स्रष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन मायाविवदस्थानादित्यर्थः॥ ततः

उ॰ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निम-

भा॰ प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहमस्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादावथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थं। अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत्स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्त्तारमसृजत सृष्टवान्। यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखञ्च। तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितं। किं सर्व्वमेव न अन्तरत अभ्यन्तरतोऽस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य। किमलोमका हि योनिरन्त-

आ॰ सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति ॥ किमर्थं स्रष्टुरेषा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याह। सृष्ट्यामिति। जगति भवतीति सम्बन्धः॥ वाक्यार्थमाह। प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

ननु सर्व्वा सृष्टिरुक्ता उक्तञ्च प्रजापतेर्विभूतिसङ्कीर्त्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याह। एवमिति। आदावभ्यमन्थदिति सम्बन्धः। अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति। अनेनेति ॥ मुखादेरग्निम्प्रति योनित्वे गमकमाह। यस्मादिति। प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति। किमित्यादिना ॥ हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह। अस्ति हीति। प्रजापतेर्मुखादित्यमग्निः सृष्टोऽपि कथं ब्राह्मणमनुगृह्णाति तत्राह। तथेति ॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति। तस्मादिति। आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिर्ब्र-

उ॰ सृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरः

भा॰ रतः स्त्रीणां । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यतेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदैवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियञ्च तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यञ्चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतं । तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशञ्च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदैवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रञ्च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । अत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टि-

---

आ॰ सृष्ट्वा ॥ अग्निमसृजतेत्येतदुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरमाह । तथेति ॥ बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वरुणादिर्गृह्यते । क्षत्रियञ्चासृजतेत्यनुवर्त्तते ॥ उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति । तस्मादिति । ऐन्द्रो राजन्य इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवधेया । विशञ्चासृजतेति पूर्ववत् । ईहाश्रयादूरुतो जातत्वं वस्वादेर्ज्येष्ठत्वञ्च तच्छब्दार्थः । पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्त्तव्या । अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेष उ एव सर्व्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह । अत्रेति । उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्व्वशब्दः सूचयतीति भावः ॥ किञ्च सृष्टिरत्र न विवक्षिता । किन्तु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता तेन प्रकारेण देवतादि सर्व्वं प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह । यद्येति ॥ तत्र हेतुमाह । वस्तुदिति ॥ तथापि

उ॰ तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमे-
तस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः ।

भा॰ साकल्यानुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्व्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः । स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानां । प्रजापतिनैव स्रष्टत्वाद्देवानां । अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासे *नान्यनिन्दा ऽनिन्दार्थैव ॥

किन्त्वन्यस्तुतये तत्तत्र कर्म्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्म्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तन्न । तथा विद्यायस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व्वः । एष उ ह्येव एव प्रजापतिरेव प्राणः सर्व्वे देवाः । अत्र विप्रतिप-

आ॰ कथं देवतादि सर्व्वं प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याह । प्रजापतिनेति ॥ तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह । अथेति ॥ स्रष्टा प्रजापतिरेव सृष्टं सर्व्वं कार्य्यमिति प्रकरणार्थे पूर्व्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्यविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः ॥

मतान्तरे निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याह । अन्येति ॥ एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्य्यमाह । नामेति ॥ याठकं काशापकमिति वन्नामभेदात्स्तुतिषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदात्कुटशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्म्मिणामेतद्वचनमित्यर्थः ॥ आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भेदत्वं सङ्-

* नान्यनिन्दान्यस्तुतय इतिपाठान्तरः ।

भा० ख्यन्ते। पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके। संसारीत्यपरे। पर एव तु मन्त्रवर्णात्। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुतेः। एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति श्रुतेः। स्मृतेश्च एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति। योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातन सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भाविति च।

आ० शाति ॥ नन्वत्र कर्म्मिणां निन्दा न प्रतिभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याह । तन्नेति ॥ एकस्यैव प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा विशिनष्टि । प्राण इति ॥ अग्न्यादयो देवाः सर्व्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं । सम्प्रति तत्स्वरूपनिर्द्दिधारयिषया तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति । अत्रेति । हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः ॥ तत्र पूर्व्वपक्षं गृह्णाति । पर एव त्विति ॥ नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्णादवगम्यते न तु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति । एष इति । ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ । एष शब्दः परमात्मविषयः । स्मृतेश्च पर एव हिरण्यगर्भ इति सम्बन्धः ॥ तत्रैव वाक्यान्तरं पठति । योऽसाविति । कर्म्मेन्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वं । अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वं । तत्र हेतुमाह । सूक्ष्मोऽव्यक्त इति ॥ न च तस्यासत्त्वं प्रमाणादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह । सनातन इति ॥ इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्व्वेषामात्मत्वादित्याह । सर्व्वेति ॥ अन्तःकरणाविषयत्वमाह । अचिन्त्य इति ॥ योऽसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह । स एवेति ॥ मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्व्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तं ।

भा॰ संसार्य्येव वा स्यात्सर्व्वान्पाप्मन औषदिति श्रुतेः। न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति। भयारतिसंयोगश्रवणाच्च। अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजतेति च। हिरण्यगर्भम्पश्यते जायमानमिति च मन्त्रवर्णात्। स्मृतेश्च कर्म्मविपाकप्रक्रियायां ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति। अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न। कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधादुपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते। आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्व्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हत्येवमादिश्रुतिभ्यः। उपाधिवशात्संसारित्वं

आ॰ इदानीं पूर्व्वपक्षान्तमाह। संसार्य्येवेति॥ सर्व्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वन्तत्राह। न हीति॥ अतत्त्वज्ञस्योपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्व्वपाप्मोदयाङ्गीकारान्नेदं संसारित्वे लिङ्गमित्याशङ्क्याह। भयेति। असृजतेति च श्रवणादिति सम्बन्धः॥ न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किन्तु मन्त्रश्रुतेश्चेत्याह। हिरण्यगर्भमिति॥ यथोक्तहेतूनां संसार्य्येव स्यादिति प्रतिज्ञयान्वयः॥ कर्म्मफलदर्शनाधिकारे मन्वाद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह। स्मृतेश्चेति॥ विराड्ब्रह्मेत्युच्यते। विश्वसृजो मन्वादयः धर्म्मस्तदभिमानिनी देवता यमः। महान् प्रकृतेराद्यो विकारः। सूत्रं अव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः। अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वञ्चेत्याशङ्क्याह। अथेति॥ तद्द्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्य्यमथशब्दार्थः। एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः॥ विरोधकृतमप्रामाण्यं निराकरोति। नेत्यादिना॥ स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्पनान्तरसम्भवात्। द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रा-

भा॰ परमार्थतः स्वतोऽसंसार्य्येव। एवमेकत्वं नानात्वञ्च हिरण्यगर्भस्य। तथा सर्व्वजीवानां। तत्त्वमसीति श्रुतेर्हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः। संसारित्वन्तु क्वचिदेव दर्शयन्ति॥

जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते। व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्व्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः। तार्किकैस्तु परित्यक्ता-

व्या॰ माण्यसिद्धिरित्यर्थः॥ कल्पनया संसारित्वमित्येतद्विशदयति। उपाधीति॥ औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह। आसीन इति। स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको दूरं व्रजति। तथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्व्वत्र यातीव भाति यथा जागरेऽपीत्यर्थः॥ कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निसेतुं शक्नोतीत्याह। कस्तमिति। आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते॥ उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्य्यमाह। उपाधीति॥ किन्तर्हि पारमार्थिकन्तदाह। स्वत इति। पूर्व्वेण संबन्धः॥ हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तवञ्च रूपं निरूपितमुपसंहरति। एवमिति॥ तस्याप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह। तथेति॥ सर्व्वजीवानामेकत्वं नानात्वञ्चेति पूर्व्वेण संबन्धस्तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह। तत्त्वमिति॥ कस्तर्हि हिरण्यगर्भे विशेषो येनासावस्मदादिभिरुपास्यते तत्राह। हिरण्यगर्भस्त्विति॥ ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते। सत्यं। तत्तु कल्पितमित्यभिप्रेत्याह। संसारित्वन्त्विति॥ अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याशङ्क्याह। जीवानां त्विति॥ कथन्तर्हि तत्त्वमसि। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते। तत्राह। व्यावृत्तेति॥ स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा परमते तदभावमाह।

उ॰ अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमः

भा॰ गमवद्भिरस्तिनास्तिकर्त्ताकर्त्तेत्यादिविरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः। तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः। ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः। तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यान्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति। तत्राग्निरुक्तो ऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते॥

अथ यत्किञ्चेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस आत्मनो वीजादसृजत रेतस आप इति श्रुति*र्द्रवात्मकश्च सोमस्तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव। एतावद्वै एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्व्वं। किन्तदन्नञ्चैव

आ॰ तार्किकैस्त्विति॥ नन्वेकजीववादेऽपि सर्व्वव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह। ये त्विति। स्वप्नवत्प्रबाधात्प्रागशेषव्यवस्थासम्भवादूर्द्धञ्च तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्यावशादेव व्यवहारास्पदमिति पक्षे न काचन दोषकणिकेति भावः॥ सर्व्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वकल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्यथेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। तत्रेति। विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति शेषः॥ तस्य विषयं परिशिनष्टि। तत्राग्निरिति। अन्नाद्ययोर्निर्धारणार्था सप्तमी॥

सम्प्रति प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति। अथेति। अग्नेः सर्गानन्तर्य्यमथशब्दार्थः॥ रेतसः सकाशादपां सर्गेऽपि सोमशब्दे किमायातमित्याशङ्क्याह। द्रवात्मकश्चेति। अद्भ्यो ह्यद्भुतः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलम्भश्चेति भावः॥ सोमस्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ अग्नीषोमयोरन्नाद्ययोः

* द्रवात्मकश्चेति पाठान्तरः।

उ० एतावद्वा इदꣳसर्वंमन्नञ्चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ।

भा० सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्ष*-त्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते सोम एवान्नं । यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थो य एवात्ता स एवाग्निरर्थबलाद्ध्यवधारणं । अयमग्निरपि क्वचिद्धूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया ॥

आ० सृष्टावपि जगति सृष्ट्यन्तरमवशिष्टमस्तीत्याशङ्क्याह । एतावदिति ॥ आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नस्याप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह । द्रवात्मकत्वादिति ॥ सोम एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति । यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः ॥ यथाश्रुतमवधारणमवधार्य्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । अर्थबलाद्धीति । अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः ॥ नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नेरपि जलादिना संहारान्न चात्तुरग्नित्वेन नियमः। सोमस्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्तत्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याह । अग्निरपीति । सोऽपि संहार्य्यत्वेत्सोम एव । स च संहर्त्ता चेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्राजापतेः सर्व्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वेधा विभक्तत्वाभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्य्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्ध्योपासकस्य सर्व्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह । एवमिति ॥ अनुग्राहकदेवसृष्टिं शिष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति । सैषेति ॥

*अमृतत्वाच्चेति पाठान्तरः ॥

उ॰ यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

भा॰ का सेत्याह। यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरादात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवान् सैषा तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः। कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह। अथ यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्म्मा सन्नमृतानमरणधर्म्मिणो देवान् कर्म्मज्ञानवह्निना सर्व्वानात्मन पाप्मन उषित्वाऽसृजत। तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः। तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। सर्व्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्म्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यमा-

आ॰ अग्निर्मूर्द्धेत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिशयवतीत्याशङ्कते। कथमिति ॥ प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टं वचनमविरुद्धमिति परिहरति। अत आहेति ॥ देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशङ्कानुवादार्थोऽथशब्दः। ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्म्मणोऽपीति द्रष्टव्यं ॥ अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे। तस्मादिति ॥ देवतादिस्रष्टा सदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्व्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्त्तयति। तद्धेत्यादिना ॥ तस्यादेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तं। साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निरस्यति। ज्ञानेति ॥ एकरूपस्य

उ॰ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्

भा॰ धनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग् वीजावस्था या तां निर्दिदिक्षत्यङ्कुरादिकार्य्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मवीजोऽविद्याक्षेत्रोह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्त्तव्य इति। तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः। तथाचोक्तं। ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाख इति काठके। गीतासु च ऊर्द्धमूलमधःशाखमिति। पुराणे च ब्रह्मवृक्षः सनातन इति। तद्धेतदिति वीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः। तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्व्वनाम्नोऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते। भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः। एवं ह

आ॰ मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः॥ मुक्तिसाधनं मानवस्तुतत्त्वं तत्त्वज्ञानमिदन्तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह। कर्त्रादीति। किञ्चेदं प्रजापतित्वफलावसानं मृत्युरस्यात्माभवतीति श्रुतेः॥ न च तदेव कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह। प्रजापतित्वेति॥ किञ्च नित्यसिद्धामुक्तिरिदन्तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह। साध्यमिति॥ किञ्च मुक्तिर्याज्ञत्वादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः। इदन्तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह। एतावदेवेति॥ सम्प्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। अथेति॥ ज्ञानकर्म्मफलोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। वीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्यानिर्देष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तं। वृक्षस्य वीजावस्थां लोको निर्दिशतीति सम्बन्धः। यज्ज्ञाने पुमर्थाप्तिस्तदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योक्तिस्तत्राह। तदुद्धरणकर्म्मेति॥ उद्धर्त्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः। अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोऽपि

भा० तदासीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतोऽवस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यददिदं व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते। तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति॥

आ० कोपयुज्यते तत्राह। तदुद्धरणे हीति॥ ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानादेव वा तन्मूलं नाम्नातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति। तथा चेति। ऊर्द्धमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्येत्यूर्द्धमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षया ऽवाक्शाखा इत्यवाक्शाखः। एवमूर्द्धमूलमधःशाखमित्यादिगीता अपि नेतव्याः। अस्ति हि संसारस्य मूलं नेदममूलमविष्यतीति अतस्तत्राम्नातं ब्रह्मेवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः॥ सम्प्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे। तद्धेत्यादिना॥ अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्व्वनाम्ना वीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति सम्बन्धः। कथं जगतो वीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह। प्रागिति॥ कथन्तस्य परोक्षत्वं तत्राह। भूतेति॥ निपातार्थमाह। सुखेति॥ हशब्दार्थमाभनयति। किलेति। यथा वर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः॥ पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यमर्थमाह। तदिदमिति॥ एकत्वमभिनयेनोदाहरति। तदेवेति॥ एकत्वावगतिफलं कथयति। अथेति॥ सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुकूला भवतीति भावः॥

उ॰ तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव

भा॰ तदेवम्भूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्म्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत। वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्य्यादं व्यक्तीभावमापद्यत। सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्त्तृसाधनक्रियानिमित्तं असौ नामेति सर्व्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति

आ॰ अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्त्तो जगदिति निरूपयति। तदेवम्भूतमिति॥ तृतीयामित्थम्भावार्थत्वेन व्याचष्टे। नाम्नेति॥ क्रियापदप्रयोगाभिप्रायन्तदनुवादपूर्व्वकमाह। व्याक्रियतेति॥ तत्र पदच्छेदपूर्व्वकन्तद्वाच्यमर्थमाह। व्याक्रियतेत्यादिना॥ स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्य्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। सामर्थ्यादिति। निर्हेतुकार्य्यसिद्ध्यनुपपत्त्याक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्त्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकरणव्यापारस्तन्निमित्तन्तदपेक्षं व्यक्तीभावमापद्यत इति योजना॥ नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नाम व्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह। असावित्यादिना॥ असौशब्दः श्रोतोऽव्ययत्वेन नेयो रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिना विशेषेण संयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्ये नेत्याह। तथेत्यादिना॥ अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति। तदिदमिति। तदेवात्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्य्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्य सशब्दापेक्षितमर्थमाह। यदर्थ इति॥ काण्डद्वयात्मनो वेदस्यारम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते। कर्म्मकाण्डं हि स्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते। ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते। सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रूयते। स एषोऽत्र प्रविष्टो देहादाविति

उ॰ व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदंरूप इति स एष इह प्रविष्टः।

भा॰ वा नामास्येत्यसौ नामायं। तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः। इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः। तदिदमव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्यपि तस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदंरूप इति। यदर्थः सर्व्वशास्त्रारम्भो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता यः कारणं सर्व्वस्य जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेत। यश्च ताभ्यां

आ॰ योजना। सर्व्वस्याम्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह। यस्मिन्निति॥ अध्यासस्य चतुर्विधख्यातीनामन्यतमत्वं वारयति। अविद्ययेति॥ तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह। स्वाभाविक्येति॥ विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्त्तयति। कर्त्रिति। न हि तदुपादानत्वमभावत्वे सम्भवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः॥ अन्वयस्तु सर्व्वत्र यच्छब्दस्य पूर्व्ववद्द्रष्टव्यः। आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः सम्प्रत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं साङ्ख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्भेदनिराकरणार्थं कथयति। यः कारणमिति। श्रुतिस्मृतिवादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः॥ नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वादिद्यापनोद्यत्वं सिध्यतीत्याह। यदात्मकेति॥ व्याकर्त्तुरात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह। सलिलादिति॥ व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वादृष्टान्तमाह। मलमिवेति॥ यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेव तथा ज्ञातब्रह्मोत्थं जगद् ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानबाध्यञ्चेति भावः॥ नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्त्तकं केवलस्य तत्साधकत्वात्। वाक्योत्थबुद्धिस्थस्याहछन्तु तथेति मन्वानो ब्रूते।

भा॰ नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु देहेष्विह कर्म्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदानीमुच्यते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्व्वन्निह प्रविष्ट इति। नैष दोषः। परस्यात्मनो*ऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वादाक्षिप्तनियन्तृकर्त्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं

आ॰ यस्येति। आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतिमाश्रित्याह। ताभ्यामिति॥ नामरूपात्मकद्वैतासंस्पर्शित्वादेवनित्यशुद्धत्वं अशुद्धेर्द्वैतसंबन्धाधीनत्वात्तच्चाविद्या प्रयोजिकेत्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धं निषेधति। बुद्धेति॥ तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पर्शित्वमाह। मुक्तेति॥ विद्यादशायां शुद्ध्यादिसद्भावेऽपि बन्धावस्थायां नैवमिति चेन्नेत्याह। स्वभाव इति॥ अव्याकृतवाक्योक्तमव्यातं परमात्मानं परामृशति। स इति॥ तमेव कार्य्यस्थं प्रत्यक्त्वं निर्दिशति। एष इति॥ आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्यावष्टम्भान्नामरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाह। अव्याकृत इति॥ तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि। आत्मेति॥ जगिमन्मार्णमिह शब्दार्थं कथयति। ब्रह्मादीति॥ तत्रैव दुःखादिसंबन्धो नात्मनीति मन्वानो विशिनष्टि। कर्म्मेति॥ ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह। प्रविष्ट इति॥

परमात्मा स्रष्टा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति। नन्विति॥ पूर्व्वापरविरोधं समाधत्ते। नेत्यादिना। व्याक्रियतेति कर्म्मकर्त्तृप्रयोगाज्जगत्कर्त्तुरविक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह। आक्षिप्तेति। मुच्यते वत्सः स्वयमेवेतिवत्कर्म्मकर्त्तरि लकारो व्याकरणसौकर्य्यापेक्षया सत्येव कर्त्तरि निर्वहतीति भावः। अव्या-

---

* परस्याप्यात्मन इति पाठान्तरः॥

भा० व्याक्रियतेत्यवोचाम। इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च व्याकृतशब्दस्य यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतं। तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतं। व्याकृताव्याकृतमात्रन्तु विशेषो दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामञ्च न प्रविशेदिति यथा। तद्वदिहापि जगदिदमव्याकृतं व्याकृतञ्चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः। तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशस्तथा महानज आत्माऽस्थूलोऽनणुः स एष नेति नेत्यादि केवल आत्मव्यपदेशः॥

आ० व्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वाचित्वे हेत्वन्तरमाह। इदंशब्देति। कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राह। यथेति॥ नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणं। निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते। विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्य्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ कस्तर्हि प्रागवस्थे सम्प्रतितने च जगति विशेषस्तत्राह। व्याकृतेति॥ कथम्पुनरव्याकृतेन जगद्वाचिना परो गृह्यते। एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह। दृष्टश्चेति॥ उक्तमेव स्फुटयति। कदाचिदिति॥ उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह। तद्वदिति॥ इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः॥ निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ निवासिजनमात्रविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति। तथा महानिति॥

भा॰ ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्व्वतो व्याप्तं सर्व्वदा जगत् कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते। अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते। यथा पुरुषेण ग्रामादिर्नाकाशेन किञ्चिन्नित्यप्रविष्टत्वात्पाषाणे सर्पादिवद्धर्म्मान्तरेणेति चेत्तथापि स्यात्परं आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किन्तर्हि तत्स्थ एव धर्म्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्य्यते यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पो नारिकेले वा तोयं न तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्य्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते। यथा

आ॰ अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्य्ये प्रवेश उक्तस्तत्र प्रकारान्तरेणाक्षिपति। नन्विति॥ कथमिति सूचितामनुपपत्तिमेव स्फुटयति। अप्रविष्टो हीति॥ दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवेशवादी शङ्कते। पाषाणेति॥ तदेव विवृणोति। अथापीत्यादिना। परस्य परिपूर्णस्य क्वचित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत्॥ तच्छब्दः सृष्टकार्य्यविषयः। धर्म्मान्तरं जीवाख्यं। दृष्टान्तं व्याचष्टे। यथेति। पाषाणाद्बाह्यः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कां निराकर्तुं सहजं विशेषणं॥ सर्पादेरश्मादिरूपेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः॥ आक्षेप्ता ब्रूते। नेति॥ तदेव स्फुटयति। यः स्रष्टेति॥ ननु तक्ष्णा निर्मिते वेश्मनि ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते। तथा परेण सृष्टे जगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह। यथेति॥ पाषाणसर्पन्यायेन कार्य्यस्थस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रवणमनुपपन्नमिति व्यतिरेकं दर्शयति। नत्विति॥ अस्तु तर्हि परस्य मार्ज्जारादिवत्पूर्व्वावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह।

भा॰ भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः पूर्व्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदोऽविशिष्टस्य कर्त्ता तद्वदिहापि स्यान्नतु तस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्सम्भवति। न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः। सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न। दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषो निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिभ्यः। सर्व्वव्यपदेशधर्म्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च। प्रतिविम्बप्रवेशवदिति चेन्न। वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः। द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्। न। अनाश्रितत्वान्नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्य्यते। न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले वीजवदिति चेन्न। सावयवत्ववृद्धिक्षयो-

---

आ॰ न चेति। निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चात्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं प्राप्य स्थानान्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेशसदृशो न भवतीति योजना॥ वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना। प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धिं शङ्कते। सावयव इति॥ प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ अमूर्त्तत्वं निरवयवत्वं। पुरुषत्वं पूर्णत्वं। प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते। प्रतिविम्बेति॥ आदित्यादौ जलादिना सन्निकर्षादिसम्भवात्प्रतिविम्बाख्यप्रवेशोपपत्तिः। आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केनचिदपि तदभावान्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह। न वस्त्वन्तरेणेति॥ प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति। द्रव्य इति। परस्यापि कार्य्ये प्रवेश इति शेषः॥

गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यन्दर्शयन्परिहरति। नेत्यादिना। स्वातन्त्र्यश्रवणमेष सर्व्वेश्वर इत्यादिपनसादिफले वीजस्य प्रवेशवत्कार्य्ये परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति। फल

भा॰ त्पत्तिविनाशादिधर्म्मवत्त्वप्रसङ्गात्। न चैवं धर्म्मवत्त्वं ब्रह्मणो ऽजोऽजर इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात्। अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न। सेयं देवतैक्षतेत्यारभ्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्त्तृत्वश्रुतेः। तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत। सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि पुरश्चक्रे रूपमिति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्। न। एको देवो बहुधा सन्निविष्टः एकः सन्बहुधा विचार त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्ट एको देवः सर्व्वभूतेषु

आ॰ इत्यादिना ॥ विनाशादीत्यादिशब्देनानात्मत्वानीश्वरत्वादि गृह्यते ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे। न चेति। जन्मादीनां धर्म्माणां धर्म्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासम्भवादिन्यायः ॥ वीजफलयोरवयवावयवित्वं। पाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्यपुनरुक्तिः। परस्य सर्व्वप्रकारप्रवेशासम्भवे श्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्व्वपक्षमुपसंहरति। अन्य एवेति ॥ जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्य्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरणयोरेककर्त्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति। नेत्यादिना ॥ तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति। तथेति ॥ ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह। स एतमेवेति ॥ श्रीनारायणाख्यमन्त्रमपि अत्रानुकूलयति। सर्व्वाणीति। वाक्यान्तरमुदाहरति। त्वं कुमार इति ॥ अत्रैव वाक्यशेषमस्यानुगुणं दर्शयति। पुर इति ॥ उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्य्यमाह। न परादिति ॥ परस्य प्रवेशे प्रविष्टानाम्मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति

भा० गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् न। अशनायाद्यत्ययश्रुतेः। सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत्। न। न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्।न। उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेर्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात्रित्यादिश्रुतिभ्योऽनात्मविषयं विज्ञानं। किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपायात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमह-

---

आ० शङ्कते। प्रविष्टानामिति॥ न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति। नेत्यादिना॥ विचार विचचारेति यावत्॥ परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरञ्चोदयति। प्रवेश इति॥ तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातन्तदाह। तदनन्यत्वादिति॥ श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति। नेति॥ अनुभवमनुसृत्य शङ्कते। सुखीति॥ मासंसारित्वमिति शेषः॥

गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह। नेति॥ आगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते! स चाध्यक्षविरुद्धोऽस्वार्थे न मानं न च वैपरीत्यं। ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते। प्रत्यक्षादीति॥ शङ्किते पूर्व्ववादिनि स्वाशयमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमाह। नोपाधीति॥ उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्गतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनात्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ किञ्च प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चागमस्य भिन्नविषयतया नानयोर्मिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यात्मनोऽध्यक्षाविषयत्वे श्रुतीरुदाहरति। न दृष्टेरिति॥ सुख्यहमित्यादि प्रतिभासस्य तर्हि

भा॰मिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारान्ना- न्यदतोऽस्ति द्रष्टित्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्य- त्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्म्मत्वं आत्मनस्तु कामायेत्यात्मा- र्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्या- विषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्तत्केन कं पश्येन्नेह नानास्ति कि- ञ्चन तत्र को मोहः कः शोक इत्यादि विद्याविषये तत्प्र- तिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वं। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

आ॰का गतिरित्याशङ्क्य पूर्व्वोक्तमेव स्मारयति। किन्त्विति॥ बुद्ध्यादिरूपाधिस्तत्रात्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिविम्बस्तद्विषयमेव सुख्य- हमित्यादि विज्ञानमिति योजना॥ आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अयमिति॥ अयं देहोऽहमिति दृश्येन दृगुक्तादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न के- वलस्यात्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः॥ किञ्चास्थूलादिविशे- षणमक्षरं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह। नान्यदिति॥ किञ्च पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्धर्म्मत्वनिश्चया- न्नात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह। देहेति॥ श्रुतिवशा- दात्मनः संसारित्वं शङ्कते। आत्मनस्त्विति॥ सुखं तावदात्मा- श्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्मार्थत्वश्रुतेरतस्तदवि- नाभूतं दुःखमपि तत्रैवात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः॥ आ- विद्यसंसारित्वानुवादेनात्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाह। नेति॥ तदाविद्यसंसा- रानुवादीत्यत्र गमकमाह। यत्रेति॥ अनेन हि वाक्येनाविद्या- वस्थायामेवात्मार्थत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते॥ अतो न तस्यात्मधर्म्मत्व- मित्यर्थः॥ आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह। तत्केनेति॥ आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं च शब्दः। तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते। तार्किकेति॥ बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किकसमयस्तेन विरोधात्तस्या-

भा॰ चेन्न । युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वादाकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न । एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः ॥

आ॰ संसारित्वमयुक्तं । तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । सर्व्वतर्काविरोधी वा कतिपयतर्काविरोधी वा सिद्धान्तः । नाद्यः । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिद्ध्येदित्यभिसन्धायाह । न युक्त्यापीति ॥ किञ्च दुःखादिरात्मधर्म्मो न भवति वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह । न हीति ॥ प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसम्भवादिति शङ्कते । आकाशस्येति ॥ यत्र धर्म्मधर्म्मिभावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुक्लो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्त्तमानं दुःखात्मनो धर्म्मधर्म्मित्वं व्यावर्त्तयति । शब्दाकाशयोरपि गुणगुणिभावो नास्माकं सम्मतः ॥ शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाह । नैकेति ॥ कथन्तदनुपपत्तिस्तमाह । न हीति ॥ नित्यानुमेयस्येति नरस्तार्किकमतानुसारेण साङ्ख्यसमयानुसारेण वोक्तं ॥ आधुनिकं तार्किकम्मत्याह । तस्य चेति ॥ सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकारे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसम्मतेरात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयासिद्धेः पुरुषान्तरस्यान्यप्रत्यक्षत्वाद्दृष्टभावादात्मद्रष्टृत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥

भा॰ एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न। युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तं। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानं। दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृतस्य

व्या॰ दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवात्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्दृष्टृभावो नास्तीति शङ्कते। एकस्यैवेति॥ आत्मनो विषयविषयित्वं कार्त्स्न्येनांशाभ्यां वा। आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा। नाद्य इत्याह। न युगपदिति॥ क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः। न द्वितीयः। एकभावेऽन्याभावादिति मत्वा कल्पान्तरमत्याह। आत्मनीति॥ एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनीतस्तस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात्। ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयान्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राह। एतेनेति। एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः। मा भूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं वात्मनः संसारित्वं। आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदित्याश्रये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशङ्क्याह। प्रत्यक्षेति॥ न हि मिथोविरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः। साभासान्तःकरणनिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वाद्दुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिशेषासिद्धिरित्याह। दुःखस्येति। यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भान्नात्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह। रूपादीति॥ यत्त्वात्ममनः संयोगादात्मनि बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्दूषयति। संयोगेति॥

भा॰ संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यं। न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न। द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानु-

---

आ॰ दुःखस्यात्मनि मनःसंयोगजत्वे ऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः॥ तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति। न चेति॥ सम्प्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति। न चेति॥ यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः॥ किञ्चात्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह। अनित्येति। नित्यं पश्याम इति शेषः। वा शब्दो नञनुकर्षार्थः। आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह। न चेति। आकाशस्य नित्यत्वं चेदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तं। परमाण्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह। न चान्य इति। न तावदणवः सन्ति व्यणुकेतरसत्त्वे मानाभावादिशश्चाकाशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमानात्मनोऽप्ययमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः। यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते। विक्रियमाणमिति॥ तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः। विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं। तदेव तस्यानित्यत्वं अत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति। न द्रव्यस्येति॥ आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथापि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते। सावयवत्वेऽपीति॥ यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि। तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यम्भावीति

भा॰ पपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न। सावयवस्या-
वयवसंयोगपूर्व्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः॥

वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्व्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्या-दुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रा-रम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापो-हार्थत्वात्। आत्मनि प्रकृतसङ्ख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पित-दुःखात्माभ्युपगमाच्च। जलसूर्य्यादिप्रतिविम्बवदात्मप्रवे-शश्च प्रतिविम्बवद्व्याकृते कार्य्ये उपलभ्यत्वं। प्रागुत्पत्ते-रनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्य्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेर-न्तरुपलभ्यमानः सूर्य्यादिप्रतिविम्बवज्जलादौ कार्य्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्द्दिश्यते। स एष इह प्रविष्टः।

आ॰ दूषयति। न सावयवस्येति। यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्व्व-
कमिति न व्याप्तिः॥

सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्व्वकत्वे प्रमाणाभावा-दिति शङ्कते। वज्रादिष्विति॥ विमतमवयवसंयोगपूर्व्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति। नानुमेयत्वादिति॥ आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयत्वसक्रियत्वानित्य-त्वादिप्रसङ्गमतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति॥ आत्मनो ऽनर्थध्वंसार्थं शास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारित्वेत्यर्थापत्त्या शङ्कते। परस्येति॥ अविद्याविद्यमानमात्मस्थमनर्थभ्रमं निराकर्त्तुं तदारम्भः सम्भवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते। नाविद्येति॥ परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। आत्मनीति॥ यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य दुःखिनो ऽसत्त्वमित्याह। कल्पितेति॥ न तावत्परस्मादन्यो दुःखी नान्यो ऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः स पुनरनाद्यनिर्वाच्या ज्ञानसम्बन्धा-

भा॰ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत। सेयं देवतैक्षत। हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्येवमादिभिः। न तु सर्व्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते। न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम। उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानामुपलब्धेः। पुरुषार्थश्रवणादात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्वमभवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्याचार्य्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिभ्यः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं।

आ॰ तज्जन्यैर्बुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नः संसरति। तथा च कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्यात्मनोऽङ्गीकाराननार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः। परस्य प्रवेशे प्राप्तादोषपरम्परां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति। जलेति। यथा जले सूर्य्यादेः प्रतिविम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते। तथात्मनोऽपि सृष्टे कार्य्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः। अनवच्छिन्नाद्वयचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण सन्निकर्षासम्भवान्न प्रतिविम्बाख्यप्रवेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितसन्निकर्षाद्यादाय प्रतिविम्बपक्षं साधयति। आत्मेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। प्रागुत्पत्तेरित्यादिना॥ स्वाभिप्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे। न त्विति। कुतश्चिद्विशो देशात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिलक्षण इति यावत्। यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राह। न चेति॥ अथेदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविद्यं कल्प्यते तत्राह। उपलब्धीति। आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थे पर्य्यवसानमित्यर्थः॥ फलव-

उ॰ आनखाग्रेभ्यो यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

भा॰ तद्यथा सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं तत इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः। तस्मात्कार्य्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्य्यते ॥

आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्य्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते। तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह। यथा लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयते ऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तःस्थो यथोपलभ्यते ऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वम्भरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरः कुलाये नीडे ऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्त्तते तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते। यथा च क्षुरः क्षुरधानैकदेशे ऽवस्थितो

आ॰ तत्सन्निधावफलन्तदङ्गमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। उपलब्धेरित्यादिना ॥ ततः शब्दो भक्तियोगपरामर्शी तदित्यात्मज्ञानमुच्यते। तस्याग्र्यत्वं साधयति। प्राप्यते हीति ॥ सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। भेदेति ॥ कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति ॥

का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्य्यादेत्याशङ्क्याह। आनखाग्रेभ्य इति ॥ सम्भवति मर्य्यादान्तरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्य्यादेत्याशङ्क्याह। नखाग्रेति ॥ दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति। तत्रेति ॥ प्रवेशाधारो देहादिः सप्तम्यर्थः ॥ प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानं। यथेति ॥ तद्व्याचष्टे लोक इति ॥ तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह। अन्तःस्थ उपलभ्यत इति ॥ विश्वम्भरस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति। विश्वस्येति। तस्य तद्भर्तृत्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा इयथं काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्ति-

उ० स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्ति।
कृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति॥

भा० यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्व्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा। तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते। तस्मात्त-चैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तन्न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वा-न्नैष दोषः। सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वा-त्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य

आ० माह। तत्रेति॥ दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिक-माह। यथेत्यादिना॥ आत्मनो जागरितस्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवान्तरविभागमाह। तत्र हीति॥ अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः। न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किन्तु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः। अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः। वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह। तस्मादिति॥ यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्य्य-वदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना। व्याकृताज्जगतः सकाशा-दात्मानं पृथक्कर्त्तुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे। तमात्मान-मिति। विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत्॥ चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे। नोपलम्भ इति॥

उक्तनिषेधमाक्षिपति। नन्विति॥ प्रतिषेध्यस्य प्राप्तिं दर्शय-न्परिहरति। नेत्यादिना॥ तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादि-वाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह। रूपमिति॥ विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्व्वस्यादर्शने हेतूक्तिरनन्तरवाक्यमित्याह। तत्रेति।

उ॰ वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्मनामान्येव ॥

भा॰ रूपं प्रति चक्षणायेति मन्त्रवर्णात्। तत्र प्राणनादिक्रिया-विशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह। अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स-प्राणनादिक्रियाविशिष्टः। कुतः पुनरकृत्स्नत्वमित्युच्यते। प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्व्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति। प्राणनक्रियाकर्त्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणि-तीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्व्वन्। यथा लावकः पाचक इति। तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः॥

तथा वदनक्रियां कुर्व्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चष्टे द्रष्टा चक्षुरिति शृण्वञ्छृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो वद-न्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते। नाम-

---

आ॰ प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत्। तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णा-स्यादर्शनमिति शेषः। विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वात्॥ अन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते। कुत इति॥ प्राणनादि-क्रियाकर्त्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवतीत्युत्तरवाक्येनो-त्तरमाह। उच्यत इति॥ आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति। प्राणनक्रियाकर्त्तृत्वादिति। तत्कर्त्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणि-तीति व्युत्पत्तेरिति योजना॥ सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह। नान्या-मिति॥ एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥

स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्श-नात्प्राधान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्ति-त्वेन प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्व्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे। तथेत्यादिना॥ प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्म्मेन्द्रियव्यापारमुपलक्ष्य

भा० रूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः। न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति। तयोश्चोपलम्भकरणं चक्षुःश्रोत्रे क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी। तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणं। तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि सर्व्वेषामुपलक्षणार्था वाक्। एतदेव हि सर्व्वं व्याकृतं त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मेति हि वक्ष्यति। मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु कर्त्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते। तान्येतानि प्राणादीन्यस्यात्मनः कर्म्मनामानि कर्म्मजानि नामानि कर्म्मनामा-

---

व्या० वाक्यद्वयतात्पर्य्यमाह। प्राणन्नेवेति। प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणात्मनीति शेषः॥ दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वानन्तरवाक्ययोस्तात्पर्य्यमाह। पश्यन्निति। चक्षुराद्युपाधिद्वारात्मनीति पूर्व्ववत्। उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापाराभ्यामनुक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्यात्मनः प्रष्टृत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति॥ सम्बन्धं विनोपलक्षणादित्याशङ्क्याह। नामरूपेत्यादिना। प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसम्बन्धादुपलक्षणसम्भवादात्मनः प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। तथाप्युक्तकर्म्मेन्द्रियव्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः सङ्गच्छते॥ विना सम्बन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याह। क्रिया चेत्यादिना। सर्व्वा क्रिया नामरूपव्यंग्या प्राणाश्रया च। तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनान्तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता। तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसम्भवादात्मनो गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीत्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह। एतदेवेति॥ उक्तं शक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः। उक्तोऽर्थ वाक्यशेषमनुकूलयति। त्रयमिति॥ आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते॥ मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्याचष्टे।

उ॰ स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत

भा॰ न्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि। अतो न कृत्स्नात्मवस्तुवद्योतकानि। एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि॥

स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति ब्रह्म। कस्मादकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इतरधर्म्मान्तरानुपसंहाराद्भवति। यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मानं न वेद। कथम्पुनः पश्यन् वेदे-

आ॰ मन्वान इति॥ करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह। ज्ञानशक्तीत्यादिना॥ आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह। तानीति॥ कृत्स्नात्मनस्त्ववद्योतकानि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति। एवं हीति॥ प्राणादीनां कर्म्मनामत्वे सतीति यावत्। अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः॥

अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याह। स य इति॥ आत्मोपासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति। कस्मादित्यादिना। तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः॥ उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात्। तथा च जानन्न जानातीति व्याहतिरित्याशङ्क्याह। यावदिति॥ य एवं वेदेत्येतदेव विव्रियते। पश्यामीत्यादिना॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं विद्यासूत्रमवतारयति। कथमिति॥ तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते। आत्मेतीति॥ तद्व्याचष्टे। प्राणादीति॥

उ॰ एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व्व एकं भवन्ति।

भा॰ त्याह। आत्मेत्येव आत्मा इति॥ प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते। स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति। वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति। तथाच वक्ष्यति ध्यायतीव लेलायतीवेति। तस्मादात्मेत्येवोपासीत। एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति। कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह। अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्य्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्म्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते अत आत्मेत्येवोपासीतेति॥

आ॰ व्याख्येयम्पदमादत्ते। आत्मेतीति॥ तद्व्याचष्टे। प्राणादीति॥ तस्मिन् दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति। स तथेति॥ तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत्॥ कथन्तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनात्मना तिष्ठन् कृत्स्नः स्यात्तत्राह। वस्तुमात्रेति॥ स्वतोऽस्य प्राणनादिसम्बन्धे सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेनेत्याशङ्क्याह। तथा चेति॥ आत्मनि सर्व्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवात्मदर्शीत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ यथोक्तात्मोपासने पूर्व्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति। एवमिति॥ तस्यार्थं स्फोरयति। स्वेनेति। वाङ्मनसातीतेनाकार्य्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत्॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। कस्मादित्यादिना॥ तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः। अस्यैव द्योतको द्वितीयो हि शब्दः॥

भा॰ आत्मेत्येवोपासीतेति नापूर्व्वविधिः। पक्षे प्राप्तत्वाद्य-त्माचादपरोक्षाद्ब्रह्म। कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं वि-ज्ञानमुत्पादितं। तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयाना-त्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मि-का विद्या निवर्त्तिता। तस्यां निवर्त्तितायां कामादिदो-षानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः। पारिशेष्यादात्मचि-न्तैव। तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं। प्राप्तत्वात्। तिष्ठतु तावत्पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेत्यपूर्व्व-

---

आ॰ विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायां पूर्व्व-विधिरयमिति पक्षमन्याह। आत्मेत्येवेति॥ अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्व्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति। नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपसनस्य तस्य तत्प्राप्तिश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः। इदानीमात्मज्ञानस्यावि-धेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनया नित्यप्राप्तिमाह। यत्मा-क्षादिति॥ उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किन्तावतेत्याह। तत्रेति॥ कारकादीत्यादिपदं तदवान्तरभेदविषयं॥ नन्ववि-द्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावाद्वैधी प्रवृत्तिः स्यान्न हि विद्वदविदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत आह। तस्यामिति॥ बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधी-प्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति भावः॥ विदुषः सुषुप्तत्वं व्यावर्त्तयति। पारिशेष्यादिति॥ श्रौतज्ञानात्पूर्व्वमपि सर्व्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवात्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणं। आत्मज्ञानमेवेति नित्य-प्राप्तिमभिप्रेत्याह। तस्मादिति। अस्मिन् पक्ष इति नित्यप्राप्त-त्वपक्षोक्तिः॥ अपूर्व्वविधिवादी शङ्कते। तिष्ठतु तावदिति। सर्व्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नात्मज्ञानवार्ता-

भा॰ विधिः स्यात् ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वान्न स वेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्यात्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते। अनेन ह्येतत्सर्व्वं वेदात्मानमेवावेदित्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनं तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वं। न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मादपूर्व्वविधिरेवायं कर्म्मविधिसामान्याच्च। यथा यजेत जुहुयादित्यादयः कर्म्मविधयो नतैरस्यात्मेत्येवोपासीतात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते। मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य।

आ॰ मपि मृष्यन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्व्वविधिरिति भावः॥ विशिष्टस्याधिकारिणः शाब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। ज्ञानेति॥ न खल्वत्र शाब्दज्ञानं विवक्षितं किन्तूपासनं नाम मानसं कर्म्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः॥ तयोरेकत्वं विवृणोति। नेत्यादिना॥ अनेन हीत्यदौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वन्न स वेदेत्यत्रापि किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। अनेनेति॥ उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना॥ स योऽत एकैकमुपास्त इत्युपक्रमादात्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात्। तथा चार्धवैशसासम्भवादुपासनमेव सर्व्वत्र वेदनं तच्च सर्व्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्नपूर्व्वविधिः स्यादिति भावः। इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह। न चेति॥ अतः प्रवर्त्तकाविधिरुपेय इति शेषः। स चात्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपो न भवतीत्याह। तस्मादिति॥ आत्मोपास्तिर्विधेयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह। कर्म्मविधीति। कर्म्मात्मज्ञानविध्योः शब्दानुसारेणाविशेषमभिदधाति। यथेत्यादिना॥ सम्प्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह। मानसेति॥

भा॰ *यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-*द्वषट्करिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते । तथात्मेत्येवोपासीत मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तेश्च । तथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति *भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते । तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्य्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्त्तव्यतासंयुक्त इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यतेऽंशत्रयं ॥ यथा च क्रत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदात्मोपासन-

---

आ॰ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राह । तथेति ॥ इतश्चात्मोपासनविधिरस्तीत्याह । भावनेति ॥ वेदान्तेषु भावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ भावनायां विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्म्मकशब्दव्यापारः स्वज्ञानकारणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्त्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेत्यादिना ॥ त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनं । उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः । तितिक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसङ्ग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति सम्बन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्त इत्यादि । उक्तप्रकारमंशत्रयं अन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादि-

---

* भावनाकाङ्क्षायामिति पाठान्तरः ।

भा॰ प्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगो नेति नेत्युच्य-
मानेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्याना-
मुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः। फलञ्च मोक्षो-
ऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्त्युपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनात्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्त्तकञ्च तदेव नात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमित्येतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत। द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स जिज्ञासितव्य इत्यादीनि। नार्थान्तराभावात्। न चात्मेत्येवोपासीतेत्यपूर्व्वविधिः कस्मादात्मस्वरूपकथनानामात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यति-

---

आ॰ परं। विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्य्यपरत्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरतेत्याशङ्क्याह। यथा चेति। विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत्। अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं वस्तु समर्पयतां कथमुपास्तिविधिशेषत्वमित्याशङ्क्याह। नेत्यादिना॥ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। तरति शोकमात्मविदित्यादीनां फलार्थत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याह। फलञ्चेति॥ मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः॥

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह। अपर इति॥ तस्यानुपयोगमाशङ्क्याह। तेनेति॥ शब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमिति शब्देन हेतूकरोति। ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह। एतस्मिन्निति॥ पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह। नार्थान्तराभावादिति॥ तत्र नञर्थमेव स्वयं व्याचष्टे। न चेति॥ शाब्दज्ञानवतो विषयाभावान्न विधिः सम्भवत्यविद्यातत्कार्य्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः॥ हेतुभागं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। कस्मादित्यादिना। आत्मोपदेशेनात्म-

भा॰ रेकेणार्थान्तरस्य कर्त्तव्यस्य, मानसस्य वाह्यस्याभावात्। तत्र हि विधेः साफल्यं। यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ। न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं। तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि। न तु नेति नेत्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः सम्भवति। सर्व्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य। न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्त्तकत्वादेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां। न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते। विरोधात्। वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न॥

आ॰ निषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति यावत्॥ कर्त्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेयं स्यादित्याशङ्क्याह॥ तत्र हीति। दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह। न हीति॥ तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्था विधिरित्याह। तच्चेति॥ अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्धस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान् विधिरित्यर्थः॥ तर्हि प्रकृतेऽपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसम्भवाद्विधिसाफल्यमित्याशङ्क्याह। नत्विति॥ अथ विमतं प्रवर्त्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्त्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह। न हीति॥ मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह। अब्रह्मेति॥ वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्त्तकत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शङ्कते। वाक्येति॥ ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वंसित्वश्रौत्यान्न साधनव्याप्तिरित्याह। नेत्यादिना॥

भा० तत्त्वमसि नेति नेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदममृतं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात्। द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्नार्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्। आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्त्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत्। आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति चेन्नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणं। तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्त्तत इति चेन्नानवस्थाप्रसङ्गात्। यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्त्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्त्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा। तथा तदर्थश्रवणे

आ० तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत्। उक्तानां वाक्यानां विध्यपेक्षितार्थकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते। द्रष्टव्येति॥ सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह। नेति॥ तदेव स्पष्टयति। आत्मेति॥ पराक्रममुद्भावयति। आत्मस्वरूपेति॥ कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसन्ताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा। नाद्य इत्याह। नात्मवादीति॥ द्वितीयं शङ्कते। तच्छ्रवणेऽपीति॥ अनिष्ठावादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना श्रवणवत्तत्त्वमादेरपि तस्मादृते श्रवणमविरुद्धमित्यभिसन्धाय दोषान्तरमाह। नेत्यादिना॥ तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति चेन्नैवं। स स्वाध्ययनविधिरन्यो वा। आद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः। द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्थां विवृणोति। यथेत्यादिना॥ तृतीयमाशङ्कते।

भा॰ ऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसन्ततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते । तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्यो नात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वादात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् ॥

तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकविज्ञानस्मृतिसन्ततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वं । शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्त्तकत्वाच्च तत्स्मृतेर्विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च

आ॰ वाक्यजनितेति ॥ ततः सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति । नेति ॥ अर्थप्राप्तिं विवृणोति । यदैवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्तैवात्मस्मृतिरित्युक्तं ॥ इदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चात्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह । अनर्थत्वेति ॥ अनात्मनोऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह । आत्मावगताविति ॥ आत्मनश्च परमेष्टत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह । आत्मवस्तुनश्चेति ॥

अर्थप्राप्त्या वैधेयत्वाभावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादित्यक्षरार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावत्वादिति यावत् । इष्टफलत्वाच्चात्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह । शोकेति ॥ मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्त्तयति न शोकादीत्याश-

भा॰ तत्र को मोहः को विद्वान्न बिभेति कुतश्चनाभयं वै जनक प्राप्तोऽसि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतयः। निरोधस्त्वर्थान्तरमिति चेत्तथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्। तन्त्रान्तरेषु च कर्त्तव्यतयावगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न। मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्। न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते। आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्। ब्रह्मविदाप्नोति परं। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। आचार्य्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः। अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य। न ह्यात्मविज्ञान-

---

आ॰ ख्याह। विपरीतेति॥ आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्त्तकत्वे मानमाह। तथा चेति॥ चतुर्थमुत्थापयति। निरोधस्त्वितीति॥ यदि वाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः॥ चोद्यमेव विवृणोति। तथापीति॥ अर्थान्तरत्वात्तस्य विधेयतेति शेषः। तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति। तन्त्रान्तरेष्विति॥ अथ योगानुशासनमिति। निःश्रेयसहेतुः समाधिः सूचितस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। तन्निरोधावस्थायामात्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः॥ योगशास्त्रादपि बलवतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह। नेत्यादिना॥ चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह। अनन्येति। न तावद्यथा कथञ्चिन्निरोधो विधेयः सर्व्वस्यापि तत्सम्भवाद्विधिवैयर्थ्यान्नापि सर्व्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सि-

भा॰ तत्स्मृतिसम्मानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्त्यभ्युपगम्येदमुक्तं। न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते। आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः। यदुक्तं यजेतेत्येवमादौ किं केन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेति कर्त्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति। तदसत्॥

एकमेवाद्वितीयं। तत्त्वमसि। नेति नेत्यनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्व्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः। न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तिः प्रवर्त्तते। विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम। न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते। आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात्। वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-

---

आ॰ त्रैविध्यनर्थक्यादित्यर्थः॥ नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेत्य वादं त्यजति। अभ्युपगम्येति॥ निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा परामृष्टं॥ योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणं। एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति भावः। वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः सम्प्रत्यंशत्रयवती भावना तेष्वस्तीत्युक्तं दूषयति। आकाङ्क्षेति॥ तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति। यदुक्तमिति॥ आगमावष्टम्भेन निराचष्टे। तदसदिति॥

विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्वैधमेव ज्ञानं सर्व्वाकाङ्क्षानिवर्त्तकमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ यथा कर्म्मकाण्डे स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्य्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्ष्यते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः। तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह। विध्यन्तरेति॥ श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च

भा० दप्रामाण्यमिति चेद्यथापि स्याद्यथा सोऽरोदीद्यदरोदी-त्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-दप्रामाण्यं। एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न। विशेषात्। न वाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्ये कारणं। किन्तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वं। तद्य-त्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणं। किञ्च भोः पृच्छामस्त्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्नि-श्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वोत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्य-मिति किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारवीज-दोषनिवृत्तिं विज्ञानफलं न शृणोषि वा किं तत्र मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारन्तारयतु

आ० न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह। न चेति॥ वेदान्ताः स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सोऽरोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्यार्थमेष्टव्यमिति शङ्कते। वस्तुस्वरूपेति॥ तदे-वानुमानं प्रपञ्चयति। यथापीति। विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत्। फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते। न विशेषादिति॥ नञर्थं स्फुटयति। न वाक्यस्येति॥ विशिष्टं व्याचष्टे। किन्तर्हीति॥ तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरे-काभ्यां दर्शयति। तद्यत्रेति॥ सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पृच्छति। किञ्चेति। किन्तेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः॥ द्वितीये ऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य प्रत्याह। उत्प-द्यते चेदिति॥ प्रामाण्ये हेतुसद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः॥ निश्चित-ज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्याशङ्क्याह। किञ्चेति॥ विद्वदनुभवश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः॥ दृष्टान्तं

भा॰ इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतान्येवं विद्यन्ते। किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानं। न चेद्विद्यतेऽस्त्वप्रामाण्यं। तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात्। तदप्रामाण्ये वा दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विस्रम्भः॥

ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यं।आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति सत्यमेव। नैष दोषः। प्रामाण्यकारणोपपत्तेः। प्रामाण्यकारणञ्च यथोक्तमेव नान्यदलङ्कारस्त्वायं यत्सर्व्वप्रवृत्तिवीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणं। यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीतेत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति।

व्या॰ विघटयितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तौति। एवमिति॥ वेदान्तेष्विवेति यावत्। किंवा नेति शेषः। आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति। न चेदिति॥ तर्हि तद्दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। तदप्रामाण्य इति। विमतं स्वार्थे मानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदिति भावः। विपक्षे दोषमाह। तदप्रामाण्ये वेति॥

प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते। नन्विति॥ साधनव्याप्तिं धुनोते। आत्मेति॥ प्रवर्त्तकधीजनकत्वधर्म्मिणि नास्तीत्यङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ तर्हि यथोक्तोपाधिसद्भावादनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याह। नैष दोष इति॥ न हि प्रवर्त्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च निवर्त्तकधीजनकत्वमपि। तथाविधावप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चोभयं प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः॥ वेदान्तेषु प्रवर्त्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किन्तु गुण इत्याह।

भा॰ सत्यमेतत्किन्तु नापूर्व्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियतार्थतेव। कथम्पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्निर्त्यैवेत्यभिहितं। वाढं। यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्म्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यम्भाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानां लब्धवृत्तेः कर्म्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यं। तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनात्मविज्ञानस्मृति-

---

आ॰ अलङ्कारस्येति। आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्धेत्यादिस्मृतेश्चात्मज्ञानं कृतकृत्यतानिदानं। न च ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः॥ शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्व्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति। यत्तूक्तमिति। उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः॥ अभ्युपगमवादेन परिहरति। सत्यमिति॥ यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवाद्नापूर्व्वविधिरिति प्रक्रमो भज्येतेत्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ कथन्तर्हि विध्यङ्गीकारवाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह। पक्षेति॥ यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य व्रीहीनवहन्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्त्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ पाक्षिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति। कथमिति॥ का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यावतेति॥ आत्मनि वाक्योत्थे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेत्वभावे फलाभावन्यायेन तासामसम्भवादात्मस्मृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नात्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः॥ तस्य नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति। वाढमिति॥ तर्हि नियमविधिवाचो युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। यद्यपीति॥ आत्मनि नित्यापरोक्षसंविदेकताने स्मरणं विस्मरणं

भा० सन्ततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्त्तव्याप्राप्तत्वादित्य-वोचाम। तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासम्भवात् ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगाद्यथा प्रियमित्ये-तदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किन्तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यं। तथेहापीति परात्मशब्द-प्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते। आत्मो-

आ० वा यद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियम-विधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाह। शरीरेति ॥ अथारब्धफल-स्यापि कर्म्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्न विदुषो वागादीनाम्प्रवृत्तिरत आह। लब्धेति ॥ यथा मुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वेगं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी। तथा प्रवृत्तफलस्य कर्म्मणो ज्ञानेनाप-नीयतया ततो बलवत्त्वात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोगं वागादि-प्रवृत्तिर्भाव्यमित्यर्थः॥ आरब्धकर्म्मप्राबल्ये फलितमाह। तेनेति ॥ आरब्धस्य कर्म्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्क्षुधादि-दोषो यदोद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यम्भाविकर्म्मापेक्षया तद्दौर्बल्यं स्यादित्यर्थः॥ तथापि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमायातन्तदाह। तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः। आदिपदं ब्रह्मचर्य्यशमद-मादिसङ्ग्रहार्थं। विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंह-रति। तस्मादिति ॥ आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं सङ्गृह्यते। तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति। अन्यार्थेति। शाब्दज्ञानादेव पुमर्थ-सिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्वेदान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तं ॥

इदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति। अनात्मेति ॥ आत्मशब्दादूर्द्धमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविव-क्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपास-नमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः। उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट-

भा० पास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च। परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति। तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति। इह तु न द्वितीया श्रूयत इति। परश्चात्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नात्मोपास्य आत्मगुणस्त्वन्य इति त्ववगम्यते। न वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मान्तरतरं यदयमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत्। यस्यैवात्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते। तन्न। पश्यन्तीति प्रकृतोपादानात्। तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमिति चेन्न। अकृत्स्नत्वदोषाद् दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय प्राणना-

---

आ० यति। यथेत्यादिना ॥ अनात्मोपासनमेवात्र विधित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति। तदेव प्रपञ्चयति। परेणेति ॥ ततो वैलक्षण्यं दर्शयति। इह त्विति ॥ वैलक्षण्यान्तरमाह। इति परश्चेति ॥ वैलक्षण्यफलमाह। अत इति ॥ नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति। नेत्यादिना ॥ हेत्वर्थं स्फुटयति। अस्यैवेति ॥ आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते । प्रविष्टस्येति ॥ आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति। यस्येति ॥ तस्यैवेति नियमे हेतुमाह। प्रकृतेति ॥ तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः॥ पूर्व्वपक्षं निगमयति। तस्मादिति॥ प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टतेति निषेधपर्य्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति। नेत्यादिना ॥ तदेव विशदयति। दर्शनेति ॥ कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह । प्राणनादीति । प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनं।

भा॰ दिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात्। आत्मनस्तदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्यनेकैकविशिष्टस्यात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धं। यस्यात्मशब्दस्येति परः प्रयोगः। आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवच्यत्। तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्यातां। तच्चानिष्टं नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः। यत्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरं॥

आ॰ विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते। केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति। आत्मनश्चेदिति॥ तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्यात्मोपास्यत्वे पर्य्यवसानमभिप्रेत्याह। नैकैकेति॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां उपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह। यस्त्विति॥ प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्मशब्दो द्रष्टव्यः। इति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह। अन्यथेति॥ न चात्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्व्वापरवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यं। इति शब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह। तथेति॥ तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राह। तच्चेति॥ आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं दूषयति। यत्त्विति॥ आत्मव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायाञ्च ह्रीत्यादिहेतुरुक्तः॥ सम्प्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमुत्थापयति। अनिर्ज्ञातत्वेति॥

उ० तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्व्वं वेद॥

भा० अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च। तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते। आत्मेत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इत्युच्यते। तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्व्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी। अस्मिन्सर्व्वस्मिन्नित्यर्थः। यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यत् किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते। आत्मज्ञानात्। कस्मादनेनात्मज्ञानेन हि यस्मादेतत्सर्व्वमनात्मजातमन्यद्यत्तत्सर्व्वं समस्तं वेद जानाति। नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इत्यस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः। कथं पुनरेतत्पदनीयमिति।

आ० उत्तरमाह। अत्रेति॥ निर्द्धारणमेव स्फारयति। अस्मिन्निति॥ नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिग्रन्थविरोधः स्यादिति शङ्कते। किं नेति॥ तस्याज्ञेयत्वं निषेधति। नेति॥ तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह। किं तर्हीति॥ तस्य सावकाशत्वं दर्शयति। ज्ञातव्यत्वेऽपीति॥ आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शङ्कते। कस्मादिति॥ उत्तरवाक्येनोत्तरमाह। अनेनेति। आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः॥ लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति। नन्विति॥ आत्मकार्य्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति। अस्येति॥ सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते। कथमिति॥

उ॰ यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा॰ उच्यते। यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्विष्यमाणोऽनुविन्देत लभेत। एवमात्मनि लब्धे सर्व्वमुपलभत इति। नन्वात्मनि विज्ञाते सर्व्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति। न। ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव। तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणः। आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात्। यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्रात्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा। स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः। स त्वप्राप्त-

आ॰ असत्यस्यापि श्रुत्या चार्थादेरर्थक्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह। उच्यत इति। विवित्सितं लब्धुमिष्टं। अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेनेति पुनरुक्तिः। अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रम्यानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते। नन्विति॥ शङ्कितं विरोधं निराकरोति। नेति॥ कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याह। आत्मन इति॥ ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह। नेत्यादिना॥ आत्मलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह। यत्रेति। अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञानज्ञेययोश्च भेदे क्रिया-

भा॰ प्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रादिलाभवत्। अयन्तु तद्विपरीत आत्मा आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः। अतोऽनित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं। यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्य्ययेन रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं। ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य। एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानं। तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदुपपद्यते। तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः। तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह। ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति। विन्दतेर्लाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते। यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः

आ॰ भेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह। स चेति ॥ अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति। उत्पाद्येति ॥ तद्यवधानमेव साधयति। कारकेति ॥ किं चानात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्सम्मतवदित्याह। स त्विति ॥ किञ्चासाववियावकल्पितोऽप्रामाणिकत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याह। मिथ्येति ॥ प्रकृते विशेषं दर्शयति। अयन्त्विति ॥ वैपरीत्यमेव स्फोरयति। आत्मत्वादिति ॥ आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्येति ॥ आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना। शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना ॥ आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्युक्तं। वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति। तस्मादिति।

उ॰ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्स-
र्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ॥

भा॰ आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्त-
वानित्येवं यो वेद स कीर्त्तिं ख्यातिं श्लोकं च सङ्घातमिष्टैः
सह विन्दते लभते। यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणा-
मपेक्षितं कीर्त्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलश्लोकशब्दितमु-
क्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलं ॥ ७ ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यानीत्याह तदेतदा-
त्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात्पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसि-
द्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति।
तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथान्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन
प्रसिद्धं तस्मात्सर्व्वस्मादित्यर्थः। तत्कस्मादात्मतत्वमेव प्रिय-

---

आ॰ अविरोधमुपसंहरति। तस्मादित्यादिना ॥ तयोरैकार्थ्येऽपि
कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राह। विन्दतेरिति ॥
आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य्य
व्याकरोति। मुक्तेत्यादिना। इतिशब्दादुपरिष्टाद्यथेत्यस्य सम्बन्धो
ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक् फलस्यानभिलषित-
त्वादिति द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुरुक्तोऽधुना तत्रैव
हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति। कुतश्चेति। इतश्चेति यावत्॥
विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात् प्रियतरत्वमित्याश-
ङ्क्याह। पुत्रो हीति। प्रियतरमात्मत्वमिति शेषः। लोकदृष्टि-
मेवावष्टभ्याह। तथेति। वित्तपदेन मानुषवित्तवद्दैवं वित्तमपि
गृह्यते ॥ विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाह।

भा॰ तरं न प्राणादीत्युच्यते बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्ड-समुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः। तस्मा-दप्यन्तरतरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वं। यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति। तथायमात्मा सर्व्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः। तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः। कर्त्त-व्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा कस्मात्पुनरा-त्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्मप्रियोपादानेनैवेतरहानः क्रियते न विपर्य्यय इत्युच्यते॥

व्या॰ तथान्यस्मादिति॥ पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभि-चारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते। तत्कस्मादिति॥ पदान्त-रमादाय व्याकुर्व्वन् परिहरति। उच्यत इत्यादिना॥ अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति। यदयमिति॥ आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पद-नीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। यो हीत्यादिना। पुत्रादिलाभे रागादीनां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याह। कर्त्तव्येति॥ आत्मनो निरतिशय-प्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति। कस्मादिति॥ आत्मप्रियस्योपादान-मनुसन्धानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसन्धानं। विपर्य्य-योऽनात्मनि पुत्रादावभिनिवेशेनात्मप्रियस्याननुसन्धानमिति विभागः॥ युक्तिलेशं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति। उच्यत इति। कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रूयादिति सम्बन्धः॥

उ० स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-

---

भा० स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी। किं प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति। स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति। यथाभूतवादी हि सः तस्मात्सर्व्व ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः चिप्रवाचीति केचित्। भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत। स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव

आ० वक्तव्यं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। किमित्यादिना॥ आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति। स कस्मादित्यादिना॥ हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि सम्बध्यते। तस्मादेवं वक्तीति शेषः॥ उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह। यस्मादिति॥ अथात्मप्रियवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याह। यथेति। अतोऽन्यदार्त्तमित्यनात्मनां विनाशित्वाद्विनाशिनस्य दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्तत्रैवेति भावः॥ पक्षान्तरमनूद्य वृद्धप्रयोगाभावेन दूषयति। ईश्वरशब्द इति॥ आत्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थितेः फलितमाह। तस्मादिति। उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति। स य इति॥ अनुवादद्योतको हशब्दः। प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्क्य तन्निरासार्थमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह। नित्येति॥ फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह। आत्मप्रियेति॥ मह्यमिदमात्म-

उ॰ मुपासीत स आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

भा॰ प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते । अन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

सूचिता ब्रह्मविद्या आत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातं करोति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्ये-

---

आ॰ प्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्त्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्त्तनमित्यर्थः ॥ पक्षान्तरमाह । प्रियगुणेति ॥ यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः ॥ नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादिविध्यसामर्थ्यात् न नश्यति । तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति ॥ ताच्छील्येऽर्थे विहितस्योकञ्प्रत्ययस्य अत्रोपादानात्स्वभावदानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावे प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सूचितेति ॥ तस्यास्मामाणमाह । यदर्थेति ॥ तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि व्यर्थेत्याशङ्क्याह ।

भा॰ ऽवद्योत्यं वस्तु। आङ्कर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः किमाहुरित्याह। यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्व्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते। मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थं। मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिश्रेयस

आ॰ तस्येति॥ विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूत्रितं विद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातञ्चिकीर्षति। प्रतिपाद्य*मर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोपवर्णनस्य तथात्वाच्चिन्ताम्प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्घातम्प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः। यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादि वाक्यप्रकाश्यस्योद्यं तच्छब्देनोच्यते। प्रकृतसम्बन्धासम्भवादित्याह। तदिति॥ ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्त्तव्यत्वं व्यावर्त्तत इति। ब्रह्मेति॥ उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्त्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते। जन्मेति॥ जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत्॥ तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः॥ तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति। धर्म्मेति॥ निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति। तद्विलक्षणेति॥ उत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे। किमित्यादिना॥ अथ परा। यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह। तद्यथेति॥ मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति सम्बन्धः।

* सर्व्वमिति पाठान्तर.।

उ॰ किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ ९ ॥

भा॰ साधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्म्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्म्मभ्यो मन्यन्ते । तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ॥

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात् सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तत्सर्व्वमभवद्ब्रह्म च सर्व्वमिति श्रूयते। तद्यद्यविज्ञाय किं चित्सर्व्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु ।

व्या॰ मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह । मनुष्येति ॥ ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्व्वाविसंवादेनेति यावत् ॥ तथापि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्वन्तीत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ उभयत्र कर्म्मब्रह्मणोरिति यावत् । उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तत्रेति ॥ मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतःशब्दार्थः । तद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राह । यस्येति ॥ प्रश्नान्तरं करोति । तत्किमिति ॥ ब्रह्म स्वात्मा नाम आसीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ सर्व्वस्य व्यतिरिक्तविषयं ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याशङ्क्याह । ब्रह्म चेति ॥ सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्व्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमवेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः ॥ किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किञ्चिदज्ञात्वा सर्व्वमभवज्ज्ञात्वा वा । नाद्यः । ब्रह्मविद्यानर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति । तथेति ॥ स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्व्वापत्तिरिति

उ॰ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ।

भा॰ किं ब्रह्मविद्यया विज्ञाय सर्व्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्म्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। सर्व्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्यानवस्थादोषश्च। तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्व्वमभवत्ततः पूर्व्वमप्यन्यद्विज्ञायेति। न तावदविज्ञाय सर्व्वमभवत् शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्फलानित्यत्वदोषः। तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः। यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्व्वमभवत् पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ ९ ॥

एवञ्चोदिते सर्व्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मापरं सर्व्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः। न हि परस्य ब्रह्मणः

आ॰ विकल्पेोभयत्र साधारणदूषणमाह। विज्ञानेति ॥ द्वितीयदोषान्तरमाह। अनवस्थेति ॥ बहिरेवाक्षेपं परिहरति। न तावदिति ॥ अज्ञात्वैव ब्रह्मणः सर्व्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यं। न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः। शास्त्रानर्थक्याज्ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्व्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाक्षेप्ता स्मारयति। फलेति ॥ स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्य्यसम्बन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्त्यौपाधिकं सर्व्वभावस्य साध्यत्वं। न चानवस्था। ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि क्रियाविरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यायबुद्धौ स्फुरणादि परिहरति। नैकोऽपीति॥ एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह। अर्थेति। यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तत्र विद्या तत्कार्य्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ इदानीं प्रश्नमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति। यदीत्यादिना ॥ तत्र वृत्तिकृतां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह। ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्व्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति हेतुमाह। सर्व्वभावस्येति ॥ सिद्धान्ते यथोक्तहेत्वनुपपत्तिदोष-

भा॰ सर्व्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या। विज्ञानसाध्याञ्च सर्व्वभावापत्तिमाह। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति। तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्म भवितुमर्हति। मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात्। सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तं। न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः। अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्म्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसम्पन्नो * भोज्यादपावृत्तः सर्व्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्म्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते। दृष्टश्च लोकेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्व्वभूताभयदक्षिणामित्यादिस्तथेहेति केचिद्ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण

आ॰ माह। न हीति॥ सा तर्हि विज्ञानसाध्या माभूदित्यत आह। विज्ञानेति॥ हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानं ब्रह्मभावः सह सिद्धचतुष्टयमिति स्मृतेः। स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति चोपदेशाधीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न चासीदित्यतीतकालावच्छेदस्त्रिकाले तस्मिन् युज्यते। समवर्त्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते। कालात्मके तत्सम्बन्धस्य स्वाश्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषाद्वृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह। मनुष्येति॥ तदेव प्रपञ्चयति। सर्व्वमित्यादिना॥ द्वैतैकत्वं सर्व्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म। तस्मिन् विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यहङ्ग्रहोपास्तिः। तया समुच्चितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततोऽपि

* उपसन्नो इति पाठान्तरः।

भा॰ इति व्याचक्षते। तन्न। सर्व्वभावोपपत्तेरनित्यत्वदोषात्। न हि सोऽस्मिन् लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति। तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्व्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धं। अनित्यत्वे च कर्म्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः। अविद्याकृताऽसर्व्वत्वनिवृत्तिश्चेत्सर्व्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात्। प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्व्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्व्वभावापन्नः। परमार्थतोऽविद्ययात्वब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्चाध्यारोपितं। यथा शुक्तिकायां रजतं। व्योम्नि वाऽतलं मलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मणि अध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया निवर्त्त्यत इति मन्यसे यदि॥

आ॰ दोषदर्शनाद्विरक्तः॥ सर्व्वकर्म्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थसमानस्तद्वशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह। अत इति॥ कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह। दृष्टश्चेति॥ आदिशब्देन गृहस्थः सदृशीं भार्य्यां विन्देतेत्यादि गृह्यते इति प्रकृतवाक्यकथनं। भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति। तन्नेति। ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्व्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न्न तन्मतमुचितमित्यर्थः॥ साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याह। न हीति॥ सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति। तथेति॥ भवतु सर्व्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राह। अनित्यत्वे चेति॥ किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। अविद्याकृतेति॥ तत्रानुवादभागं विभजते। प्रागित्यादिना॥

भा॰ तदायुक्तं यत्परमार्थत आसीत् परम्ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन् वाक्य उच्यत इति वक्तुं। यथा भूतार्थवादित्वाद्वेदस्य। न त्वियं कल्पना युक्ता। ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न। तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः। न हि कदाचित्साक्षाद्वस्तुधर्म्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा विद्या। अविद्यायास्तु सर्व्वत्रैव निवर्त्तिका दृश्यते। तथेहाप्यब्रह्मत्वमविद्याकृतमेव निवर्त्त्यतामसर्व्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया। न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्त्तुं निवर्त्तयितुं वार्हति ब्रह्मविद्या।

व्या॰ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। तदेति॥ तस्मिन् पक्षे ब्रह्मज्ञानात् पूर्व्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्मासीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं। तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति योजना। गौर्वाहिक इति वदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्व्वहतीत्याशङ्क्याह। यथेति॥ निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतं। अश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः। श्रुतहान्यश्रुतकल्पना न न्यायवती। तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्त्यमाह। न त्विति॥ अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादौ श्रुतहान्यश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याह। महत्तर इति। तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते। प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिर्न युक्तिमानित्यर्थः॥ मनुष्याधिकारं निर्वोढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणं। यद्ब्रह्मविद्ययेति। परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः॥ द्वितीयं कल्पमुत्थापयति।

भा॰ तस्माद्यथैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्ति-रिति चेन्न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते। चक्षुर्गोचरापन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्व्वं ब्रह्मैवेदं सर्व्वमात्मैवेदं सर्व्वं नेदं द्वैतमस्ति। अब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्यां। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्म्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्धर्म्माध्यारोप*निमित्तमविद्याकर्तृ चेति। भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं ब्रह्म। किन्तु नैवाब्रह्माविद्याकर्त्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते। नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्म्यन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स

आ॰ अविद्येति ॥ ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति। न तस्येति ॥ अनुपपत्तिमेव साधयति। नहीति। साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत् ॥ वस्तुधर्म्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः। विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्त्वं तत्राह। अविद्यायास्त्विति। सर्व्वत्र मुक्त्यादाविति यावत् ॥ विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति ॥ विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिकाविद्यावदित्याशयेनाह। नत्विति ॥ अब्रह्मत्वादेर्वास्तवत्वायोगादयुक्ता ब्रह्मभावि पुरुषकल्पनेत्युपसंहरति। तस्मादिति ॥ ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति। ब्रह्मणीति। न हि सर्व्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः ॥ तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाद्य इत्याह। न ब्रह्मणीति। न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते

* अध्यारोपितमविद्येतिपाठान्तरः।

भा॰ वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च समं सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मात्मा गुडाकेश शुनि चैव श्वपाके च। यस्तु सर्व्वाणि भूतानि यस्मिन् सर्व्वाणि भूतानीति मन्त्रवर्णात्॥

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति। वाढं। एवमवगते ऽस्त्वेवानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्न। अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वमिति चेन्न। दृष्टविरोधात्। दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्। न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते। न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वा-

---

आ॰ ब्रह्मण्ययुक्तं पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात्। अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः। ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयश्च श्रवणादि विधीयते। तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति। न हीति॥ मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां शुक्तौ रौप्यारोपणं दृष्टान्तितमितिमिति द्रष्टव्यं। कल्पान्तरमालम्बते। न ब्रूम इति॥ ब्रह्माविद्याकर्तृ न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वार्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राद्यमङ्गीकरोति। भवत्विति। अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रपेक्षाभावाद्विना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्युपगमादित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह। किन्त्विति॥ ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति। नान्योऽस्तीत्यादिना॥ ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो ऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति। यस्त्विति॥

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते। नन्विति॥ किमिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति। वाढमिति। द्वितीयेनोपदेशानर्थक्यमवगमादिति द्रष्टव्यं॥ उपदेशवदवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते। अवगतेति॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नानवगतेति॥ सा वस्तुनो भिन्ना चेदद्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते। तन्निवृत्तेरिति॥ अनवगमतन्निवृत्त्योर्दृश्यमानतया स्व-

भा० देव दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येषैव युक्तिः । पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति । तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते। मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसारी अवगम्यते। तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्मा ऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः काणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते। संसारदुःखापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणो ऽवगम्यतेऽवाक्यानादरः । न मे पार्थास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यः ।

आ० पापत्वापायोगात्प्रकारान्तरासम्भवाच पञ्चम प्रकारमेष्टव्यमिति मत्वाह । न दृष्ट इति ॥ दृष्टमपीत्युक्ते विरोधे त्याज्यमित्याशङ्क्याह । दृश्यमानमिति ॥ दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राह । नचेति ॥ अनुपपन्नत्वमर्थ्योक्त्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ युक्तिविरोधे दृष्टिराभासी भवतीति शङ्कते । दर्शनेति ॥ दृष्टिविरोधे युक्तेरेवाभासत्वं स्यादिति परिहरति । तत्रापीति । अनुपपन्नत्वं हि सर्व्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वेन किञ्चिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः॥ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं। सम्प्रति प्रकारान्तरेण पूर्व्वपक्षयति । पुण्य इति । आदिशब्देन योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वमित्याद्यास्मृतिन्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः। विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः। जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वेऽपि मतस्य ततोऽन्यत्वमित्याशङ्क्याह । तद्विलक्षणश्चेति ॥ परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । काणादेति ॥ क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिस्तयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह ।संसारेति॥ जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे दुःखं मे माभूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिरीशस्य नेशस्य

भा॰ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत इत्यादिकर्म्मकर्तृनिर्द्देशाच्च ॥

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषोपदेशात्। असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्व्वमेतदुपपन्नं। कर्म्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च। भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिश्श्रेयससाधनयोः कर्म्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात्। तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न। ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्। संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्व्वमभवत्तस्य संसार्य्यात्मविज्ञानादेव सर्व्वात्मभा

व्या॰ साक्षि दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः। इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह। अवाकीति॥ मिथोभेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह। सोऽन्वेष्टव्य इति॥

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। ममुक्षोश्चेति॥ गतिर्द्देवयानाद्या। तस्या मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्द्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशात्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह। असतीति॥ माभूद्गतिरित्याशङ्क्याह। तदभावे चेति॥ कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राह। भिन्नस्येति॥ जीवेश्वरयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह। कर्म्मेति। भेदे सत्युपपन्नाः सम्भवन्तीति शेषः॥ तदेव स्फुटयति। भिन्नश्चेदिति॥ तद्भेदे प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभा-

भा॰ त्वस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तं। तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनार्थ उपदेश इति चेद-निर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मीति। निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्त्तुं। नायमात्मा ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। य आत्मा तत्त्वं स आत्मा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेका-र्थत्वमेवेत्यवगम्यते। अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्क्रियते नैकत्वे। इदं सर्व्वं यदयमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति। तस्मान्नात्मनो ब्रह्मत्वसम्पदुपपत्तिर्न चाप्यन्यत्प्र-योजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। अभयं

आ॰ विपुरुषकल्पनेत्याशङ्कोपसंहरति। तस्मादिति॥ ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति। नेत्यादिना॥ प्रसङ्गमेव प्रकटयति। संसारी चेदिति॥ विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्म्मविधि-शेषत्वेनोपास्ति विधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्पाद्यं दूषयति। तद्विज्ञानस्येति। अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्या-द्यभावादिति शेषः॥ कल्पान्तरमादत्ते। संसारिण इति॥ उपदे-शस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्या-शङ्क्याह। अनिर्ज्ञाते हीति॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमन्वाचष्टे। निर्ज्ञातेति॥ पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदाव-गमान्न सम्पत्पक्षः सम्भवतीति समाधत्ते। नेत्यादिना॥ कथ-मेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। अन्यस्य हीति॥ एकत्वे हेत्वन्तरमाह। इदमिति॥ एकत्वे फलि-तमाह। तस्मादिति॥ किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिः फलम-

भा॰ वै ब्रह्म भवतीति च। तदापत्तिश्रवणात्सम्पत्तिस्वेन्नदापत्तिर्न स्यात्। नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते॥

वचनात्सम्पत्तेरपि तद्भावापत्तिर्ज्ञापकं स्यादिति चेन्न। सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वाद्विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम। न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः। स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितं। तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी। दृष्टार्थबाधनाच्च। सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्व्वासामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यते। इत्यनुशासनमेतावदेव खल्वल्पमृतत्वमिति। तथा सर्व्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैक-

आ॰ न्यदेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह। न चेति॥ आद्यं दूषयति। सम्पत्तिश्चेति॥

तं यथायथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते। वचनादिति॥ सम्पत्तेरमानत्वान्न तद्वदन्यस्यामानत्वमित्याह। नेति॥ तस्यामानत्वेऽप्येवं मानस्य कारकत्वात्। न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यामानत्वं। स्थितस्य मनस्य वाऽनुपपत्तेः। श्रुतिश्च न पूर्व्वसिद्धत्वसूत्रादिभावाभिधायिनी। तस्मादृशास्या तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न साम्यादिकमित्याह। विज्ञानस्येति॥ अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्त्याऽधायकमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गान्न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। स एष इति॥ ब्रह्मोपदेशस्य सम्पत्परत्वे दोषान्तरमाह। दृष्टार्थेति॥ तदेव विवृण्वन्निष्टमर्थमाचष्टे। सैन्धवेति॥ यथोक्तं वस्तुतात्पर्य्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह। काण्डद्वयेऽपीति। मधुकाण्डावगतमवधारणं दर्शयति। इत्यनुशासनमिति॥ मुनि-

भा॰ त्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः। तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत। इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात्। तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्याद्व्यपदेशानुपपत्तेश्च। यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत। ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात्। आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः। आत्मेति वेत्तुरन्यदुच्यत इति चेन्न। अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात्। अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति विशेष्येत। नत्वहमस्मीति अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते। तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा विद्या ह्यन्यथा स्यात्। न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने

आ॰ काण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति। एतावदिति॥ न केवलमुपदेशस्य सम्यक्त्वे बृहदारण्यकविरोधः। किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह। तथेति॥ इष्टमर्थमित्यमुक्ता तद्बाधनं निगमयति। तत्रेति॥ ननु बृहदारण्यके ब्रह्म कण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह। तथा चेति॥ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधस्येत्युक्तं। इदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञानुपपत्तिदोषान्तरमाह। व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति॥ अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थाद्वेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्रात्मशब्देन परो गृह्यते। तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञासिद्धिरिति शङ्कते। आत्मेति॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्याह। नाहमिति॥ तदेव प्रपञ्चयति। अन्यश्चेदिति॥ यथोक्तावगमे फलितमाह। तथा च सतीति॥ अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति। संसारीति॥ जीवब्रह्मणाभेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याश-

उ० तस्मात्तत्सर्वमभवत्

भा० परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात्। न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात्॥

न च वस्तुनोऽर्द्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं। तत्त्वज्ञानविवक्षायां श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात्। निश्चितञ्च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते। यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति। संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना। ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्वेवापेशला। तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदितीति चेन्न। शास्त्रोपलम्भात्। न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः। न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा

आ० न चेति॥ स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह। न चेति॥ निमित्तं विषयं भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयापि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याह। तदेति॥

उभयात्मकत्वाद्वस्तुनस्तद्विद्यापि तथेति विकल्प्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह। न चेति॥ अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याह। श्रोतुरिति॥ संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यतं चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह। निश्चितञ्चेति॥ श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलत्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्याशङ्क्याह। अतइति॥ निश्चितस्यैव ज्ञानार्थस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः शब्दार्थः। जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्धा-

भा॰ शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्य्यः। न चैतावत्यैवासमा युक्ता भवतः सर्व्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेवैकधैवानुद्रष्टव्यं। नेह नानास्ति किञ्चन यत्र हि द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यः सार्व्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यत्यल्पमिदमुच्यते। इयमेव कल्पनापेशलेति। तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म। वै शब्दोऽवधारणार्थः।

व्या॰ वीत्युक्तं। सम्प्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते। ब्रह्मणीति॥ तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं। तस्य ज्ञानमूर्त्तित्वादत एव न तत्कर्म्मत्वमपि। न च स्वकर्त्तृकर्म्मकज्ञानान्मुक्तिः क्रियाकारकफलविलक्षणादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः॥ शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपलम्भार्हं। तथाच तस्मिन्नाविद्यसाधकत्वाद्यविरुद्धमिति॥ समाधत्ते। न शास्त्रेति। स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति शेषः॥ ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षणार्थं शास्त्रमप्युपालभ्यते नेत्याह। न चेति॥ शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते। न चार्द्धजरतीयमुचितं। तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्थेयं। यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्व्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधनत्वादिना विनाभ्युदयनिःश्रेयसयोरसम्भवात्। न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वास्ति। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ब्रह्मैवेदं सर्व्वमित्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः। किञ्च सर्व्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्येवाविद्ययाध्यासतदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्युपगमे कानुपपत्तिरित्याह। न चेति॥ तस्यास्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याह। एकधेति॥ उक्तश्रुतितात्पर्य्यं सङ्कलयति। सर्व्वो हीति॥ सर्व्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याभासत्वं फलतीत्याह। इत्यल्पमिति॥ परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति। तस्मादिति॥ तद्युतिरेकेण

भा॰ इदं शरीरस्थं यद्दृश्यतेऽग्रे प्राक् प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासी-त्सर्व्वञ्चेदं॥

किन्त्वप्रतिबोधादब्रह्मास्म्यसर्व्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्त्ताहं क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति। परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्व्वञ्च तत्कथञ्चिदाचार्य्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकमविद्याध्यारोपितविशेष-वर्जितमित्येव शब्दस्यार्थः। ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको ऽयमात्मानं विदितवद्ब्रह्म। ननु न स्मरस्यात्मानं दर्शितो ऽसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानिति उदानिति समानितीति। नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते

आ॰ जगन्नास्तीति सूचयति। वैशब्द इति॥ तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं कथयति। इदमिति॥ तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे। प्रागिति॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। सर्व्वञ्चेति॥

कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ यथा प्रतिभासं कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह। परमार्थतस्त्विति॥ तद्विलक्षणमध्यस्तसंसाररहितमिति यावत॥ किमुत ब्रह्मेति चोद्यं परिहृत्य किन्तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह। तत्कथञ्चिदिति॥ पूर्व्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारीत्याचार्य्येण दयावता कथञ्चिद्बोधितमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः। आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षन्नाह। अविद्येति॥ प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पृच्छति। ब्रूहीति॥ स एष इह प्रविष्ट इत्यत्रात्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य तं गवान् सन्धातुं शक्यत्वान्नास्ति वक्तव्यमित्याह। नन्विति॥ आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पृच्छतस्तत्परोक्षवचनमनुत्तरमिति शङ्कते। नन्वसाविति॥

भा॰ भवता। नात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि। एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्त्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि। न हि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुरेवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि। यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्व्वथापि द्रष्टैवं द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति। द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः। अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा तत्र

आ॰ आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह। एवं तर्हीति॥ नेदं प्रतिज्ञानरूपमप्रतिवचनमिति चोदयति। नन्वत्रेति॥ प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्त्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याह। न हीति॥ यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशाम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनात्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह। एवं तर्हि दृष्टेरिति॥ पूर्व्वस्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते। नन्विति॥ विशेषाभावं विशदयति। यदीत्यादिना॥ घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याह। द्रष्टव्य एवेति॥ तथा द्रष्टर्य्यपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। द्रष्टा त्विति। वृत्तिमदन्तःकरणावच्छिन्नः सविकारो घटदृष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः॥ सन्निधिसत्तामात्रेण बुद्धितद्वृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति। नेत्यादिना॥ एतदेव स्फुटयति। अस्तीति॥ सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति। दृष्टेर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति। यो दृष्टेरिति॥ भवतु दृष्टिसद्भावे द्रष्टुः सदा द्रष्टृत्वं। तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्व

भा० द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यं। अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येत। अपि यथा ऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु। न च तद्वद्द्रष्टुर्दृष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिं।

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्या अदृश्यान्याऽनित्या दृश्येति। वाढं। प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरन्धानन्धत्वदर्शनात्। नित्यैव चेत्सर्व्वोऽनन्ध एव स्याद्द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चान्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते। सा तर्हि इतरदृष्टिनाशेन नश्यति द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयं ज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धां तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां

व्या० मित्याशङ्क्याह। तत्रेति॥ नित्यत्वमुपपादयति। अनित्या चेदिति॥ उक्तपक्षे परामर्शार्था सप्तमी॥ कादाचित्के दृष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति॥ घटादिव दृष्टिः कादाचिदेव दृष्टा दृश्यते न सर्व्वदेत्यनिष्टापत्त्यभावमाशङ्क्याह। न चेति। विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथाद्रष्टृत्वञ्च दृष्टं तस्मात्तिशो व्यावर्त्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः॥

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादश्लिष्टमिति शङ्कते। किमिति। तदुभयमङ्गीकरोति। वाढमिति॥ तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति। प्रसिद्धेति॥ उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति। नित्यैवेति॥ सम्प्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते। द्रष्टुरिति॥ तत्रैवोपपत्तिमाह। अनुमानाच्चेति॥ तदेव विवृणोति। अन्धस्यापीति॥ जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि स्वप्ने पुंसो वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते। सा द्रष्टुः स्वभावभूतायं

भा॰ नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति। एवञ्च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्यौष्ण्यमिवाग्नेः न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्योऽचेतनो द्रष्टा तद्ब्रह्मात्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेत्रावेद्विदितवत्। ननु विप्रतिषिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानं। नैवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः। एवं दृष्टेर्द्रष्टा इति विज्ञायत एव। अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च। न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते। निवर्त्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसम्भवादेव। न ह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते। न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्त्तुमुत्सहते। यतस्तामाकाङ्क्षेत। न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव।

व्या॰ दृष्टिर्नित्यैष्टव्या। विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः॥ नन्वात्मा दृष्टिः स्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्युक्तमत आह। तयेति॥ नित्यत्वे हेतुः। अविपरिलुप्तयेति। नित्यद्वयं परिहर्त्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तं॥ तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां वारयति। स्वयमिति॥ उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति। इतरामिति॥ आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति स्थिते फलितमाह। एवञ्चेति। अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति शेषः॥ नित्यदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति। तद्ब्रह्मेति॥ वाक्यशेषविरोधं चोदयति। नन्विति॥ किं कर्मत्वेनात्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं। नाद्योऽनभ्युपगमादित्याह। नेति॥ न द्वितीय इत्याह। एवमिति॥ तदेव स्पष्टयति। एवं दृष्टेरिति॥ तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याह। अन्यज्ञानेति। न विप्रतिषेध इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति। न चेति। नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः॥ विज्ञातत्वं वाक्यावबु-

उ० तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा

भा० तस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदित्युक्तं नात्मनो विषयीकरणं। तत्कथमवेदित्याह। अहं दृष्टेर्द्रष्टात्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्व्वान्तर आत्माऽशनायाद्यतीतो नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणं॥

तदेवाहमस्मिन्नान्यः संसारी यथा भवानाहेति। तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्व्वमभवत्। अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्य्यस्यासर्व्वत्वस्य निवृत्त्या सर्व्वमभवत्। तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्याम इति

आ० ऊर्द्ध्ववृत्तिव्याप्यत्वं। अन्यां वृत्तिं स्फुरणलक्षणां॥ आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति। निवर्त्तदेहीति॥ आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यासम्भवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षापशान्तिरित्याशङ्क्याह। न हीति॥ किं च द्रष्टरि दृश्याऽदृश्या वा दृष्टिरपेक्षते॥ नाद्य इत्याह। न चेति। आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावादिति भावः॥ न द्वितीय इत्याह। न चेति॥ आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वानङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादत्ते। तत्कथमिति॥ तदक्षराणि व्याचष्टे। दृष्टेरिति॥ इति पदमवेदित्यनेन सम्बध्यते। ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे। ब्रह्मेति॥

ब्रह्माहंपदार्थयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह। तदेवेति॥ आचार्य्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति। यथेति॥ इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः॥ इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति॥ सर्व्वभावमेव व्याकरोति। अब्रह्मेति॥ ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्द्दोषत्वमुच्यत इति पक्षस्य निर्द्दोषत्वमुपसंहरति।

उ॰ ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्य्यश्चेति ॥

भा॰ यत्पृष्टं । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति । तन्निर्णीतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति । तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना । स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तद्ब्रह्माभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये देवादीनामित्यादिलोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते । पुरः पुरुष आविशदिति सर्व्वत्र ब्रह्मैवान्तः प्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानं । तदात्मान-

आ॰ तस्माद्युक्तमिति ॥ वृत्तं कीर्त्तयति । यत्पृष्टमिति ॥ यथामिहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिमत्तसमर्थित्वादिविशेषवन्तश्चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति वक्तुं । तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यं तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्र तत्रेति ॥ यथोक्तेन विधिना अन्वयादिकृतपदार्थपरिशोधनादिनेत्यर्थः । ज्ञानादेव मुक्तिर्न साधनान्तरादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिकार्य्यनियमं प्रकटयति । तथेत्यादिना । यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादीनां विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विरुद्धेत्याशङ्क्याह । देवानामित्यादीति ॥ तत्त्वदृष्ट्यैव भेदवचने का हानिरित्याशङ्क्याह । पुर इति ॥ अविद्यकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्व्वापरविरोधोऽस्तीति फलितमाह ।

उ० तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति

भा० मेवावेत्तथैव च सर्व्वमभवदस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रावुदाहरति श्रुतिः । कथं तद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान् किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एतान्मन्त्रान्ददर्श अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्यादीन् ॥

तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्यादिना सर्व्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्व्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति ।

आ० अत इति ॥ अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे । परमार्थतस्त्विति ॥ प्रबोधात् प्रागपि तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मैवासीच्चेदौपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अन्यथैवेति ॥ नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशयेनाह । तदिति ॥ तथैवेत्युक्तं ज्ञानानुसारित्वपरामर्शः ॥ तद्धैतदित्यादि वाक्यमवतार्य व्याकरोति । अस्या इति ॥ मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थवादोऽयमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तं । आदिपदं समस्तवामदेवसूक्तग्रहणार्थं ॥

तत्रावान्तरविभागमाह । तदेतदिति ॥ शतृप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति । पश्यन्निति । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (पां ३ । २ । १२६ ।) इति हेतौ शतृप्रत्ययविधानादानन्तर्य्यं च सति हेतुत्वसम्भवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोरानन्तर्य्यप्रतीतिस्तया साधनान्तरानपेक्षया लभ्यमोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणा-

उ॰ स इदꣳ सर्व्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत ॥

भा॰ भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत्। सेयं ब्रह्मविद्यया सर्व्वभावापत्तिरासीन्महतां देवानां वीर्य्यातिशयान्नेदानीमैदंयुगीनानां। विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्य्यत्वादिति। स्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तद्व्युत्थापनायाह तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्व्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गमेतर्ह्यस्मिन्नपि च वर्त्तमानकाले यः कश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति। अपोह्योपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्म्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति। सोऽविद्याकृतासर्व्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्व्वं भवति। न महावीर्य्येषु वाम-

आ॰ माह। भुञ्जान इति। भुजिक्रियामात्रसाध्या हि तृप्तिस्तत्र प्रतीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः॥ तद्धैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शङ्कयति। सेयमिति। ऐदंयुगीनानां कलिकालवर्त्तिनामिति यावत्॥ उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य व्याकरोति। तद्व्युत्थापनायेति॥ तस्य ताटस्थ्यं वारयति। यत्सर्व्वभूतेति॥ प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति। दृष्टीति॥ व्यावृत्तं बाह्येषु विषयेषूत्सुकं साभिलाषं मनो यस्य स तथोक्तः॥ एवं शब्दार्थमेवाह। अहमिति॥ मनुष्योऽहमित्यादिज्ञाने परिपन्थिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अपोह्येति॥ अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याह। संसारेति॥ केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते॥ ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह। सोऽविद्येति॥ यत्तु देवादीनां महावीर्य्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिद्ध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्य्यत्वादिति

भा॰ देवादिषु हीनवीर्य्येषु वा वार्त्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वास्ति वार्त्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह । तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्य्याश्च न अपि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्म सर्व्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्केत्युच्यते देवादीन् पितृणवत्त्वान्मर्त्यानां ॥

ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः । पशुनिदर्शनाच्चाथोऽयं वेत्यादिलोकश्रुतेश्चात्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनून-

---

आ॰ तत्राह । नहीति ॥ श्रेयांसि बहुविघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते । वार्त्तमानिकेष्विति ॥ शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । अत आहेत्यादिना । यथोक्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्मविज्ञातुरिति सम्बन्धः ॥ अपिशब्दार्थं कथयति । किमुतेति ॥ अल्पवीर्य्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्य्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना ॥ अप्राप्तप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति । ब्रह्मविद्येति ॥ शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यत इति । अधमर्णानिवोत्तमर्णा देवादयो मर्त्यान् प्रति विघ्नं कुर्व्वन्तीति शेषः ॥

कथं देवादीन् प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राह । ब्रह्मचर्य्येणेति ॥ यथा पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणाच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान् प्रति विघ्नं कुर्व्वन्तीत्याह । पश्विति ॥ अथोऽयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोक इति च । तेषां सर्व्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्व्वे तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह । अथो इति ॥ लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । आत्मन इति । यथाऽधमर्णान् प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः । स्वस्थितिपरि-

भा॰ मृतत्वप्राप्तिविघ्नं कुर्य्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का। स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः। महत्तरां हि वृत्तिं कर्म्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां। बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य। तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति। यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवं-विदे सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वञ्चेत्यभिप्रायोऽप्रिया-रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते। तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफल-प्राप्तिं प्रति कुर्य्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववन्तश्च हि ते। नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्म्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेय-

व्या॰ रक्षणार्थं परतन्त्रान् कर्म्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्व्वन्तीति तेषां तान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः॥ पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति। स्वपशूनिति॥ पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभीरक्ष्यत्वे हेतुमाह। महत्तरा-मिति॥ इतश्च देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह। तस्मादिति॥ इतश्च तेषां तान् प्रति विघ्न-कर्त्तृत्वं भातीत्याह। यथेति॥ स्वलोको देह एवंवित्त्वं सर्व्वभूतभो-ज्योऽहमिति कल्पनावत्त्वं। क्रियापदानुषङ्गार्थश्चकारः। ब्रह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याऽविद्या। तत्किमिति ते विघ्नमाचर-न्तीत्याशङ्क्याह। ब्रह्मवित्त्व इति॥ देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्न-कर्त्तृत्वशङ्कामुपपादितामुपसंहरति। तस्मादिति॥ न केवल-मुक्तहेतुबलादेव। किन्तु सामर्थ्याच्चेत्याह। प्रभाववन्तश्चेति॥ साम-र्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरत्वं तर्हि कर्म्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते। नन्विति॥ भवतु तेषां सर्व्वत्र विघ्ना-चरणमित्यत आह। हन्तेति॥ अविश्वासाभावः सामर्थ्याद्विघ्न-कर्त्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह। तथेति॥ अतिप्रसङ्गान्तरमाह। तथा कालेति॥ विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ ईश्वरा-

भा० पानसमं । हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वं । तथा कालकर्म्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसम्पत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धं । अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रानुष्ठाने ॥

न सर्व्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्म्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते दैवेश्वरकालास्तावन्न कर्म्मफलविपर्य्यासकर्त्तारः । कर्म्मणां काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां दैवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रति लभते लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थं । क्रियाया हि

व्या० दीनां यथोक्तकार्य्यकरणत्वे प्रमाणमाह । एषां हीति ॥ एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति । कर्म्म हैव तद्बचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रंशब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह । अतोऽपीति ॥

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥ दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्म्मफलं जगद्वैचित्र्यमित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह । सुखेति ॥ कर्म्म हैवेत्याद्या श्रुतिः । कर्म्मणा बाध्यते जन्तुरित्यादिस्मृतिर्जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः॥ कथमेतावता देवादीनां कर्म्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राह । कर्म्मणामिति ॥ कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन दर्शयति । कर्म्म हीति ॥ स्वफलेऽपि

भा० कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्। तस्मात् क्रियानुगुणा हि दैवेश्वरादय इति कर्म्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः। कर्म्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्कर्म्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य कर्म्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित्। दैवमेवेत्यपरे। काल इत्येके। द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्। सर्व्व एते संहता एवेत्यपरे। तत्र कर्म्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः।

व्या० तस्य तत् सापेक्षत्वमस्तीत्याह। लब्धेति॥ निष्पन्नमपि कर्म्म पूर्व्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न भवतीत्यर्थः॥ कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह। क्रियाया हीति। कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं। तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्म्मेत्यर्थः॥ दैवादीनां कर्म्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ इतोऽपि कर्म्मफलेनाविस्रम्भोऽस्तीत्याह। कर्म्मणामिति एषां दैवानां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्य्ये कर्म्मणां वशवर्त्तित्वमेष्टव्यं। प्राणिकर्म्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्व्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्या इत्यर्थः॥ तत्र तेषां कर्म्मवशवर्त्तित्वे हेत्वन्तरमाह। स्वसामर्थ्यस्येति॥ विघ्नलक्षणं हि कार्य्यं दुःखमुत्पादयति। न च दुःखमृतेऽपायाद्युपपद्यते। दुःखविषयेऽपायसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेव दैवादयो विघ्नकारणमित्यर्थः॥ दैवादीनां कर्म्मपारतन्त्र्ये कर्म्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याह। कर्म्मेति॥ इतश्च नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह। दुर्विज्ञेयश्चेति। इतिशब्दो हेत्वर्थः। यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते। तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना॥

उ० आत्मा ह्येषाᳬं स भवति

भा० पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयः। यद्य-प्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीन-प्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथापि न कर्म्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनै-कान्तिकत्वं। शास्त्रन्यायनिर्द्धारितत्वात्कर्म्मप्राधान्यस्य॥

नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य। यदुक्तं ब्रह्म-प्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्य्युरिति तत्र न देवानां विघ्न-करणे सामर्थ्यं। कस्मात्। विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्रा-प्तिफलस्य। कथं। यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन सं-योगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः। एवमात्मवि-षयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः

व्या० मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिर्हेतुमाह। कर्म्मैवेत्यादिना॥ कथं तर्हि निश्चयस्तत्राह। तत्रेति॥ वेदवादानुदाहरति। पुण्यो वा इति॥ आदिपदेन धर्म्मरज्वा व्रजेदूर्द्ध्वमित्यादिस्मृतिवादा गृह्यन्ते॥ सूर्य्योदयदाहमेघनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्य-प्रसिद्धेर्न कर्म्मैव प्रधानमित्याशङ्क्याह। यद्यपीति॥ अनैकान्ति-कत्वमप्रधानत्वं॥ तत्र हेतुमाह। शास्त्रेति। श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतं। जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः॥

कर्म्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्या-फले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति। नाविद्येति॥ तत्र मञ्जर्यमुक्तानुवादपूर्व्वकं विशदयति। युक्तमिति॥ तत्र प्रश्नपूर्व्वकं पूर्व्वोक्तं हेतुं स्फुटयति। कस्मादिति। आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्ति-रूपाया मुक्तेरज्ञानाध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वा-त्तस्मिन् सति तस्य फलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नाचरणे नाव-काशोऽस्तीत्यर्थः॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकं दृष्टान्तेन समर्थ-

भा० स्यात्। अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविकार्य्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमःकार्य्यस्य। तत्केन कस्य विघ्नं कुर्य्युर्देवाः। यत्रात्मत्व-मेव देवानां ब्रह्मविदस्तदेतदाहात्मस्वरूपं ध्येयं। यत्तत्सर्व्व-शास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म। हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भ-वति। ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमा-च्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकालमित्यवोचाम। अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति। यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्म-विषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनां। न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते।

व्या० यति। कथमित्यादिना॥ ब्रह्मविद्यातत्फलयोःसमानकालत्वे फलितमाह। अत इति॥ देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वा-भावे हेत्वन्तरमाह। यत्रेति। यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः॥ उक्तेऽर्थे सम-नन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तदेतदाहेति॥ कथं ब्रह्मविद्या-समकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राह। अवि-द्यामात्रेति॥ यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकात्वम-विद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्व्वात्मत्वे तन्मात्रव्यव-धानात्तस्याश्च विद्योदयेनान्तरीयकत्वेन निवृत्तेर्युक्तं विद्यातत्फ-लयोः समानकालत्वं। उक्तञ्चैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः॥ उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन् ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह। अत इति॥ कैवल्ये तेषां विघ्नाकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याह। यस्य हीति॥ तेषां निरङ्कुशं प्रसरत्वं वारयति। न त्विति। सफलप्रयत्न इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ तस्य निरवकाशत्वादिति हेतु-माह। अवसरेति॥ ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयूथ्यः शङ्कते। एवं तर्हीति॥ ज्ञान-

भा॰ ऽवसरानुपपत्तेः। एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसन्तत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवात्मप्रत्ययो विद्यानिवर्त्तको न तु पूर्व्व इति। न प्रथमो नानैकान्तिकत्वात्। यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययो विद्यां न निवर्त्तयति तथान्त्योऽपि तुल्यविषयत्वात्।

एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्त्तको न विच्छिन्न इति। न। जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः। न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरुपपद्यते विरोधात्। अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवामरणान्ताद्विद्यासन्ततिरिति चेन्न। प्रत्ययेयत्तासन्तानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषादियत्तां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया

आ॰ स्यानन्तरपरत्वेन तदज्ञानं निवर्त्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसन्तत्यभावात्। न चाद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिव ऊर्द्धमपि रागादेस्तत्कार्य्यस्य च दृष्टत्वात्। अतो देहपातकालीनं ज्ञानं विज्ञानं निवर्त्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथममेतस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्ध्वंसितेति विकल्प्योभयत्र दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । न प्रथमेनेति ॥ तदेवानुमानेन स्फोरयति। यदि हीति ॥

कल्पान्तरं शङ्कयति। एवं तर्हीति ॥ अविच्छिन्नाज्ञानसन्ततिर्ज्ञानं निवर्त्तयतीत्येतद्दूषयति । नेत्यादिना ॥ जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः। तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसन्ततेश्च विरुद्धतया यौगपद्यायोगं हेतुमाह । विरोधादिति ॥ प्रत्ययसन्ततिमुपपादयन्नाशङ्कते। अथेति ॥ उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य दूषयति। नेत्यादिना ॥ तमेव दोषं विशदयति। इयत्तामिति। शास्त्रार्थो

भा॰ निवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत। तच्चानिष्टं। सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषा-त्प्रथमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्त्या वेति विशेषा-भावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्व्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयातां। एवं तर्ह्यनिवर्त्तक एवेति चेन्न। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः। भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यश्चार्थवाद इति चेन्न। सर्व्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्। एता-वन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्व्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमि-तात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्न। उक्तपरिहारत्वादविद्या-

व्या॰ ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतीत्येवमात्मकः। आत्मेत्येवोपासी-तेति श्रुतेरात्मज्ञानसन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्व-स्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह। सन्ततीति॥ आत्मधीस-न्ततेः सत्त्वेऽपि न स्वात्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्त्तयति। आद्यद्विचित्तणस्यात्मसन्ततौ व्यभिचारादिति परिहरति। नाद्य-न्तयोरिति॥ पूर्व्वस्मिन् प्रत्यये नाविद्यानिवर्त्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथ-मप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। आद्या सन्ततिर्न विद्या-ध्वंसिनी। अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वाच्चास्या निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभावः॥ आत्मविषयत्वात्तद्भावत्वमेकांतिकत्व मित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति। प्रथमेति॥ अन्त्य-प्रत्ययस्य सन्ततेश्चाविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागा-द्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्त्तकमेवेति चोदयति। एवं तर्हीति॥ श्रुतिविरोधेन परिहरति॥ न तस्मादिति॥ तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते। अर्थवाद इति चेदिति॥ अतिप्रसङ्गेन दूषयति। न सर्व्वेति॥ यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वे ऽपि कथं सर्व्वशाखोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह। एता-वदिति॥ एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येता-

भा॰ शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः। प्रत्यक्षत्वादिति चोक्त एव परिहारस्तस्मादाद्योऽन्त्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्यचोद्यं। एतदविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः। य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः सन्ततोऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति। यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादिति। न। तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्। येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति। यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागा-

---

आ॰ वन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः। अहन्धीगम्ये प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्त्येवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते। प्रत्यक्षेति॥ प्रमातुरहन्धीगम्यता नात्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह। नोक्तेति॥ विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह। अविद्येति॥ आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह। तस्मादिति॥ चोद्यस्यानवकाशमेव विशदयति। अविद्यादीति॥ ज्ञानसन्ततेरन्त्यज्ञानस्य वा ज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं। सम्प्रति परोक्तमनुवदति। यत्तूक्तमिति॥ दर्श॰। आद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः॥

प्रारब्धकर्म्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभाससमदाभासयोरभावान्नाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकमुपपत्तिरित्युत्तरमाह। न तच्छेषेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। येनेत्यादिना। तच्छब्दस्याक्षिपतीत्यनेन सम्बन्धः। आक्षेपकत्वनियमं साधयति। विपरी-

भा॰ दिदोषश्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव। मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्य कर्म्मणस्तेन न तस्य निवर्त्तिका विद्याऽविरोधात्। किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्य्यं यदुत्पित्सु तन्निरूपणाद्ध्यनागतत्वादतीतं हीतरत्। किञ्चन च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते। निर्विषयत्वादनवधृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते। यथा शुक्तिकायां रजतमिति। स च विषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्योपमर्द्दितत्वान्न पूर्व्ववत् सम्भवति। शुक्तिकादौ

आ॰ तेति॥ मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषैश्च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत्। तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्म्मैव षष्ठ्या विशेष्यते। तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरं। प्रारब्धकर्म्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह। मुक्तेषुवदिति॥ यथाप्रवृत्तवेगस्येष्वादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवारब्धक्षयो भोगेन त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यन्त इति न्यायादित्यर्थः। तद्धेतुकस्य विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्य्यजनकस्येति यावत्॥ ननु ज्ञानमनारब्धकर्म्मवदारब्धमपि कर्म्मत्वाविशेषान्निवर्त्तयिष्यति नेत्याह। तेनेति॥ अविद्यालेशेन सहारब्धस्य कर्म्मणो विद्यानिवर्त्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह। अविरोधादिति॥ न हि ज्ञानादारब्धकर्म्म क्षीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेः। अन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः॥ आरब्धस्य कर्म्मणो ज्ञानानिवर्त्त्यत्वे ज्ञानं कर्म्मनिवर्त्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह। किं तर्हीति॥ प्रसिद्धिविषयमाह। स्वाश्रयादिति। ज्ञानविरोधि यदज्ञानकार्य्यमनारब्धं कर्म्म ज्ञानाश्रयप्रभावाद्याश्रयादज्ञानात्फलात्मना जन्माभिमुखं तन्निवर्त्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः॥ विमतं न ज्ञाननिवर्त्तकं कर्म्मत्वादारब्धकर्म्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि

भा॰ सम्यक् प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्यायाः पूर्व्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययप्रान्तिमकस्मात्कुर्व्वन्ति । यथा विज्ञातदिग्भागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्य्ययविभ्रमः सम्यक्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्व्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात् सर्व्वञ्च प्रमाणमप्रमाणं सम्पद्येत ।

आ॰ कर्म्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याह । अनागतत्वादिति । अनारब्धं कर्म्मफलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्त्यं। आरब्धं तु कर्म्मफलरूपेण जातत्वात्तद्भोगादृते न निवृत्तिमर्हति । अनुमानन्त्वागमाय बाधितमप्रमाणमित्यर्थः ॥ नन्वनारब्धकर्म्मनिवृत्तावपि विदुषश्चेदारब्धकर्म्म न निवर्त्तते तथाच यथापूर्व्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह । किञ्चेति ॥ हेतुसिद्ध्यर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति । अनवस्तेति ॥ सम्प्रति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति । स चेति । आश्रयस्याग्रहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्यालम्बनस्येति यावत् । आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रतिभासेन यथापूर्व्वं तत्सत्त्वं ॥ यस्य तु यथापूर्व्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वाह । न पूर्व्ववदिति ॥ तत्रानुभवं प्रमाणयति । शुक्तिकादाविति ॥ यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्यया दृश्यन्त ॥ तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्भाव्यमित्यभिप्रेत्याह । क्वचित्त्विति । परोक्षज्ञानाधारःसप्तम्यर्थः ॥ पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्था । अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकारणसामग्र्यभावोक्तिः ॥

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह । सम्यगिति। तत्पूर्व्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः ॥ सम्यग्ज्ञानाविस्रम्भे दोषान्तरमाह । सर्व्वञ्चेति ॥ ज्ञानादज्ञानध्वंसे तदुत्थमिथ्याज्ञानस्य सवि-

भा॰ प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः । एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतं । ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्द्धं तत्कालं जन्मान्तरसञ्चितानाञ्च कर्म्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि । तस्य तावदेव चिरं । सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते । तं विदित्वा न लिप्यन्ते कर्म्मणा पापकेन । एतमु हैवैतेन तरतो नैनं कृताकृते तपतः । एतं ह वाव न तपति न विभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुत इत्यादिस्मृतिश्च । यत्तु क्लेशैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अविद्याविषयत्वात् । अविद्यावान् क्लेशी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येदिति हि वक्ष्यत्यनन्यत्सद्वस्त्वात्माख्यं । यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्श-

---

आ॰ सयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रागादिरित्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरस्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्यो मुक्तिपक्षं प्रत्याह । एतेनेति । प्रवृत्तफलस्य कर्म्मणो भोगादृते क्षयो नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत् ॥ आरब्धकर्म्मणां देहस्थितिमुक्त्वा इतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति । ज्ञानोत्पत्तेरिति । तस्य ह न देवाश्च नेति विदुषो विद्याफलप्राप्तौ विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽर्थो भातीत्यर्थः ॥ न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः । किन्तु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह । क्षीयन्ते चेत्यादिना ॥ जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्तः ॥ इदानीं पूर्वोक्तं शङ्काबीजमनुवदति । यत्त्विति ॥ क्लेशित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याद्यं दूषयन् द्वितीयमङ्गीकरोति । तन्नेत्यादिना ॥ क्लेशि-

उ॰ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां ॥

भा॰ नादिकर्म्म तत्कृतं फलञ्च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना। यत्र पुनर्व्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहरणात्तत्केन कं पश्येदिति कर्म्मासम्भवं दर्शयति।

तस्मादविद्यावद्विषय एव वर्णितं कर्म्मसम्भवान्नेतरत्र। एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्व्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः। तद्यथैहैव तावत्। अथ यः कश्चिदब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां काञ्चिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिनोपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्यास्ते अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयास्मा ऋणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्थं प्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वं न स

आ॰ त्वस्येति शेषः॥ तदेव स्फुटयते। अविद्यायामिति॥ अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह। यत्रेति॥ वक्ष्यमाणवाक्यार्थं प्रकृतापयोगित्वेन कथयति। अनन्यादिति॥ ऋणित्वं विदुषेनेत्युक्तं व्यक्तीकर्त्तुं तस्य नास्ति कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह। यत्र पुनरिति।

विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रमाणां यत्र सम्पद्यते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिकर्म्मादेरसम्भवं दर्शयतीति योजना॥ प्रमाणसिद्धमर्थं विगमयति। तस्मादिति॥ अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति। एतच्चेति॥ तदृणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽतो योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः॥ तदक्षराणि व्याकरोति। अथेत्यादिना॥ विद्यासूत्रानन्तर्य्यमविद्या

भा॰ केवलमेवम्भूतो विद्वानविद्यादिदोषवानेव। किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्व्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनां। अतः पशुरिव सर्व्वार्थेषु कर्म्मस्वधिकृत इत्यर्थः। एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्म्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः। शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षो यथाचैतत्तथा। अथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण। विद्यायाश्च कार्य्यं सर्व्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितं सर्व्वा ह्नीयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा॥

आ॰ सूत्रस्याथ शब्दार्थः। यागो गन्धपुष्पादिना पूजा। बल्युपहारो निवेद्य समर्पणं। प्रणिधानमैकाग्र्यं। ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणं। आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहणार्थं॥ भेददर्शनमात्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विवृणोति। अन्योऽसाविति। तस्य मूलमाह। न स इति॥ वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याचष्टे। न स केवलमिति॥ सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति। तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना। पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति। अत इति॥ अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्य्यं कर्म्म फलं सङ्क्षिपति। एतस्येत्यादिना। कर्म्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्म्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं च शब्दः। तत्र तु सहकारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः।

उ॰ यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः
पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ

भा॰ यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः। यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशते विघ्नं कर्त्तुमनुग्रहं वेत्येतद्दर्शयति। यथाह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान् पुरुषो देवान्देवानिति बहुवचनं पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति। इमे इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाभ्युदयं निःश्रेयसञ्च तत्प्रदत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः। तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रा-

---

व्या॰ कथं यथोक्तकर्म्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याह। यथा चेति॥ सूत्रद्वैविध्यसिद्ध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति। विद्याया-श्चेति॥ सूत्रान्तराशङ्कां वारयति। सर्व्वा हीति॥ कथमेतदवगम्यते तत्राह। यथेति॥ मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलि-तमाह। यस्मादिति॥ तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति। एतदिति॥ किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्य-तात्पर्य्यमाह। इमे इन्द्रादय इति। अभिसन्धिरविद्यावतः पुरु-षस्येति शेषः॥ एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे। तत्रेति॥ मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपाय-मपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विघ्नयन्तीत्याह। तस्मादिति। तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं कथयन्नेत्युक्तं॥ मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न सहन्तीत्यत्र प्रमाणमाह। तथा चेति। तेषां ब्रह्मविद्यायाः कैवल्याप्तिः सुतरामनिष्टेति भावः॥ देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्म-

उ० प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

भा० दिनाऽपह्नियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशु-स्थानीय एकस्मिन् पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटम्बिनः। तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्च न मनुष्या विद्युर्जानीयुः। तथा च स्मरणमनु गीतासु भगवतो व्यासस्य ॥ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः। न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनमिति ॥ अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति। अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति। यन्तु मुमोचयिष्यन्ति तंश्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः। तस्मान्मुमुक्षु-

---

आ० ज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति ॥ तेषां विघ्नमाचरतामभिप्रायमाह। अस्मदिति ॥ तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याह। यन्त्विति ॥ उक्तं हि ॥ न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ तर्हि किं सर्व्वानेव देवाननुगृह्णन्तीत्याशङ्क्याह। विपरीतमिति ॥ देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमिति यावत् ॥ सम्प्रति देवाः प्रियवाक्येन ॥ ध्वनितमर्थमाह। तस्मादिति। अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं तच्छब्दार्थः। श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन् देवानां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षा वैफल्यादित्यर्थः ॥ तत्प्रीतिविषयश्च तत्प्रसादादासादितवैराग्यः सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकं श्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमना स्यादित्याह। अप्रमादीति ॥ श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपि वर्णाश्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालाभे

उ० ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्॥

भा० दैवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यादित्या-
प्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शितं भवति देवा
अप्रियवाक्येन॥ १०॥

सूचितः शास्त्रार्थः। आत्मेत्येवोपासीतेति। तस्य
च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्या-
दिना सम्बन्धप्रयोजनेऽभिहितेऽविद्यायाश्च संसाराधिका-
रणत्वमुक्तं अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना। तत्रा-
विद्वान् ऋणी पशुवद्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं
किं पुनर्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यत्वे निमित्तं। वर्णाश्रमास्तु। तत्र

आ० फले प्रतिबन्धसम्भवादित्याशयेनाह। विद्यां प्रतीति। भयादिनि-
मित्तध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते। यथाह काकुःस्त्रियां विकारो यः
शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः। तथा काक्वा एव श्रुतेः स्वरकम्पेन
भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्य्यमित्याह। काक्वेति॥१०॥
ब्रह्मकण्डिकामित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादि वाक्यस्यातो-
तेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। सूचित इति॥ शास्त्रार्थशब्दो
ब्रह्मविद्याविषयः। तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति। तस्य चेति॥
अर्थवादस्तथो यो देवानामित्यादिः। सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्व्वा-
पत्तिफलेन साध्यसाधनत्वमधिकारिणाश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषय-
विषयित्वमिति विभागः। अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति। अवि-
द्यायाश्चेति। संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्॥ यथा
पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते। तत्रेति॥ अविद्याधिकारः सप्तम्यर्थः।
तत्राविद्याकार्य्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽवि-
द्याविवर्त्तिचातुर्व्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात् प्राक्तनं
वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्व्वकमाह। किं पुनरिति॥ ब्रह्म वा इद-
मित्यादिवाक्यमिदमा परामृश्यते। वर्णानेव विशिनष्टि। यन्निमि-

भा॰ के वर्णा इत्यंत इदमारभ्यते। यन्निमित्तसम्बन्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसारी*त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः। अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः। अयश्चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात्। इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते। वै इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव। नासीत् क्षत्रादिभेदस्तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः॥

आ॰ सेति। यैर्निमित्तैर्ब्राह्मणत्वादिभिः सम्बन्धेषु कर्मस्वयमविद्वानधिकृतः पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं। तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः॥ अथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनां अत्र त्वविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते। तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राह। एतस्येति। पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः। फलाभावात्। इह त्वविदुषस्तत्कार्य्यवर्णाद्यभिमानिनः कर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः॥ अग्निसर्गोऽपि तर्ह्यत्रैव वाच्या विशेषाभावादित्याशङ्क्याह। अग्नेस्त्विति॥ प्रजापतेः सृष्टिपूर्त्तये चेदमित्सृष्टिस्तत्रोक्ता। हन्तेन्द्रादिसर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्त्तेरित्याशङ्क्याह। अयश्चेति॥ तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य तस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति। इह त्विति॥ सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे ब्रह्मेति॥ अग्नेः क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत्। वै शब्दस्यावधारणार्थत्वं वदनवाक्यार्थोक्तिपूर्वकमित्यस्यार्थमाह। इदमिति॥ द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे। नासीदिति॥

* संसरतीति पाठान्तरः।

उ॰ तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा-क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।

भा॰ ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्त्तव्यमिति ब्राह्मण-जातिनिर्व्वर्त्य*कर्म्मचिकीर्षात्मनः कर्म्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयो-रूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवान्। तत् किं पुनस्तद्यत्सृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति। यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति जात्या-ख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनं। कानि पुनस्तानीत्याह। तत्राभिषिक्ता एव विशे-षतो निर्दिश्यन्ते। इन्द्रो देवानां राजा। वरुणो यादसां। सोमो ब्राह्मणानां। रुद्रः पशूनां। पर्ज्जन्यो विद्युदादीनां। यमः पितॄणां। मृत्यू रोगादीनां। ईशानो भासामित्येवमा-दीनि देवेषु क्षत्राणि। तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि

था॰ कथं तर्हि तस्य कर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्त-रवाक्यं व्याचष्टे। तदिति ॥ तदेव स्पष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति। किं पुनरिति ॥ एका चेत् क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येता-नीति बहूक्तिरित्याशङ्क्याह। तद्व्यक्तिभेदेनेति ॥ क्षत्रजातेरेकत्वात् कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याशङ्क्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु-वचनमन्यतरस्यां (पा॰ १।२।५८।) इति स्मृतिमाश्रित्याह। जातीति ॥ बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह। व्यक्तीति ॥ तासां बहुत्वाज्जातेश्च तदभेदा-त्तत्रापि भेदमुपचर्य्य बहूक्तिरित्यर्थः॥ क्षत्राणीति बहुवचनमिति

---

* निमित्त इति पाठान्तरः।

उ० तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म ।

भा० मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्य्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ॥

यस्माद्ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ । तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतः क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरिस्थितमुपास्ते । क्व । राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यां स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन् ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म ॥

आ० सम्बन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना ॥ ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते । ब्राह्मणस्य कर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याह । तदर्थेति ॥ तथापि विवक्षिता सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह । तदर्थ इति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षहेत्वन्तरमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मणाख्यमिति यावत् ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति । राजसूयेति ॥ आसन्द्यां मञ्चिकायां । क्षत्रेस्वकीयंयशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निष्कर्षमाशङ्क्याह । सैषेति ॥

उ० तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

भा० तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तावुपनिश्रयति स्वां योनिं पुरोहितं निधत्त इत्यर्थः ॥ यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव । क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतरां । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥ ११ ॥

आ० तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः । क्षत्रमपि क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया न्यूनत्वमित्याह । यस्त्विति । प्रमादादपि वक्तुमुपलब्धेः । य एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं । यस्तु पुनरित्यादिव्याख्यानमिति भेदः । इयसुनस्तरत्रयस्य प्रयोगे हेतुमाह । पूर्वमपीति ॥ ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति । यथेति ॥ ११ ॥

उ॰ स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै

भा॰ क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्म्मणे ब्रह्म। तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात्। स विशमसृजत कर्म्मसाधनवित्तोपार्जनाय। कः पुनरसौ विट्। यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा। य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः। गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विशः। प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः नैकैकशः। वसवोऽष्टसङ्ख्यो गणस्तथैकादशरुद्राः द्वादशादित्याः विश्वेदेवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्व्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥ १२ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थे वृद्धिः कः पुनरसौ

आ॰ कर्त्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याह। क्षत्र इति॥ तद्व्याचष्टे। कर्म्मणा इति। ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्यभिमानी पुरुषः तथा क्षत्रसर्गात्पूर्व्वमिवेति यावत्॥ कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसम्पादनद्वारा कर्म्मानुष्ठानमतआह। स विशमिति॥ देवजातानीत्यत्र तकारो निष्ठा गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विशामित्याशङ्क्याह। गणेति॥ विशां समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह। प्रायेणेति॥ १२॥ कर्ष्टं पालयितृ धनार्जयितॄणां सृष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याह। सपरिचारकेति। शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो

उ० पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म्मस्तस्माद्धर्म्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्म्मेण यथा

भा० शूद्रो वर्णो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषाकः । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति । इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्व्वचनमाह । इयं हीदं सर्व्वं पुष्यति पुष्णाति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत । किं तद्धर्म्मं तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रादप्युग्रं यद्धर्म्मो यो धर्म्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्म्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्व्वे तत्कथमित्युच्यते । अथो अप्यल्पबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तर-

---

व्या० वृद्धिः । पुष्यतीति पुषेत्युक्तत्वात्पूषस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याह । विशेषत इति ॥ पूषशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

ननु चातुर्व्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्म्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्म्मसृष्ट्येत्यत आह । स चतुर इति । अनियताशङ्कया नियामकाभावे तस्यानियतत्वसम्भावनयेति यावत् । तच्छब्दः सृष्टक्षत्रविषयः ॥ कुतो धर्म्मस्य सर्व्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह । तत्कथमिति ॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति । उच्यत इत्यादिना ॥ तदेवोदाहरति । यथेति ॥ राज्ञा स्पर्द्धमान इति शेषः ॥ धर्म्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वे हेत्वन्तरमाह ।

उ० राज्ञैवं यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्म्मं वदतीति धर्म्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

भा० मप्याशंसते कामयते जेतुं धर्म्मेण बलेन। यथा लोके राज्ञा सर्व्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः। एवं तस्मात् सिद्धं धर्म्मस्य सर्व्वबलवत्तरत्वात्सर्व्वनियन्तृत्वं। यो वै स धर्म्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्म्मनामा भवति। शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति। यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञाः। धर्म्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति। तथा विपर्य्ययेण धर्म्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतद्यदुक्तमुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानञ्च तद्धर्म्म एव भवति। तस्मात्

आ० यो वा इति ॥ कथं धर्म्मस्य सत्यत्वं। स हि पुरुषधर्म्मो वचनधर्म्मः। सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याह। स एवेति ॥ यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति। यस्मादिति ॥ उभयशब्दो धर्म्मसत्यविषयो धर्म्मं वदतीत्येतदेवं विभजते। प्रसिद्धमिति ॥ यथा शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्म्मं वदतीति तथा पूर्व्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्म्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुरिति योजना ॥ धर्म्ममेव व्याचष्टे। लौकिकमिति ॥ सत्यं वदन्तीत्येतदेव स्फुटयति। शास्त्रादिति ॥ कार्य्यकारणभावेनानयोरेकत्वमुपसंहरति। यदुक्तमिति ॥ *शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयः।* यथा यववराहादिशब्देषु धर्म्मसंशयेषु तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयः। यथा चैत्यवन्द-

उ० तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः

भा० स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्व्वानेव नियममति। तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते। तानि च निसर्गत एव कर्म्माधिकारनिमित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्व्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारो यत्तत्स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु। ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो। ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण

आ० नादिव्युदासेनाभिहोत्रादावता हेतुहेतुमद्भावादभयोरैक्यमिति भावः ॥ धर्म्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह। तस्मादिति ॥ तस्य सर्व्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह। तस्मात्स इति ॥ तर्हि यथोक्तं धर्म्मवशादेव कर्म्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्याकिञ्चित्करत्वमित्याशङ्क्याह। अत इति ॥ धार्म्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याह। तानि चेति ॥ १४ ॥

न खल्वविदुषो धार्म्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्म्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्षते प्रमाणाभावादित्यर्थः॥ पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तं। उत्तरार्थ इति। पूर्व्वं च देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येष्वरग्रहसंयोजनार्थ इति यावत॥ सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते। यत्तदिति॥

उ॰ शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्

भा॰ शूद्रः। यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः। तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं। तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे मनुष्येषु। मनुष्याणां मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसम्बन्धक्रियापेक्षा। स्मृतेश्च जप्येनैव तु संसिध्ये-

---

आ॰ नान्येन देवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत्। विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणं॥ क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह। इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति। वैश्येनेति वस्वाद्यधिष्ठितत्वं। शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वं॥ अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणयोस्त्वित्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति॥ यथोक्तप्रार्थनया न्यायत्वं साधयति। तदर्थमेवेति। कर्म फलदानार्थमिति यावत्। मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसम्प्रदानभावेनावस्थितानामिन्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादि कर्मावश्यम्भावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह। मनुष्याणामिति॥ कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राह। यत्र त्विति॥ देवानां मध्येऽग्निसम्बन्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु

भा॰ द्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति। पारिव्राज्यदर्शनाच्च। तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्म्मफलमिच्छन्ति। यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्म्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्मसाक्षादभवत्॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित्। तदसत्। अविद्याधिकारे कर्म्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात्। यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमदृष्ट्वेति। स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्य-

व्या॰ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह। स्मृतेश्चेति। जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्म्मोपलक्षणार्थं। अन्यदग्निसम्बद्धं कर्म्म॥ कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राह। मैत्र इति। सर्व्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत्॥ ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राह। पारिव्राज्येति। ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते। तच्च सन्न्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते। अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः॥ ब्रह्मणो मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे। यस्मादिति।

हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तो यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादि युक्तमिति योजना॥ अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमनुवदति। अत्रेति॥ सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया। प्रक्रमालोचनायां कर्म्मफलमिच्छल्लोकशब्दार्थो न परमात्मा

भा॰ र्थत्वात्स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य। अविद्याकृतानाञ्च स्वत्वव्यभिचारात्। ब्रवीति च कर्म्मकृतानां व्यभिचारं चीयत एवेति। ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्म्मार्थं। तच्च कर्म्म धर्म्माख्यं। सर्व्वानेव कर्त्तव्यतया नियन्तृपरुषार्थसाधनं च। तस्मात्तेनैव चेत्कर्म्मणा स्वो लोकः परमात्माख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह॥

व्या॰ प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति। तदसदिति॥ कर्म्माधिकारार्थं कर्म्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत्॥ वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्म्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह। परेण चेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। यदि हीति॥ परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्त्याभावान्न घटते चेत्त्वत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। स्वलोकेति। परशब्दोऽनात्मविषयः। ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमित्याह। स्वत्वेन चेति। कर्म्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह। अविद्येति॥ तेषां स्वरूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति। ब्रवीति चेति॥ उत्तरवाक्यं व्यावर्त्त्यं पूर्व्वपक्षमाह। ब्रह्मणेति॥ तत्पुनरचेतनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह। तच्चेति। सर्व्वैरेव वर्णैः स्वस्वकर्त्तव्यतया तान् प्रति नियन्तृ भूत्वेति योजना। तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलितमाह। तस्मादिति। अविदितोऽपीति छेदः॥ देवतागुणकर्म्म मुक्तिहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुत्तरवाक्यमुत्थापयति। अत आहेति॥

उ॰ अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तो

भा॰ अथेति पूर्व्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः। यः कश्चित् ह वै अस्मात्सांसारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्म्महेतुकादन्याधीनकर्म्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्म्माभिमानितया वा आगन्तुकादस्वरूपभूताल्लोकात्स्वं लोकमात्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते। स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञात एनं सङ्ख्यापूरण इव लौकिक आत्मा न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन। यथा च लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्म्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्म्माकृतं स्वात्मनान-

आ॰ ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्म्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः। तत्र निमित्तमुपादानञ्चेति द्वयं सङ्क्षिपति। अविद्येति॥ निमित्तं विवृणोति। अन्याधीनेति॥ आत्माख्यस्य लोकस्य स्वत्वे हेतुमाह। आत्मत्वेनेति। अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वेति सम्बन्धः॥ यः परमात्मानमविदित्वैव म्रियते तमेनं परमात्मानं पालयतीति योजना। परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। स यद्यपीति। लोकशब्दादुपरिष्टात्तथापीति द्रष्टव्यं। अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि। परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्म्मफलभूतं लोकवैधर्म्म्यं दृष्टान्ततया दर्शयति। अस्व इति॥ अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्म्यदृष्टान्तमाह। सङ्ख्येति। तथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्यर्थः॥ तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे। यथा चे-

उ॰ ऽन्यद्वा कर्म्मीकृतं यदिह वा अप्यनेवंविद् महत्पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्यां ततः क्षीयत

भा॰ भिव्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रच्छादेन न भुनक्त्येव। ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्म्मणः फलप्राप्तिर्धीव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्म्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति। तन्न। कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह। यदि ह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माप्यनेवंवित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना विद्वान्महद्वक्त्र्यमेधादि पुण्यं कर्म्मेष्टफलमेव नैरन्तर्य्येण करोत्यनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति। तत्कर्म्म ह अस्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव। तत्कारणयोर-

आ॰ त्यादिना। अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुत्थं सर्व्वं सङ्गृह्यते॥ यदिहेत्यादिवाक्यापेक्ष्यं शङ्कामुत्थापयति। ननु चेति॥ तन्नित्यफलनिमित्तस्यापि कर्म्मणः प्राप्तिर्धीव्यात्क्षयं कर्म्मणो मोक्षः सेत्स्यति तत्राह। अष्टेति। बाहुल्यमश्वमेधादिकर्म्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पादयिष्यतीत्यर्थः॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति। तन्नेत्यादिना॥ सप्तम्यर्थः संसार इति निपातार्थं सूचयति। अद्भुतवदिति॥

अनेवंविन्वं व्याकरोति। स्वं लोकमिति। यथोक्तो विधिरन्वयव्यतिरेकादिः॥ पुण्यकर्म्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति। नैरन्तर्य्येणेति॥ तथा पुण्यं सञ्चिन्वतोऽभिप्रायमाह। अनेनेति॥ प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथयति। तत्कर्म्मेति॥ प्रागुक्तन्याया-

उ० एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते

भा० विद्याकामयोश्चलत्वात्तत्क्षयध्रौव्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यकर्म्मफलपालनानन्त्याशास्त्येव। अत आत्मानमेव स्वं लोकं। आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते। तस्य किमित्युच्यते। न हास्य कर्म्म क्षीयते। कर्म्माभावादेवेति नित्यानुवादः। यथाऽविदुषः कर्म्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव। न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चनेति यद्वत्। स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगात्कर्म्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति। लोकशब्दार्थश्च कर्म्म-

---

आ० द्योती निपातः। कारणरूपेण कार्य्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याह। तत्कारणयोरिति॥ मुक्तेरनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति॥ आत्मशब्दार्थमाह। स्वं लोकमिति॥ तदेव स्फुटयति। आत्मानमिति॥ आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह। इह चेति। प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः॥ विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति। स य इति॥ कर्म्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्म्मणोऽक्षयत्वं वदतो व्याहतिमाशङ्क्याह। कर्म्मेति॥ वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैधर्म्म्यं दृष्टान्तेन व्याचष्टे। यथेति। अविदुष इति च्छेदः॥ कर्म्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह। मिथिलायामिति। आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवं परतया व्याख्यातं॥ सम्प्रति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति।

भा० समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः कर्म्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं कर्म्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शिनः कर्म्म क्षीयते । तमेव कर्म्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शित्वात्तस्य च कर्म्म न क्षीयत इति । भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती। स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् ॥

व्या० स्वात्मेति ॥ आत्मलोकोपासकस्य कर्म्माभावे कथं तदक्षयवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य कर्म्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय कर्म्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति । लोकशब्दार्थश्चेति । चौत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किलेत्युक्तं ॥ तत्राद्यं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह । एक इति । परिच्छिन्नः कर्म्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहङ्ग्रहोपासकस्येति यावत् ॥ किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति । तमेवेति । यथा कुण्डलादेरन्तर्वहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं । तथा कर्म्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्य्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहंबुद्ध्योपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मसाध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं कर्म्मित्वञ्च घटते । तस्य स्वन्यात्मैव कर्म्म । तेन तस्य तन्न क्षीयते । यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्यात्मैव कर्म्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः ॥ आत्मानमित्यादि समुच्चयपरमिति प्राप्तं पक्षं प्रत्याह । भवतीति ॥ श्रौतत्वाभावे हेतुमाह । स्वलोकेति । स्वं लोकमद्राक्षीदित्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्यात्मानमेवेत्यत्र प्रकृतत्वादप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्र लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः ।

उ० अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ।१५।

भा० स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्द्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति। तत्र कर्म्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव। परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणाद्येषां नोऽयमात्मा लोक इति पुत्रकर्म्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि अयमात्मा नो लोक इति। न ह्यस्य केन च न कर्म्मणा लोको मीयते एषोऽस्य परमलोक इति च। तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता। इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् स एवभवतीतिस्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः

व्या० लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह। स्वं लोकमितीति। यथा लोकस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथात्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्य्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्म्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः॥ प्रकरणादिविशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति। तत्रेति॥ परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। परेणेति॥ उत्तरमेव प्रपञ्चयति। पुत्रेति॥ अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः। प्रकृते तु कर्म्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह। तैरिति॥ एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति। इहापीति। यथोत्तरत्रात्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशिष्यते। पूर्व्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनात्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते। तथा च पूर्व्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति। अस्मादिति॥ तदेव विवृणोति। इहेत्यादिना॥ अर्थवादस्थं लिङ्गं

भा० सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न। स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्तस्मादेव लोकात्सर्व्वमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात्। आत्मतः प्राण आत्मत आशा इत्यादि श्रुत्यन्तरेण। यथा सर्व्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्व्ववद्यदि हि पर एवात्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्ध्येवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतात्मनो लोकादित्येवमर्थः। अन्यथाऽव्याकृता-वस्थात्कर्म्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्। प्रकृतपर-मात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च। न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते॥ १५॥

आ० न प्रकरणाद्बलवदिति मत्वा समाधत्ते। नेत्यादिना॥ स्तुतिमेव स्पष्टयति। स्वस्मादेवेति। लोकाज्ज्ञातादिति शेषः। यथा-छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथात्राप्यात्मलोकं स्तोतु-मेतत्फलवचनमित्याह। आत्मत इति॥ भवतु वा माभूदस्मा-द्ध्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्व्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह॥ सर्व्वात्मेति। तस्मात्तत्सर्व्वम-भवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति। पूर्व्ववदिति॥ किञ्चात्मशब्दस्य त्रि-धा परिच्छेदशून्यार्थवाचितया यच्चाप्नोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वा-त्तत्सामानाधिकरण्याल्लोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्व-मित्याह। यदि ह्येति॥ किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वार्थान्तर-मुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतपर-मात्मलोकस्य तत्सन्देऽनन्तरोक्तब्रह्मलोकस्य व्यावृत्त्ययोगात्। न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्मा-त्मापि लोक इत्याह। अन्यथेति॥ विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परा-पराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न हीति॥ स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्यापरापरा-भ्यामन्तरावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः॥१५॥

उ॰ अथो अयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति

भा॰ अथो अयं वा आत्मा अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्म्मेण नियम्यमानो देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तं। कानि पुनस्तानि कर्म्माणि यत्कर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति। के वा ते देवादयो येषां कर्म्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति। अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः। अयं यः प्रकृतो गृही कर्म्माधिकृतो ऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते। सर्व्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः। सर्व्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म्मभिरुपकारित्वात्। कैः पुनः कर्म्मविशेषैरुपकुर्व्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते। स गृही यज्जुहोति यद्यजते। यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः। स एवासेचनावधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनु-

आ॰ काण्डान्तरमवतार्य्य वृत्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह। अथो इत्यादिना। अत्रेत्यविद्यावस्थापूर्व्वग्रन्थो वा गृह्यते॥ अपिपर्य्यायस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति। अथो इतीति॥ परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विशिनष्टि। गृहीति। गृहित्वे ऽप्यनुरविद्वानित्यादिरितरपर्य्युदासार्थं कर्म्माधिकृत इत्युक्तं॥ कथमुक्तस्यात्मनः सर्व्वभोग्यतेत्याशङ्क्याह। सर्व्वेषामिति॥ तदेव प्रश्नद्वारा

उ॰ यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजी-

---

भा॰ ब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि। यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजाञ्चोत्पादयतीत्यर्थः। तेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन पितॄणां लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः। अथ यन्मनुष्यान् वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वार्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां॥ अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोको यस्मादयमेतानि कर्म्माणि कुर्व्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथाह

आ॰ प्रकटयति। कैः पुनरिति॥ यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिश्चोदना द्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति न्यायेनाह। याग इति। आसेचनं प्रक्षेपः। उक्तञ्च। जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति। यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन् प्रत्युपकुर्व्वतो गृहिणोऽविद्यया प्रतिबन्धसम्भवात्तदुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह। यस्मादिति॥ पूर्व्वेषामथशब्दानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य तदर्थमाह। तस्मादिति॥ देवादीनां कर्म्माधिकारिणि कर्तृत्वादिपरिपालन-

उ॰ वन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितं ॥ १६ ॥

भा॰ वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वभावात्प्रच्युतिमिच्छेत्स्वस्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्व्वतः परिपालयेदेवं ह एवंविदे सर्व्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्व्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाऽप्रच्युत्यै सर्व्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूंस्तस्मादेषां तन्न प्रियमित्युक्तं । तद्वै एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्म्मणामृणवदवश्यकर्त्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्त्तव्यतया मीमांसितं विचारितञ्चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

व्या॰ मेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्व्वोक्तं स्मारयति। तस्मादिति ॥ यथोक्तं कर्म्म कुर्व्वन् यद्यपि देवादीन् प्रत्युपकरोति तथापि न तत्कर्त्तृत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याह। तद्वा इति ॥ भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञस्त्वेवं पञ्च महायज्ञाः। ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं। न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राह। मीमांसितमिति ॥ तदेतदवदयते यद्यजते स यदग्ना जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणं। ऋणं ह वावजायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनार्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

भा॰ आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्मविद्यांश्चेत्तस्मात्पशुभा-वात्कर्त्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्म्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रवर्त्तते न पुनस्तद्विमोचणो-पाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रचन्तीति । वाढं । कर्म्माधिकारे स्वगोचरारूढानेव तेऽपि रचन्ति । अन्यथा कृताभ्यामागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यपुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढं तस्माद्भवितव्यं । तेन येन प्रेरितो-ऽवश एव वहिर्मुखीभवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽ-विद्यावान् हि वहिर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते । सापि नैव प्रव-र्त्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्त्तकवीजत्वन्तु

आ॰ वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति । आत्मै-वेत्यादिना ॥ कर्म्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः ॥ यथोक्ताधिकारिणो देवादिभीरक्षणं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्त्तकमिति शङ्कते । नन्विति ॥ उक्तमङ्गीकरोति । वाढ-मिति ॥ तर्हि प्रवर्त्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राह । कर्म्माधिकारेति ॥ कर्म्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रचन्ति न सर्व्वाश्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्म्ममार्गे प्रवृत्तौ देवा-दिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपरत्वपक्ष-पाते कारणं वाच्यमित्यर्थः ॥ मनुष्यमात्रकर्म्मण्येव ते बलात्प्रवर्त्त-यन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याह । अन्यथेति ॥ स्वगोचर-रूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति । न त्विति ॥ विशिष्टाधि-कारो गृहस्थानुष्ठेयकर्म्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगो-चरतामप्राप्तमित्यर्थः ॥ देवादिरक्षणस्याकारणत्वं फलित-माह । तस्मादिति ॥ प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते । नन्विति ॥ तदेव स्फुटयति ।

उ॰ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत

भा॰ प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्त्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः। एवं तर्हि उच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति। तदिहाभिधीयते। एषणा कामः सः स्वाभाविक्यामविद्यायाञ्च वर्त्तमाना बालाः प्रवर्त्तन्ते। पराञ्चः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ। स्मृतौ च काम एष इत्यादि। मानवे च सर्व्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकैवेति। स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाध्यायपरिसमाप्तेः॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान् कार्य्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसम्बन्धादात्मेत्यभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं

व्या॰ अविद्यावानिति॥ तस्याः स्वरूपेण प्रवर्त्तकत्वं दूषयति। सापीति॥ अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह। प्रवर्त्तिकेति॥ सत्यन्यस्मिन् कारणे कारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राह। एवं तर्हीति॥ उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य तस्मिन् विवक्षितं प्रवर्त्तकं सङ्क्षिपति। तदिहाभिधीयत इति॥ तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति। स्वाभाविक्यामिति॥ तत्रैव भगवतः सम्मतिमाह। स्मृतौ चेति॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरं काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इत्यादि॥ अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति वाक्यमाश्रित्याह। मानवे चेति॥ दर्शितमिति शेषः। उक्तेऽर्थे वृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति। स एषोऽर्थ इति॥

एवं तात्पर्य्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति। आत्मैवेत्यादिना। वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत्॥ कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह। जाया-

उ॰ जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छꣳश्च

भा॰ जायादिभेदरूपं नासीत् स एवैक आसीज्जायाद्येषणा बीजभूताविद्यावानेक एवासीत्स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया ऽविद्या-वासनया वासितः। सोऽकामयत कामितवान्। कथं जाया कर्म्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात्तया विनाऽह-मनधिकृत एव कर्म्मण्यतः कर्म्माधिकारसम्पत्तये भवे-ज्जाया। अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय। अथ वित्तं मे स्यात्कर्म्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिः-श्रेयससाधनं कर्म्म कुर्व्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म्म कुर्व्वीय। काम्यानि च पुत्रवि-त्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् वै काम एतावद्विषयपरि-च्छिन्न इत्यर्थः। एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यद् जायापुत्रवित्तकर्म्माणि। साधनलक्षणैषणा। लोकाश्च त्रयो

आ॰ दीति॥ सशब्दं व्याकुर्व्वन्नुत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे। स्वाभा-विक्येति॥ कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमिति॥ कर्म्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति। तयेति॥ प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः। प्रजाया मानुषवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः। तृतीयवस्तुवित्तस्य कर्म्मानुष्ठाने हेतुत्वविव-क्षयेति विभागः॥ कर्म्मानुष्ठानफलमाह॥ येनेति॥ तत्किं नित्यनैमित्तिककर्म्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह। काम्यानि चेति॥ क्रिया पदमनुकृष्टं च शब्दः। कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं

उ॰ नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते

भा॰ मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूता साधनैषणायास्तस्याः । एतदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्म्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात् सैकैवैषणा या लोकैषणा सैव सत्येषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति । फलार्थत्वात्सर्व्वारम्भस्य । लोकैषणार्थप्राप्तेक्तैवेत्येतावान् वै एतावानेव काम इत्यवध्रियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तो ऽविद्वानवश एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्म्ममार्ग एवात्मानं न प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानातीति । कथं

आ॰ गृहीत्वैतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह । साधनलक्षणेति ॥ अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति सम्बन्धः ॥ द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणा परिशिनष्टि । एतदर्था हीति ॥ कथन्तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याह । सैकेति ॥ एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणीभवतीत्याह । अत इति ॥ साधनवत्फलमपि काममात्रञ्चेत्कथन्तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवध्रियते तत्राह । फलार्थत्वादिति ॥ उक्तसाधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भोजन इति ॥ साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते । नहि तौ पर्य्यायौ । न च तदवाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्यापर्य्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याह । त एत इति ॥ वेष्टनमेव स्पष्टयति । कर्म्ममार्ग इति ॥ अग्निमुग्धोऽग्निरेव

उ॰ जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-

भा॰ पुनरेतावत्त्वमवधार्य्यते । कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह। यस्मान्नेच्छंश्च न इच्छन्नपि अतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देत्। न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति। लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान् वै काम इति। एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत् पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति। यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्वं कामयामास तथा पूर्वतरोऽपि। एषा लोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत् सोऽविभेदविद्यया। ततः कामप्रयुक्त एकाकयरममाणो ऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमा-

आ॰ होमादिद्वारेण मम श्रेयःसाधनं नात्मज्ञानमित्यभिमानवान् धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नः। धूमतां वा मरणान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्तं धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः॥ स्वं लोकमात्मानं वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना। तस्मादेतावत्त्वमवधार्य्यते। तेषामिति शेषः॥ उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति। न हीति॥ लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह। लब्धव्येति। एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत्॥ तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह। एतदुक्तमिति॥ कामस्यानर्थत्वात् साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तिभ्योऽप्येष-

उ० त्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया ।

भा० सीदिति ह्युक्तं । तस्मात्तत्सृष्टाऽवेत्तर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन् प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेय अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यं । स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावत्समस्तान् स एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसम्पूर्णोऽहमित्येतावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान् सम्पादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां सम्पादयितुं तदास्याकृत्स्नत्वं तदास्य कृत्स्नत्वसम्पादनायाहतस्योक्तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथमयं कार्य्यकरणसङ्घातः प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्व्वं कार्य्यकरणजातमिति । मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा

आ० शाभ्यां व्युत्थानं सन्न्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्त्तयेदित्यर्थः ॥ तस्मादपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्व्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याह । प्रजापतेश्चेति ॥ तत्र हेतुत्वेन पूर्व्वोक्तं स्मारयति । सोऽबिभेदित्यादिना ॥ तत्रैव कार्य्यलिङ्गकानुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । स एवमिति ॥ पूर्व्वसशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः ॥ अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति ॥ तस्मादकृत्स्न इत्येतदवतार्य्य व्याकरोति । यदेत्यादिना ॥ अकृत्स्नत्वाभिमानिना विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ विरोधमन्तरेण कार्त्स्न्यार्थं विभागं

उ॰ प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्द-
ते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य

भा॰ जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मेव। तदनुकारित्वाज्जायादि-
चतुष्टयस्य। एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै।
तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचो वागिति
शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रादिद्वारेण गृह्यते
ऽवधार्य्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्॥

ताभ्याञ्च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसू-
यते प्राणः कर्म्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टा-
दिलक्षणं कर्म्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं
वित्तं। तद्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टि इतर-
वित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति। गवादि हि मनुष्यसम्बन्धि
वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्म्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयं। तेन सम्ब-

आ॰ दर्शयति। अयमिति॥ विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वक-
ल्पनाया निमित्तमाह। तत्रेति॥ उक्तमेव व्यनक्ति। यथेति॥
तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः॥ वाचि जायात्वकल्प-
नायां निमित्तमाह। मन इति॥ वाचो मनोऽनुवृत्तित्वे स्वरूप-
कथनपुरःसरं स्फोरयति। वागिति॥

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति। ताभ्याञ्चेति॥ कथं पुन-
श्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याह।
तत्रेति। आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत्। आदिपदेन
कायचेष्टा गृह्यते॥ मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते।
तद्विविधमिति॥ सम्प्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति।
गवादीति॥ तत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे। तेन सम्बन्धादिति॥

उ॰ कर्म्मात्मना हि कर्म्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्व्वं यदिदं

भा॰ न्नाचक्षुर्मानुषं वित्तं। चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः। किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य। विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयं। कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति। अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्त्यं कर्म्मेत्युच्यते। आत्मैव आत्मेति शरीरमुच्यते। कथं पुनरात्मा कर्म्मस्थानीयोऽस्य कर्म्महेतुत्वात्। कथं कर्म्महेतुत्वं। आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म्म करोति तस्मात्कृत्स्नत्वाभिमानिनः। एवं कृत्स्नता सम्पन्ना। यथा बाह्यजायादिलक्षणा। एवं तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्म्मिणोऽपि कथं पुनरस्य

आ॰ तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत्॥ सम्बन्धमेव साधयति। चक्षुषा हीति। तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति शेषः॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते। किं पुनरिति॥ तद्व्याचष्टे। देवेति॥ तत्र हेतुमाह। कस्मादित्यादिना॥ यजमानादिनिर्व्वर्त्त्यं कर्म्म प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। किं पुनरित्यादिना॥ इहेति सम्पत्तिपक्षोक्तिः॥ शरीरस्य कर्म्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति। कथं पुनरिति। अस्येति यजमानोक्तिः॥ हिशब्दार्थो यत इत्यनूद्यते॥ तस्मात्कृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति। तस्येति॥ उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। अस्येति दर्शनोक्तिः। पशोः पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः॥ पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथगस्य

उ॰ किञ्च तदिदꣳ सर्व्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥ ४ ॥

चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत

भा॰ पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्माद्दाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः । पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणं । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्व्वं कर्म्मसाधनं फलञ्च यदिदं किञ्च सर्व्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति स तदिदं सर्व्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमा-

व्या॰ ह्यगामयुक्तमित्याशङ्क्याह । पशुत्वेऽपीति ॥ न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किन्तु सर्व्वस्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः ॥ सम्पत्तिफलं व्याकरोति । सर्व्वमिति ॥ व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन् ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति ॥ साध्यं साधनञ्च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तत्रात्मत्वेनानुसन्दधानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्सप्तान्नानीत्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं भेददर्शनमविद्याकार्य्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या

उ० पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन

भा० भिमानः कर्म्मकर्त्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्म्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्व्वन् सर्व्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तं। यथा च स्वकर्म्मभिरेकैकेन सर्व्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः। एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्म्मभिः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत। एवमेकैकः स्वकर्म्मविद्यानुरूप्येण सर्व्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यश्च सर्व्वस्य सर्व्वः कर्त्ता कार्य्यञ्चेत्यर्थः। एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः। सर्व्वं सर्व्वस्य कार्य्यं मस्त्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थं।यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्म्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत। विज्ञानेन च

आ० पूर्व्वत्र प्रस्तुतेति योजना। अथोऽयमित्यत्रोक्तमनुवदति। सवर्णाश्रमाभिमान इति॥ आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति। कामप्रयुक्त इति॥ उत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति। यथा चेति। गर्भिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्म्मोपार्जितत्वमेवमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः॥ ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह। एवमिति॥ पूर्व्वकल्पीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मानुष्ठाता सर्व्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। सर्व्वस्येति॥ सर्व्वस्य मिथोहेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह। एतदेवेति॥ सर्व्वस्यान्योन्यकार्य्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। आत्मैक-

उ० स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

भा० तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्य्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् तेनासौ पिता तेषामन्नानां । एतेषामन्नानां स विनियोगानां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मन्त्राः यत्सप्तान्नानि यदजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्म्मणा ज्ञानकर्म्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाङ्क्तं हि कर्म्म जायादिसाधनं य एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतं । तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्य्या । अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्म्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

आ० त्वेति ॥ एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह । यदसाविति उच्यन्ते । ध्यानार्थमिति शेषः ॥ अन्नत्वे हेतुः । भोज्यत्वादिति । तेन ज्ञानकर्म्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत् ॥ ब्राह्मणमवतार्य्य मन्त्रमवतारयति । तेषामिति ॥ तत्राद्यं मन्त्रभागमादाय व्याचष्टे । यत्सप्तान्नानीति । अजनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदं । तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः ॥ ग्रन्थार्थधारणशक्तिर्मेधा । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः । ते कस्मादत्र न गृह्यन्ते तत्राह । ज्ञानकर्म्मणीति ॥ तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । पाङ्क्तं हीति ॥ इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूकृतमनूद्य फलितमाह । तस्मादिति ॥ ज्ञानकर्म्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति । अत इति ॥ १ ॥

उ० यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारण-

---

भा० तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्व्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते। तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति। अस्य कोऽर्थ उच्यत इति। हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन। प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थो यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता। अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाह। मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति॥ ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्म्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत् प्रत्यक्षमेवाभिहितञ्च जाया मे

व्या० यत्सप्तान्नानीत्यादि मन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यं समुपादाय तात्पर्य्यमाह। तत्रेति॥ मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः। मेधया हीत्यादि ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति। तत्र यदिति॥ प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते॥ व्याख्यानमेव सङ्गृह्णाति। प्रसिद्धो हीति। न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि तत्सिध्यतीत्याह। यदिति॥ मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वं मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतूकृत्य फलितमाह। अत इति॥ तत्प्रसिद्धमुपपादयितुं पृच्छति। नन्विति॥ साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह। उच्यत इति॥ श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह। अभिहितञ्चेति॥ यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्म्मपुत्राणामभावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह। तत्र चेति॥ पूर्व्वोत्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः। पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्य-

उ॰ मितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते ।

भा॰ स्यादित्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितं। वक्ष्यमाणश्च प्रसिद्धमेव। तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके। एषणा च जायादीत्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्व्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः। एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति।स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्म्मविज्ञाननिमित्तत्वात्। विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावः। ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्सर्व्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः

आ॰ मायात्वाद्यर्थस्य प्रसिद्धतेत्याह। वक्ष्यमाणेति। मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धार्थत्वमाह। एषणेति ॥ फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः। तस्या लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति ॥ जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसारारम्भकत्ववन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह। ब्रह्मविद्येति। तस्या विषयो मोक्षः॥ तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्रागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्य्यायो रागो नावकल्पते। न हि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे सम्भवति । श्रद्धा तु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तन्न संसारानुषक्तिर्मुक्तावित्यर्थः। शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्म्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याह । एतेनेति ॥ अविद्योत्थस्य कामस्य संसार-

उ० स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतत् ।

भा० साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्मादिरक्तस्य ब्रह्मविद्यारब्धव्येति । तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य । किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्व्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्व्वभोक्त्रर्थमकल्पयत् पिता सृष्टान्नं ॥

स य एतत्साधारणं सर्व्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तात्पर्य्यं । दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ ।

व्या० हेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः । इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह ॥ स्थावरान्तस्येति ॥ यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्ता तात्पर्य्यार्थमाह । विवक्षितस्त्विति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वैमुख्यसम्भवान्न तस्याच्च विवक्षितत्वमित्यर्थः ॥ शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । सर्व्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत् । प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा । मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्ता समनन्तरग्रन्थमवतारयति । तत्रेति ॥ सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् ॥ व्याख्यानमेव विवृणोति । अस्येत्यादिना ॥

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्व्वतो दोषं दर्शयति ॥ तत्परो भवतीति ॥ उक्तं विवृणोति । उपासनं हीति ॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं

भा० तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्म्मप्रधान इत्यर्थः । स एवम्भूतो न पाप्मनोऽधर्म्माद्व्यावर्त्तते न किमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णो मोघमन्नं विन्दत इत्यादिः । स्मृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नं । अतिथिभ्यो ऽप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टीत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतत्सर्व्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्व्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्व्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । दुष्कृतं हि मनुष्याणामित्यादि स्मरणाच्च । गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्न-

आ० प्रमाणयति । तथा चेति ॥ मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्व्वलो लभते तदा सर्व्वथैव तस्येति साधारणस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः ॥ तत्रैव स्मृतीरुदाहरति । स्मृतिरपीति ॥ न वृथा घातयेत्पशुं न चैकःस्वयमश्नीयाद्विधिवर्ज्जं न निर्वपेदिति पादत्रयं द्रष्टव्यं । इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानिति शेषः । * अनेनाभिशंसितेन प्रमुक्ते राजनि तावन्नान्ततसङ्कर इत्युत्तरपादत्रयं द्रष्टव्यं । तत्राद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः । यदाहुः ॥ वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयत इति । स्वस्यान्नभक्षने स्वपापं मार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तिरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति । अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ॥ स भुञ्जानो । न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । आकाङ्क्षापूर्व्वकं हेतुमवतार्य्य व्याकरोति । कस्मादित्या-

* अनेनेत्यादि सङ्कर इत्यन्तं बुद्ध्यागम्यं ।

महत्यहनि निरूप्यत इति केचित्। तन्न सर्व्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य। तन्न सर्व्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत् प्रत्यक्षं नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलं। सर्व्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्यद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्यद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनं। यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्रा सृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां। दृश्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वञ्च सर्व्वस्यान्नजातस्य। न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म्म कुर्व्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता॥

व्या० दिना॥ सर्व्वं भोज्यत्वं साधयति। यो मुख इति॥ परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत्। पीडाकरत्वं हेतुमाह। ममेदमिति॥ प्रागुक्तदृष्टफलमाचष्टे। तस्मादिति॥ साधारणमन्नमसाधारणीकुर्व्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह। दुष्कृतं हीति। यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वता महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः॥ एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह। गृहिणेति॥ यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्व्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः॥ साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति। तन्नेति॥ वैश्वदेवस्य साधारणान्नं ग्राह्यमित्याह। सर्व्वेति॥ वैश्वदेवपक्षेऽपीतरग्रहदोषः स्यादिति चेन्नेत्याह। वैश्वदेवेति॥ यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह। तन्नेति॥ प्रत्यक्षं साधारणान्नं सम्मत्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। यदि हीति॥ प्रसक्तस्येष्टत्वं निराचष्टे। दृश्यते हीति॥ परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह। न चेति॥

उ॰ देवानभाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो जुहूति च प्रजुहूत्यथो आहुर्दर्शपौर्णमासाविति।

भा॰ न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति। न च मत्स्यबन्धनादिकर्म्मवत् स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः। अहमन्नमन्नमदन्तमद्मीति मन्त्रवर्णात्। द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं। ये द्वेऽन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्येते। हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनं। प्रहुतं हुत्वा बलिहरणं। यस्माद्द्वे एतेऽन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता। तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः प्र च जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा च बलिहरणञ्च कुर्व्वत इत्यर्थः। अथोऽप्यन्ये आहुर्द्वेऽन्ने पित्रा देवेभ्यः

आ॰ श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्त्तयति। न च तस्येति॥ अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह। न चेति॥ अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरित्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पापलेशोऽस्तीत्याह। अकरणे चेति॥ सर्व्वसाधारणान्नग्रहे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह। इतरचेति। तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति। अहमिति॥ अर्थिभ्योऽविभज्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः॥ मन्त्रान्तरमादायाकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। द्वे देवानित्यादिना॥ हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे सम्मति तमनुष्ठाममनुकूलयति। यस्मादिति॥ पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति। अथो इति॥ यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्तत्राह। द्वित्वेति॥

भा० प्रत्ते न कृतप्रकृते। किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति। द्वित्वश्रवणाविशेषाद*न्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च कृतप्रकृते इति प्रथमः पक्षः। यद्यपि द्वित्वं कृतप्रकृतयोः सम्भवति तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात्। गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरावगतिः। दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं कृतप्रकृतापेक्षया। तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति। यस्माद्देवार्थमेते पित्र्यक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्येऽन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय

व्या० तर्हि द्वे देवानिति॥ अतद्द्वित्वस्य कृतप्रकृतयोरपि सम्भवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्व्वपक्षत्वमत आह। यद्यपीति॥ प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह। मन्त्रेति। अग्नये जुष्टं निर्व्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत्॥ इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह। गुणेति॥ गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरां प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः॥ अस्त्वेवं प्रकृते किं जातं तदाह। दर्शपूर्णमासयोश्चेति। तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धकृताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं। तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रग्रहो युक्तिमानित्यर्थः॥ दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति। यस्मादिति॥ इष्टियजनशीलो न स्यादिति सम्बन्धः। ननु तत्तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं। न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्याशङ्क्याह। इष्टिशब्देनेति॥ किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमितीष्टिशब्दस्यात्र नियामकं। तत्र किलशब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह। शात-

* अन्यत्रेति पाठान्तरः।

उ॰ तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
दिति तत् पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशव-

भा॰ नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः। इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत् पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः। कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीत्युचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः। कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीत्युच्यते। मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्त्तन्ते

आ॰ पयीति॥ काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोध स्यादित्याशङ्क्याह। ताच्छील्येति॥ तच्च विहितस्योकञ्प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते। तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यनिरोधोऽस्तीत्यर्थः॥

पश्वन्नविषयमन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्व्वकं तदर्थं कथयति। पशुभ्य इति। पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति। कथं पुनरिति। पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति। अग्र इति। पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चेति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तं। उचितं चीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे। यस्मादित्युपक्रमादौचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति। अन्यथेति॥ नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसम्मतिपन्नमिति शङ्कते। कथमिति॥ मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति। उच्यत इति॥ तत्राद्यमनभ्युपगमेन प्रत्याचष्टे। मनुष्याश्चेति। चकारो मनु-

उ० ऽोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

भा० ऽप्यन्नेऽपि यथा पित्रादौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति। स्तनं वानुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति। यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनां। अथ वत्सं जातमाहुः। कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति नाद्यापि तृणमत्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्त्तत इत्यर्थः। यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्व्वथापि पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव

स्था० ष्यमाणसङ्ग्रहार्थः। तेनैव पयसैवेति यावत्। घृतं वेति वाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः। जातरूपं हेमं त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह। यथासम्भवमिति। यद्वा तेषां जातकर्मानधिकृतानां जातं कुमारं यथासम्भवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत्॥ पशुविषयं प्रश्नं पश्चाद्वक्ष्यतीति सूचितं समाधानं प्रत्याह। स्तनमेवेति॥ पशूनां जातवत्समिति सम्बन्धः॥ पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति। अथेति॥ द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थः शब्दः प्रतिवचनं व्याचष्टे। नाद्यापीति॥ नन्वेषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्तेनोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासिद्धमत आह। यच्चेति॥ ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तत्राह। घृतस्यापीति॥ मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्नं व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते। कस्मादिति। हे देवान-

उ० माहुरन्तृणाद् इति तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं। यच्च

भा० कस्मात्पुरः सप्तमं सत् पञ्चमं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्म्मसाधनत्वात्कर्म्म हि पयःसाधनाश्रयमग्निहोत्रादि तच्च कर्म्मसाधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य। यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्व्वोक्तावन्ने। अतः कर्म्मपक्षत्वात्कर्म्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः। साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्य्यमकारणमिति च। व्याख्यानप्रतिपत्तिसौकर्य्याच्च। सुखं हि नैरन्तर्य्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च। सुखं प्रतीयन्ते तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। तस्मिन्पयस्यन्ने पयसि सर्व्वमध्यात्माधिभूता-

आ० भाजयदिति व्याख्याने साधिते साधनत्वाविशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थमाश्रित्य परिहरति। कर्म्मेति॥ तदेव स्पष्टयति। कर्म्म हीति। यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म्म प्रवृत्तं तथापि दर्शपूर्णमासानन्तर्य्यं कथं पयसा सिध्यति तत्राह। तच्चेति॥ वित्तेन पयसा साध्यं कर्म्मान्नत्रयस्य साधनमिति। अत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। पूर्व्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्म्मकोटिनिविष्टत्वाद्व्याख्यानानन्तर्य्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः। पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्बाधमभिप्रेत्याह। साधनत्वेति। आनन्तर्य्यं पाठक्रमः। अकारणत्वमविवक्षितं। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थितमित्यभिप्रेत्याह। इति चेति॥ पञ्चमस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह। व्याख्यान इति॥ व्याख्यानसौकर्य्यं साधयति। सुखं हीति॥ प्रतिपत्तिसौकर्य्यं प्रकटयति। व्याख्यातानीति॥ चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोत्रोः सौकर्य्येण धीर्भवति ततश्च पाठक्र-

उ॰ प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥

भा॰ धिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि। तत्र च हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातं। कथं पयोद्रव्यस्य सर्व्वप्रतिष्ठात्वं कारणत्वोपपत्तेः। कारणत्वञ्चाग्निहोत्रादिकर्म्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकञ्च। जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः। अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यातुं ॥

व्या॰ मातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः ॥ पञ्चमस्य सर्व्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमवतार्य्य प्रश्नपूर्व्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे। तस्मिन्नित्यादिना ॥ मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणेन प्रतिभातीत्याशङ्क्याह। तत्रेति। पयसि हीति ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकमस्ति। तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना ॥ मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावान्न प्रसिद्धावद्योतिना हिशब्देन व्याख्यातुं न युक्तमिति शङ्कते। कथमिति ॥ कार्य्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते। कारणत्वेति ॥ पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्व्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह। कारणत्वञ्चेति ॥ तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणतेत्याशङ्क्याह। अग्निहोत्रादीति ॥ ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत इत्यादयः श्रुतिवादा द्युपर्जन्यपृथिव्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्तिं दर्शयन्ति। अग्नौ प्रास्ता हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिस्मृतिवादाः ॥ पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति। अत इति। पयसः सर्व्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत्।

उ॰ तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति

भा॰ यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्यह्नां तेषु च आहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्त्येवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थ इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यं यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान् सन् यदह्नः पयसि ह्रीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्व्वस्येति । तदेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते

व्या॰ सर्व्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शाखान्तरीयमतं निन्दितुमुद्भावयति । यत्तदिति । न केवलं कर्म्मणा मृत्युजयः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्यां कथयति । संवत्सरेणेति । उक्ताहुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां सम्मतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तं ॥ ननु प्रत्यहं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह । सप्त चेति । प्रत्यकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन् संवत्सरे पूर्व्वोक्ता सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगार्द्धानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा सङ्ख्येति सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह । याजुष्मतीरिति । तासामपि षष्ट्यधिकानि

उ॰ तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्त्सर्व्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

भा॰ तदुच्यते अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य स सर्व्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। कः पुनर्हेतुः सर्व्वात्मप्राप्त्या मृत्युमपजयतीत्युच्यते । सर्व्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्व्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदद्यञ्च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति तद्युक्तं सर्व्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्व्वदेवान्नरूपेण सर्व्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा

आ॰ त्रीणि शतानि सङ्ख्यया भवन्ति। तथाच प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थः। आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे। संवत्सरस्येति। तान्यपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथाच तेषु यथोक्तेष्टकादृष्टिः शिष्टेत्यर्थः ॥ चित्यग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह। संवत्सरमिति। यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्याग्निं विद्वांसः सम्पादयन्ति अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासाम्यादित्यर्थः ॥ दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति। एवमिति। उक्तसङ्ख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरन्यवयवभूतयाजुष्मतीसञ्ज्ञकेष्टकाः सम्पाद्य तद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहुतीमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव सम्पाद्य पुरुषनाडीस्थसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाहुतीरिष्टका नाडीश्चानुसन्दधानो नाद्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ॥ एकीयमतमुपसंहृत्य तन्निन्दापूर्व्वकं मतान्तरमाह। इत्येवमित्या-

उ० कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते।

भा० पुनर्न म्रियत इति। अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन। ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्व्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्व्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्य्यैदिति॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति। यदा पित्रान्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि। तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः

आ० दिना॥ एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति। यदुक्तमिति। तत्तथैव विद्वानेकाहोराचावच्छिन्नाऽऽहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह। तदेकेनेति॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे। तदुच्यत इति। सर्व्वं हीत्यादि हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थाप्य व्याकरोति। कः पुनरित्यादिना॥ यथोक्तदर्शनवशादेकयैवाऽऽहुत्या मृत्युं प्रजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति। अथेति॥ यथा संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः। ब्रह्म हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयम्भुः परस्यैव तदात्मनावस्थानात्तपोऽतप्यत कर्म्मान्वतिष्ठत्॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन कर्म्मनिन्दाप्रकारमाह। तदैक्षतेति॥ कर्म्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति। हन्तेति॥ उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति। तत्सर्व्वेष्विति॥ श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह। स्वाराज्यमिति॥

अधिष्ठाय पालयितृत्वमाधिपत्यं। पञ्चमे व्याख्याते॥ प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते। कस्मादिति॥ ननु चत्वार्य्यन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः

भा॰ सर्व्वदा नैरन्तर्य्येण क्रतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः। न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थान-दर्शनाद्भवितव्यञ्चाक्षयकारणेन। तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः। तस्येदं प्रतिवचनं। पुरुषो वा अक्षिति-र्यथासौ पूर्व्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसम्ब-न्धेन च पाङ्क्तकर्म्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च जनयन्ति तान्यन्नानि। तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः। कथमस्याक्षि-तित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं

आ॰ कस्मादित्याशङ्क्य साधनेष्वक्षेषु साध्यानामपि ते सामर्थ्यादुक्ता-त्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे। यदेति॥ सर्व्व-देत्यस्य व्याख्यानैरन्तर्य्येणेत्यन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतु-माह। तन्निमित्तत्वादिति॥ भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाद्यमानानि तानि यवपूर्णकुसूलवद्भवन्ति क्षीणानीत्यर्थः। किञ्च ज्ञानकर्म्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः सम्भवतीत्याह। क्रतेति॥ अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह। न चेति। भवतु तर्हि स्वभावादेव समान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह। भवितव्यञ्चेति॥ स्वभाववादस्यातिप्रसक्तित्वादित्यर्थः। प्रश्नं निगमयति। तस्मादिति॥ प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे। तस्येत्यादिना॥ तेषां पितृत्वे हेतुमाह। मेधयेति॥ भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मसम्भवात् प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः सम्भवतीत्यर्थः। तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे। तदेतदिति॥ हेतुभागमुत्थाप्य विभजते। कथमित्यादिना। तस्मात्तदक्षयः सम्भवति। प्रवाहात्मनेति शेषः॥ उक्तं हेतुं व्यतिरेकद्वारेणोपपादयितुं यद्धैतदित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे।

भा॰ कार्य्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया प्रज्ञया कर्म्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि यश्चेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्य्यात्प्रज्ञया कर्म्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्तान्नानां नैरन्तर्य्येण यथा प्रज्ञं यथा कर्म्म च करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात्तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबन्धारूढः सर्व्वलोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्म्मवासनासन्तानोऽवष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो-

आ॰ यदिति ॥ अन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति । तस्मादिति । यथा तथाप्रज्ञमिति पठितव्यं साध्यं निगमयति ॥ अन्नयहेतो सिद्धे फलितमाह । तस्माद्भुज्यमानानीति ॥ धिया धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्तविधान्नस्य कार्य्यत्वात् प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् प्रवाहात्मना तदचलं । मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्य्यमाह । अत इति ॥ प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्व्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन च वर्त्तमानो ज्ञानकर्म्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते ॥ तत्र हेतुः । संहतेति ॥ संहतानां मिथः सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्म्माणि वासनाश्च तत्सन्तानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत् ॥

उ० यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्य्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं

भा० नदीस्रोतःप्रदीपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्नादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्य्यमाणोऽनित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत हेति विरक्तानां हि । तस्माद्ब्रह्मविद्यारम्भश्चतुर्थप्रमुखेनेति । यो वै तामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते । यो वै तामक्षितिमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत हेति सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्प्रा-

आ० प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्य्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विभिनष्टि । नदीति ॥ असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह । कदलीति ॥ अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह । मायेत्यादिना ॥ अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं ॥ केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेक्षायां संसाराय परागदृशामिति न्यायेनाह । तदात्मेति ॥ किमिति प्रतिक्षणं प्रध्वंसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राह । तदेतदिति ॥ वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह । विरक्तानां हीति ॥ इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः । पुरुषोऽन्नानामक्षये हेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य फलमाह । यो वै तामित्यादिना ॥ यथोक्तमनुवदति । पुरुष इति ॥

उ॰ प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्ज-
मुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

भा॰ धान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽज्ञस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्व्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षि-
प्तानि तानि कार्य्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति। कोऽस्यार्थ इत्यु-

आ॰ फलविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति।
सोऽन्नमित्यादिना। यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं फलमुपात्त-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः। विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह। अन्नानामिति॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति। भोक्तैवेति।
प्रसक्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति। स देवानित्यादिना। साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्नात्त्रयकारणमचितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य
फलञ्चोक्तं॥२॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। पाङ्क्तस्ये-
त्यादिना। ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। त्रीणीत्यादिना॥ ज्ञानकर्म्मभ्यां सम्प्रा-

उ० अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

भा० अथ ते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिवाह्यकरणव्यतिरिक्तं । यत एवं प्रसिद्धं वाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं । तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ० तानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः ॥ अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते । तेषामिति । षष्ठी निर्द्धारणार्था ॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति । अस्ति तावदिति ॥ आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति । न चादृष्टादिति । युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह । यत इति । अतोऽस्ति वाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः ॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति । किं दृष्टवानित्यादिना ॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति । तस्मादिति । यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत् । विमतमात्माद्य-

उ० कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि

भा० नामान्तःकरणं सर्व्वकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यते। तस्मात्सर्व्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावादस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते॥

कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः। सङ्कल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन। विचिकित्सा संशयज्ञानं। श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्म्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च। अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः। धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनं। अधृतिस्तद्विपर्य्ययः। ह्रीर्लज्जा। धीः प्रज्ञा। भीर्भयं इत्येतदेवमादिकं सर्व्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि। मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते। तस्मा-

आ० तिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः। तस्मादनुमानादिमानादस्त्यदस्ति मनो नामेति सम्बन्धः। रूपादिग्रहणासमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते॥ अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह। सर्व्वेति। समनन्तरं वाक्यं फलितार्थविषयत्वेनादत्ते। तस्मादिति॥ तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति। तद्व्यग्रत्व इति। कामादिवाक्यमवताय्य व्याकुर्व्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति। अस्तित्व इति।

अश्रद्धादिवत्कामादिर्विवक्षितोऽन्येति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति। इत्येतदिति। द्वैतप्रपञ्चोन्मुखं मनो भोक्तृकर्म्मवशान्नामार्थकारेण विवर्त्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति। मनोऽस्तित्वमिति। तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति। यस्मादिति। तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति सम्बन्धः। चक्षुरसंप्रयोगात्केन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया

उ॰ पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा।

भा॰ मनो नामास्त्यन्तःकरणं। यस्माच्चक्षुषो ऽगोचरे पृष्ठतो ऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते। यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनःस्वरूपञ्च तस्याधिगतं। त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्म्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्च व्याचिख्यासितानि। तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातं। अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भो यः कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिर्व्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्व्वो ध्वनिर्वागेव सा इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तं। अथ तस्याः कार्य्यमुच्यते॥

व्या॰ त्वचा विनापि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह। यदीति। त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः॥ विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तत्राह। यत्तदिति॥ वृत्तं कीर्त्तयति। अस्ति तावदिति॥ उत्तरग्रन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति। त्रीणीति। एवं भूमिकामारचय्याध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति। अर्थेत्यादिना। शब्दपर्य्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकस्तत्राद्यो व्यवहर्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिकृतः स सर्व्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः। प्रकाशमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह। इदं तावदिति। तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेति शेषः॥

उ॰ एषा ह्यन्नमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो

भा॰ एषा वाग्घि यस्मादन्नमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगता एषा पुनः स्वयन्नाभिधेयवत्प्रकाश्याभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवन्न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्यप्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिं परिहरत्येषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्य्यमित्यर्थः। अथ प्राण उच्यते। प्राणो मुखनासिकासञ्चार्य्या हृदयवृत्तिः। प्रणयनात्प्राणः। अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः। आनाभिस्थानो व्यानो व्यायमनकर्म्मा व्यानः। प्राणापानयोः सन्धिर्वीर्य्यवत्कर्म्महेतुश्च। उदान उत्कर्षो-

आ॰ वचोऽपि प्रकाश्यत्ववत्कथं प्रकाशमात्रं वागित्युक्तमाशङ्क्याह। एषेति। दृष्टान्तं समर्थयते। न हीति। प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः। प्रकाशिकापि वाक् प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यवस्था स्यात्तन्निरासार्थमेषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशमात्रं वागित्याह। स्वपरनिर्व्वाहकस्तु शब्दः। तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्य्यं यत्र दृश्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह। तद्वदित्यादिना। आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। अथेति। मुखादौ सञ्चार्य्यासञ्चरणार्हा हृदयसम्बन्धिनी या वायुवृत्तिः। तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह। प्रणयनादिति। पुरतो निस्सरणादिति यावत्। व्यायमनं प्राणापानयोर्नियमनं कर्म्मास्येति तथोक्तः वीर्य्यवत्कर्म्मारण्यामन्थ्युत्पादनादि। उत्कर्षो देहे पुष्टिः। आदिपदेनोत्क्रान्तिरुक्ता। प्राणशब्देनानशब्दस्य

भा० र्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्व्वं प्राण एव। प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽननुक्तः कर्म्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातं। व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नान्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः। कोऽसावयं कार्य्यकारणसङ्घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिरविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषणं वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इत्यपि प्राणस्फुटीकरणं ॥ ३ ॥

आ० वृत्तिमाशङ्क्याह। अन इत्येषामिति॥ तथापि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। प्राण इतीति। साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः॥ मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्य्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह। कर्म्म चेति। एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसङ्कीर्त्तनपूर्व्वकं कथयति। व्याख्यातानीति॥ आध्यात्मिकानां वागादीनामारम्भकत्वं वारयति। प्राजापत्यैरिति॥ आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्व्वकमनन्तरवाक्यमनिर्द्धारयति। कोऽसाविति॥ कार्य्यकरणसङ्घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह॥ आत्मस्वरूपत्वेनेति॥ वाङ्मय इत्यादि वाक्यस्य पूर्व्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। अविशेषेणेति॥ ३॥

उ॰ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च-

भा॰ तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते। त्रयो लोकाः भूर्भुवः स्वरित्याख्या। एत एव वाङ्मनःप्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि स्पष्टार्थानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किञ्च विज्ञानं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह। वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्या-

आ॰ वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थमवतारयति। तेषामेवेति ॥ ४ ॥ तत्रत्युक्तं सामान्यं परामृशति। त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात् प्राक्तनं नेतव्यमित्याह। तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातादि वाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति। विज्ञातमिति ॥ विज्ञातं सर्व्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः समर्थ्यः। प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याह। कथमिति ॥ प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः सिद्धमित्याह। वाचेति ॥ वाग्विशेषस्तद्विभूतिः सन्दिह्यमाना-

उ॰ विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽ

भा॰ न्यानपि विज्ञापयति वाचैव सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायत इति हि वक्ष्यति वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते वागेवैनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति। विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तथा यत्किञ्चाविस्पष्टं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्व्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सन्दिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यं। पूर्व्ववन्मनो विभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्य स्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ ९ ॥ तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च सन्दिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञात अविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेर्विज्ञातविजिज्ञा-

आ॰ कारत्वात्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्व्वं विजिज्ञास्यं मनोरूपमिति योजना। विज्ञातादिरूपमिति सम्बन्धः। पूर्व्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥ अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्व्वं प्राणस्य रूपमिति योजना। विज्ञातादिरूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोकाद्यात्मत्वे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमित्याह। विज्ञातेति। भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्च व्यवस्थितत्वात्कुतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह। सर्व्वमिति ॥ प्राणविभूतिविदः सम्प्रति फलं कथयति।

उ॰ वति ।९। यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ।१०।
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमय

भा॰ स्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव। सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शना-द्वचनादेव तस्य नियमः स्मर्त्तव्यः। प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः। शिष्य-पुत्रादिभिः सन्दिह्यमाना अविज्ञातोपकारा आचार्य्य-पित्रादयो दृश्यन्ते। तथा मनःप्राणयोरपि सन्दिह्य-मानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारो ऽथायमाधिदैविकार्थ आरम्भस्तस्यैतस्या वाचः प्रजापते-रन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं वाह्य आधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतं अयं

आ॰ प्राण इति॥ लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। शिष्येति॥ शिष्यैरविवेकिभिः सन्दिह्यमानोपकारा अपि गुरव-स्तेषां भोज्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिबालैर-विज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमुपपद्यते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वृत्तमनूद्य तस्यैव वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति। व्याख्यात इति॥ आधिदैविकार्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थ इति यावत्। सम-नन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति। तस्या इति॥ अयमाधाराधेयभावो वाचो निर्द्दिश्यते तत्राह। द्विरूपा चेति॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति। तदुभयमिति।

उ॰ मग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानय-
मग्निः ।११।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसा-
वादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावान-

भा॰ पार्थिवोऽग्निर्दिक्रूपो हि प्रजापतेर्वाक्कार्य्यमाधारोऽप्रकाशः करणञ्चाधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेस्तत्र यावत्परिमाणैवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति तत्र सर्व्वत्राधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्य्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति समानमुत्तरं ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्य्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्यस्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मन-

आ॰ अध्यात्ममधिभूतञ्च या वाक् परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवागंशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्यात्तथा सह दर्शयति । तत्रेति ॥ तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । आधेय इति ॥ समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनः प्राणयोरधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते । तथाच वाचा समानं प्राणादावुत्तरवाक्यं कथ्यमानसमानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्य्यमथशब्दार्थः ॥ मनसो हैरूप्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते । तत्रेति । मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्य-

उ॰ सावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

भा॰ एतावती तावद्दिस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्याधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां सङ्गच्छेतां। मनसादित्येन प्रसूतं पित्रा वाचाग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म्म करिष्यामीत्यन्तरारोदस्योस्ततस्तयोरेव सङ्गमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्म्मणे। यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते

आ॰ धिभूतञ्च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह। ताविति। कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाग्नेर्मातृत्वं तत्राह॥ मनसेति। सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशमृते कार्य्यसिद्ध्यदर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः। कर्म्मशब्देन कार्य्यमुच्यते तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्धिपूर्व्वकमादित्याग्न्योर्द्यावापृथिव्योरन्तराले सङ्गतिरासीदित्याह। कर्म्मेति। सङ्गतिकार्य्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति। तत इति। वायोरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह। यो जात इति। द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह। प्रतिपक्षत्वेनेति।

उ० अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ

भा० प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य न प्रजोक्तस्यानन्तरनिर्दिष्टस्यापः शरीरं कार्यं कारणाधारः पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावत्य आपस्तावत्परिमाणास्तावानसौ चन्द्र आधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतञ्च तावद्याप्तिमानेव तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतञ्च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदस्ति

आ० यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह । तेनेति । सपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति । तत्रेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् ॥ प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वं ॥ १२ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तर्यमथेत्युक्तं ॥ नन्वेतस्येतच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राह । न प्रजेति ॥ अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नाप्रधानं परामृश्यतेत्यर्थः । पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः ॥ ज्योतीरूपे प्राणस्योक्ते व्याप्तिमवधिष्टां व्याचष्टे । तत्रेति ॥ तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे । चन्द्र इति ॥ वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं विधातुं वृत्तं कीर्त्तयति । तानीति ॥ एतेभ्यो

उ॰ चन्द्रस्त एते सर्व्व एव समाः सर्व्वेऽनन्ताः स यो है-
तानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो
हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥१३॥

भा॰ कार्य्यात्मकं कारणात्मकं वा। समस्तानि त्वेतानि प्रजाप-
तिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व्व एव समास्तुल्या व्याप्तिमन्तो
यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत-
एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते। न हि कार्य्यक-
रणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते। कार्य्यकरणात्मका हि
त इत्युक्तं। स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभू-
तानन्तवतः परिच्छिन्नानधिभूतरूपेणाध्यात्मरूपेण वोपास्ते
स च तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परि-
च्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः। अथ
पुनर्यो हैताननन्तान् सर्व्वात्मकान् सर्व्वप्राण्यात्मभूतान-
परिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥१३॥

आ॰ ऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि। कार्य्यात्मकमिति॥
प्रजापतिरेतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तीत्याशङ्क्याह। समस्तानीति॥ सोप-
स्कारं वृत्तमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे। त एत इति॥ तुल्यां
व्याप्तिमेव व्यनक्ति। यावदिति॥ तावदशेषं जगद्व्याप्येति
योजना। तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याह। अत एवेति॥ तेषां याव-
त्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति। न हीति॥ कार्य्यकरणयोर्याव-
त्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह। कार्य्येति॥
तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह। स य इति॥ एवं पातनिकां
कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति। अथेति॥१३॥

उ॰ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-

---

भा॰ पिता पाङ्क्तेन कर्म्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तं। तान्येतानि पाङ्क्तकर्म्मफलभूतानि व्याख्यातानि। तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलमेतानीत्युच्यते। यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्ततावगम्यते। वित्तकर्म्मणोरपि तत्र सम्भवात्। तत्र पृथिव्यग्नी माता। दिवादित्यौ पिता। योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातं। तत्र वित्तकर्म्मणी सम्भावयितव्ये इत्यारम्भः। स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्द्दिश्यते षोडशकलः षोडशकला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः। तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरात्राणि तिथय इत्यर्थः। पञ्चदशकलाः ध्रुवा एव नित्या

आ॰ अन्नत्रये फलवद्यानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्त्तयति। पितेति॥ तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय शङ्कते। तत्रेति॥ प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः। कार्य्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति॥ अनुमानमेव स्फुटयितुमन्नेषु पाङ्क्तत्वावगतिं दर्शयति। यस्मादिति। तस्मात्तत्कारणमपि तादृशमिति शेषः॥ कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वधीरित्याशङ्क्याह। वित्तेति॥ आत्मा जाया प्रजेति त्रयं सङ्घसिद्धमपि शब्दः॥ उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्व्वन्नुक्तं स्मारयति। तत्रेति॥ अन्नत्रयं सप्तम्यर्थः। तथापि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्क्यानन्तरग्रन्थ

उ॰ वास्याᳪं रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताᳪं

भा॰ व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्य्यते चापचीयते च। प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्य्यते। कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धते यावत्सम्पूर्णमण्डलः पौर्णमास्यां। ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपचीयते कृष्णपक्षे यावद्व्यवैका कला व्यवस्थिता ऽमावास्यायां। स प्रजापतिः कालात्मामावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्तैतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्व्वमेवौषध्यात्मना सर्व्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः। एवं पाङ्क्तात्मको

आ॰ मवतारयति। तत्र वित्तेति। सप्तमी पूर्व्ववत्॥ अवतारितग्रन्थं व्याचष्टे। योऽयमित्यादिना॥ कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्य्यमाणत्वमपचीयमाणत्वञ्च तत्राह। प्रतिपदाद्याभिरिति॥ वृद्धेर्मर्य्यादां दर्शयति। यावदिति॥ अपक्षयस्य मर्य्यादमाह। यावद्वर्त्तत॥ अवशिष्टाममावास्यां निविष्टां कलां प्रपञ्चयन् द्वितीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति। स प्रजापतिरिति॥ प्राणिजातमेव विशिनष्टि। यदिति॥ स्थावरं जङ्गमञ्चेत्यर्थः। औषध्यात्मनत्युपलक्षणं जलात्मनत्यपि द्रष्टव्यं। फलभूते प्रजापतौ पाङ्क्तत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याह। एवमिति॥ तदेव पाङ्क्तत्वं व्यनक्ति। दिवेति॥ कलानां वित्तवद्वित्तत्वे हेतु-

उ॰ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

भा॰ ऽसौ प्रजापतिः। दिवादित्यो मनः पिता। पृथिव्यग्नी वाग्जाया माता तयोश्च प्राणः प्रजाः। चान्द्रमस्यस्तिथयः कलाः। वित्तमुपचयापचयधर्म्मित्वादित्तवत्तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म्म। एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतः संवृत्तः। कारणानुविधायि हि कार्य्यमिति लोकेऽपि स्थितिर्यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्व्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्त्तते। तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणन्न विच्छिन्द्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतदपि कृकलासस्य। कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा। ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा अहिंसन्सर्व्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति। बाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्यायां

आ॰ माह। उपचयेति ॥ पाङ्क्तत्वनिर्देशेन लब्धमर्थमाह। एवमेष इति ॥ सम्प्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति। जायेति ॥ भवतु प्रजापतेरुक्तनीत्या पाङ्क्तत्वं तथापि कथं पाङ्क्तकर्म्मफलत्वं तत्राह। कारणेति ॥ पाङ्क्तकर्म्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह। यस्मादिति ॥ अपि कृकलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह। कृकलासो हीति ॥ कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राह। दृष्टोऽपीति ॥ विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वाद्विरोधः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शङ्कते। नन्विति ॥

उ॰ यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽय-मेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्च-दशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-

भा॰ अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः ऽकलाप्रविषये वा किन्तर्हितस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थं ॥ १४ ॥

यो वै स परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडश-कलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव सः प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं अन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं स एवंवित्पुरुषः केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवि-त्तमेव पञ्चदशकला उपचयापचयधर्म्मित्वात्तद्वित्तमा-ख्यस्य कर्म्म । तस्य कृत्स्नतायै आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः

आ॰ तीर्थशब्दः शास्त्रविहितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्व्वत्र निषि-द्धापि हिंसा विशेषतोऽमावास्यायां निषिध्यमाना सोमदेवता-पूजार्था । ततः शेषानुज्ञाभावान्न सामान्यशास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति । बाढमिति ॥ १४ ॥

यत्पूर्व्वमाधिदैविकमन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्त्तव्यमित्याह । यो वा इति ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कोऽसा-विति ॥ तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति । केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्म्मत्युक्तं ॥ वित्ते ऽपि कर्म्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्तिरौचितत्याह । वित्तेति ॥ यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरापूर्य्यते ऽपक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनोपचीयमानेनापूर्य्यतेऽपचीय-मानेन चापक्षीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वान्नप्रतिपादनसापेक्षमि-

उ° वा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्व्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

अथ त्रयो वावलोका मनुष्यलोकः पितृलोको

भा° षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवद्वित्तेनापूर्य्यते चापक्षीयते च। तदेतल्लोके प्रसिद्धं। तदेतन्नभ्यं नाभ्यै हितं नभ्यं नाभिं वार्हतीति किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः प्रधिर्व्वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं चक्रस्येवारनेम्यादि। तस्माद्यद्यपि सर्व्वज्यानिं सर्व्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोतीत्यात्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेद्यदि जीवति प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात् क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाक्रर्जीवञ्छेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः॥ १५॥

एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्म्मणा त्र्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनन्तरञ्च जायादि-

---

व्या° त्याह। स चन्द्रवदिति॥ आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति। तदेतदिति॥ नाभिस्वरूपपिण्डिका तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा स्फारयति। किन्तदिति॥ शरीरस्य चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवारादर्शनादित्याशङ्क्याह प्रधिरिति॥ शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वं फलितमाह। तस्मादिति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। जीवचेति॥ १५॥

अन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहङ्ग्रहोपासनस्य फलस्योक्तत्वादनुक्त्याभावादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति।

उ॰ देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥

भा॰ वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तं । तत्र पुत्रकर्म्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते। अथेति वाक्योपन्यासार्थस्त्रयो वा वेत्यवधारणार्थस्त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोका नन्यूनानधिका वा। के त इत्युच्यते। मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति। तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो नान्येन कर्म्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः। कर्म्मणा

व्या॰ एविमिति। साधनान्येव फलमुक्तं ॥ तयोर्मिथो बद्धत्वात्प्राजापत्यस्य फलं प्रागेव दर्शितं तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन तत्प्रतीतावपीदमस्तीति विशेषो नोक्तस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह। तत्रेति। पूर्व्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः। नियमो नावगत इति सम्बन्धः। उपन्यासः प्रारम्भः। वा अवशब्दस्यावधारणरूपमर्थं विवृणोति। त्रय एवेति ॥ तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति। के त इत्यादिना ॥ जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकातिक्रम इति केचित्तान् प्रत्याह। साध्य इति ॥ पुत्रेणास्य सिद्धत्वमसिद्धत्वमित्याशङ्क्याह। यथा चेति। द्विविधा हि मनुष्यलोकजयो यः कर्त्तव्यशेषानुष्ठानं भोगश्च। तत्राद्यमाश्रित्यान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं

उ॰ अथातः सम्प्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्या-

---

भा॰ अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्म्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्म्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता । वित्तं च कर्म्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनं । विद्याकर्म्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धं । पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यते । सम्प्रत्तिः सम्प्रदानं । सम्प्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणो नामधेयं । पुत्रे हि

आ॰ दर्शयति । नान्येनेति । द्वितीये त्वयोगव्यवच्छेदार्थः । ज्योतिष्टेमं लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः । पूर्व्ववाक्यस्थमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्तमुपेत्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे । कर्म्मणेत्यादिना ॥ साधनद्वयापेक्षया फलद्वारकमुत्कर्षं विद्यायां दर्शयति । विद्यया देवलोक इति ॥ १६ ॥

वृत्तमनुवदति । एवमिति ॥ पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । जायात्विति । न पृथक् पुत्रकर्म्मभ्यामिति शेषः । न पृथक् साधनं कर्म्मणः सकाशादिति द्रष्टव्यं ॥ भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथापि विद्याकर्म्मणी हित्वा समनन्तरग्रन्थे किमिति पुत्रनिरूपणमित्या-

उ० हाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

भा० स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन सम्प्रत्तिसञ्ज्ञकमिदं कर्म्म तत्कस्मिन्काले कर्त्तव्यमित्याह । स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स एवमुक्तः प्रत्याह स तु पूर्व्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्त्तव्यमिति तेनाह अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयमेतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्त्तते । यद्वै किञ्च यत्किञ्च शिष्टमनूक्तमधीतमनधीतञ्च तस्य सर्व्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन् पद एकतैकत्वं योऽध्ययनव्यापारो मम कर्त्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः । स इत ऊर्द्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्त्तृकोऽस्त्वित्यर्थः ॥

आ० प्रश्नाह । विद्याकर्मणोरिति ॥ यथोक्तौ चोद्ये पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं सम्प्रत्तिवाक्यमित्याह । अत इति ॥ अथात इति पदद्वयं व्याख्याय सम्प्रत्तिपदं व्याचष्टे । सम्प्रत्तिरिति ॥ किमिदं सम्प्रदानं नाम तदाह । सम्प्रत्तिरितीति ॥ तदेव कर्म विशदयति । पुत्रे इति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःस्वप्नादिसङ्ग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति सम्बन्धः ॥ पुत्रस्याहं अहमित्यादि प्रतिवचने हेतुमाह । स त्विति । मया कार्य्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्य्यमिति । पुत्रस्य प्रागनुशिष्टताभावे प्रतिवचनानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ यद्वै किञ्चेत्यादि वाक्यानां पूर्वानुमन्त्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । एतस्येति ॥ यद्वै किञ्चेत्यादिनाक्ये वाक्यार्थमाह । योऽध्ययनेति ॥

उ॰ ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतै-

भा॰ तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयानुष्ठि-
ताश्चाननुष्ठिताश्च तेषां सर्व्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन् पद
एकत्वं मत्कर्त्तृका यज्ञा य आसन्। त इत ऊर्द्ध्वं यज्ञस्त्व-
त्कर्त्तृका भवन्त्वित्यर्थः। ये वै के च लोका मया जेतव्याः
सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्व्वेषां लोक इत्येतस्मि-
न्पदे एकता इत ऊर्द्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते इत ऊर्द्ध्वं
मयाध्ययनयज्ञलोकजयकर्त्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहन्तु
मुक्तोऽस्मि कर्त्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतोः। स च सर्व्वं तथैव
प्रतिपन्नवान्पुत्त्रोऽनुशिष्टत्वात्। तत्रेमं पितुरभिप्रायं मन्त्रा-
नाऽऽचष्टे श्रुतिरेतावद्वै तत्परिमाणं वै इदं सर्व्वं यद्गृहिणा
कर्त्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च
जेतव्या एतन्मा सर्व्वं सन्नयं सर्व्वं हीमं भारं मदधीनं

आ॰ त्वं ब्रह्मेति वाक्यात्त्वं यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातु-
मित्याह। तथेति॥ब्राह्मणार्थं सङ्क्षिपति। मत्कर्त्तृका इति॥
त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै केचिदित्यादि। तत्र पदार्थानुक्त्वा
वाक्यार्थमाह। इत इति। किमिति त्वत्कर्त्तृकमध्ययनादिकमपि
समर्प्यते त्वयैव किं नानुष्ठीयते तत्राह॥इत ऊर्द्ध्वमिति। कर्त्त-
व्यतैव बन्धनं तद्विषयः। क्रतुः सङ्कल्पस्तस्मादिति यावत। स
एव इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। स चेति। तत्त्वयैवोक्तानुशासनोक्तिः।
एतत्सर्व्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे। सर्व्वं हीति। अनद्य-
तने भूतेऽर्थे विहितस्य लङो भविष्यदर्थत्वं कथमित्याशङ्क्याह।
छन्दसीति॥पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह। यस्मादित्यादिना॥

उ॰ तावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मा-

---

भा॰ मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधायेतोऽस्माल्लोकान्मा मामभुनजत् पालयिष्यतीति लङर्थे लङ् छन्दसि कालनियमाभावाद्यस्मादेवं सम्पन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्त्तव्यताबन्धनतो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः । अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा यस्मिन्काले एवंवित्पुत्रसमर्पितकर्त्तव्यताक्रतुरस्माल्लोकात्प्रैति म्रियतेऽथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्यार्काद्यात्मनाभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति तैः प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावितत्वात्पितुरहमस्म्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदवि-

---

आ॰ कृतसम्मतिकः सन् पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह । स पितेति ॥ कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा बिले सर्पवत्प्रवेशः सम्भवत्यत आह । अध्यात्मेति ॥ हेतुर्मिथ्याज्ञानादिः । वागादिष्वाविष्टेष्वपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याह । वागिति ॥ तद्भावित्वमेव स्फोरयति । अहमिति ॥ भावनाफलमाह । तस्मादिति ॥ पुत्रविशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्तदवस्थमित्याशङ्क्याह । सर्व्वेषां हीति । मृतस्य पितुरितो लोकाद्गतस्य कथं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह । एतदुक्तमिति ॥

उ० देनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्व-

भा० स्तारा इत्येवं भावितो हि पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्व्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य चैतदुक्तं भवति । यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्त्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्म्मभ्यः प्रतिधीयत इति ॥ अथेदानीं पुत्रनिर्व्वचनमाह । स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्रा अक्ष्णया कोणच्छिद्रतोऽन्तराऽकृतं भवति कर्त्तव्यं । तस्मात्कर्त्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात्सर्व्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्व्वं स्वयमनुतिष्ठन् पूरयित्वा । तस्मात्पूरणेन त्रायति पितरं । यस्मात्त-

आ० पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते । नैवेति ॥ मृतः पिताऽनुशिष्टपुत्रात्मनात्र वर्त्तते नास्मदत्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः । उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति । तथा चेति ॥ षष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावुच्येते ।

सपदीत्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ अकृतमकृतादिति च्छेदः । तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । पूरणेनेति । तदेव प्रपञ्चयति । इदं तदिति ॥ पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति । स पितेति ॥ पुत्रेणैतल्लोकजयमुपसंहरति । एवमिति ॥ यथोक्तात्पुत्रादिविद्याकर्म्मणोर्विशेषमाह । न तथेति ॥ कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राह । स्वरूपेति ॥ तदेव

उ॰ स्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणै-

भा॰ स्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायति स पितैवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि मन्त्रमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवममौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति। न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण। न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते। अथ कृतसम्प्रत्तिकं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा हिरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माण आविशन्ति कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि। एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्वावदूकाः

आ॰ स्पष्टयति। न हीति॥ अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितरमधिकृत्य अथैनमित्यादि वाक्यं तद्व्याकरोति। अथेति॥ पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः। आवेशप्रकारबुभुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते। कथमित्यादिना। पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्त्यं पक्षं वृत्तानुवादपूर्वकमुत्थापयति। एवमिति॥ अत्रेति वैदिकात्रिर्धारयितुं सप्तमी। बहुवदनशीलत्वे हेतुः श्रुत्युक्तेति। मोक्षार्थतां ऋणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः॥ मामांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषयति। तेषामिति॥ कथमित्याशङ्क्य श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान्न मुक्तिफलतेत्याह। जायेत्यादिना॥ पुत्रादीनाश्चेति चकारादेतावान्वै काम इति मध्ये सङ्ग्रहः। यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राह। तस्मादिति॥ पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं परामष्टुं तच्छब्दः। श्रुतिशब्दः

उ॰ वास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

भा॰ अत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति। तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च। तस्मादृणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्याविषयेति सिद्धं। वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति। केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव। तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादि-

व्या॰ स्मृतेरुपलक्षणार्थः। श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेष-मनुकूलयति। वक्ष्यति चेति॥ मीमांसकपक्षं निराकृत्य भर्तृ-प्रपञ्चपक्षमुत्थापयति। केचित्त्विति। मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृ-त्तिर्यथेत्यपरार्थः। पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्ता-वपि कथं मोक्षः संपद्यते। न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ पृथिव्यै चेत्या-द्योत्तरा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भर्तृप्रपञ्चमतमपि निराकरो-तीति दूषयति। तेषामिति। कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्य श्रुतिं विभजते। कृतेति॥ अन्यात्मोपासितुस्तदात्मवचनविरुद्धं परमतमित्ययुक्तं। तदात्मैरेव मुक्तित्वादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ तथापि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राह। संधेति॥ अन्यात्मनो ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुमाह। पुनः पुनरिति। सूत्रात्मे-रमुक्तित्वे हेत्वन्तरमाह। यदिति॥ कार्य्यकारणवत्त्वश्रुतेरपि

उ० पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥१८॥

भा० साधनानीच्छन्ति। तेषामपि मुखापिधानायेयमेव श्रुतिरुत्तराकृतसम्प्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्म्मिणस्त्वनात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता। न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुं। अन्नसम्बन्धान्मेधातपः*कर्म्मत्वाच्चान्नानां पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात्। यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत हेति च क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्य्यकरणत्वोपपत्तेस्त्रयं वा इदमिति च नामरूपकर्म्मात्मत्वेनोपसंहारात्। न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित् अन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यं। पुत्रादिसाधनानां अन्नात्मफलदर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥ १७ ॥

पृथिव्यै पृथिव्याश्च एनमग्नेश्च दैवी अधिदैवात्मिका वागेनं कृतसम्प्रत्तिकमाविशति सर्व्वेषां हि वाच उपा-

आ० सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह। शरीरमिति। अविद्यातदुत्थद्वैतस्य आत्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह। त्रयमिति ॥ नन्वविरक्तस्याज्ञस्य सूत्राप्तिफलमपि कर्म्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितिर्नेत्याह। न चेदमिति॥ न हि पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वं। भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः॥ १७॥

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टम्भेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य तदक्षराणि व्याचष्टे। पृथिव्या इति। एनमित्युक्तमनूद्य व्याकरोति। एन-

---

* कार्य्येतिपाठान्तरः।

उ० दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

भा० दानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा । यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघा ऽप्रतिबद्धास्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तथा दिवश्चैनं आदित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च दैवं मनः स्वभावनिर्म्मलत्वाद्येन मनसाऽसावानन्द्येव भवति सुख्येव भवत्यथो ऽपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥ १९ ॥

व्या० मिति ॥ कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राह । सर्व्वेषां हीति । तर्हि तर्येतरभेदादविदुषोऽपि व्याप्त्यैव वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । सा वेति । दैव्या वाचि दोष विगममुत्तरवाक्येन साधयति । सा चेति । विद्वद्वाचः स्वरूपं सङ्कीर्त्तयति । अमोघेति ॥ १८ ॥

वाचि दर्शितन्यायं मनस्यतिदिशति । तथेति । यन्मनः स्वभावनिर्म्मलत्वेन दैवमित्युक्तं तदेव विशिनष्टि । मन इति । असाविति विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तद्भत्वभावात्तद्दैवमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥

उ॰ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्व्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्व्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति ।

भा॰ तथाद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः किं लक्षण इत्युच्यते । यः सञ्चरन् प्राणिभेदेष्वसञ्चरन् समष्टिव्यष्टिरूपेणाथ वा सञ्चरन् जङ्गमेष्वसञ्चरन् स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । अथो ऽपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते । स यो यथोक्तमेवं वेत्ति अन्नात्मदर्शनं स सर्व्वेषां भूतानामात्मा भवति सर्व्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्व्वेषां भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्व्वभूतात्मतया सर्व्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्व्वकृच्च यथैषा पूर्व्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता । एवमेव नास्य सर्व्वज्ञत्वे सर्व्वकृत्त्वे वा क्वचित्प्रतिघातः । किञ्च स इति दृष्टान्तनिर्देशो यथैतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति

व्या॰ मनस्युक्तं न्यायं प्राणे अतिदिशति । तथेति ॥ तमेव दैवं प्राणं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । स वा इति । स एवंविदित्यादि व्याचष्टे । स य इति । विदिरत्र लाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं

उ॰ यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति

भा॰ पूजयन्त्येवं हैवंविदं सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः।

अथेदमाशङ्क्यते सर्व्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं। तस्य च सर्व्वप्राणिकार्य्यकरणात्मकत्वे सर्व्वप्राणिसुखदुःखैः सम्बध्यत इति। तन्न। अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्य तु सर्व्वात्मना य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयोरात्मत्व-बुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते मरणदुःख-वच्च निमित्ताभावात्। यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःख-मुत्पद्यते ममासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तं। तन्नि-मित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते। तथे-श्वरस्यापरिच्छिन्नात्मनो ममतादिदुःखनिमित्तमिथ्या-

व्या॰ किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह। किञ्चेति॥ सर्व्वभूतात्मत्वे तद्दोष-योगात्प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह। अथेति। सर्व्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूर्द्ध्वं सशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः॥ सर्व्वात्मके विदुष्यनेकैकभूतनिष्ठदोषयोगो नास्तीत्युत्तरमाह। तन्नेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। परिच्छिन्नेति॥ अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्व्वभूतान्तर्भावात्तद्दुःखादियोगः स्यादेवे-त्याशङ्क्य जठरकुहरविपरिवर्त्तिक्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्प्र-कृतेऽपि सम्भवान्नैवमित्यभिप्रेत्याह। मरणेति। नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ दृष्टान्तं विवृणोति। यथेति॥ मत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तद्दुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वांशभूतसर्व्वभूताभिमानिनस्तद्दुःखादिसंसर्गः स्यादि-

उ० पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्म्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्द्धन्त वदिष्याम्ये-

भा० ज्ञानादिदोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते। तदेतदुच्यते। यत् उ किञ्च यत्किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्सर्व्वात्मनस्तु। केन सह किं संयुक्तं भवेद्वियुक्तं वा। अमुन्तु प्राजापत्ये पदे वर्त्तमानं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति। निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति। न ह वै देवान्पापं गच्छति पापफलस्यावसराभावात्पापं फलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त एते सर्व्व एव समाः सर्व्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः। किमे-

आ० त्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ मम तावदित्यादिपदेनाहन्ताग्रहणं। तदेव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानं। आदिशब्देन रागादिरुक्तः। उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे। तदेतदिति। सुखमेव गच्छतीति सम्बन्धः॥ फलापेक्षा वर्त्तमानस्य कथं कर्म्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह। फलमिति॥ उक्तमेव व्यनक्ति। निरतिशयमिति॥ २०॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवादेन तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्याह। र्थक्यं

उ॰ वाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्या-
म्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्म्माणि यथा कर्म्म
तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा

भा॰ वमेव प्रतिपत्तव्यं किंवा विचार्य्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रत-
मुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते। अथातोऽनन्तरं
व्रतस्य उपासनस्य मीमांसा उपासनकर्म्मविचारणेत्यर्थः।
एषां प्राणानां कस्य कर्म्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति
मीमांसा प्रवर्त्तते। तत्र प्रजापतिरिंशब्दः किलार्थे प्रजा-
पतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्म्माणि करणानि वागादीनि
कर्म्मार्थानि हितानीति कर्म्माणीत्युच्यन्ते ससृजे सृष्ट-
वान्वागादीनि करणानीत्यर्थः। तानि पुनः सृष्टान्यन्यो
ऽन्येनेतरेतरमस्पर्द्धन्त स्पर्द्धां सङ्घर्षं चक्रुः। कथं वदिष्या-
म्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे
धृतवती। यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं
शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्य्यमिति। तथा द्रक्ष्या-

आ॰ परिहरति। तत इत्यादिना। व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्म्मोच्यते।
जिज्ञासायाः सत्त्वमतः शब्दार्थः॥ उपासनोक्त्यानन्तर्य्यमथश-
ब्दार्थं कथयति। अनन्तरमिति॥ विचारणामेव स्फारयति।
एषामिति॥ प्रवृत्ताया मीमांसाया प्राणव्रतमभ्रमत्वेन धारणी-
यमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति॥ तत्रेत्यादिना।
कथं वागादिकरणेषु कर्म्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह। कर्म्मार्था-
नीति॥ तदीयस्पर्द्धोपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति।
तानीति॥ स्पर्द्धाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना॥

उ॰ मृत्युरवारुन्धतस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे ।

भा॰ श्रमिष्यामीति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यान्यपि कर्माणि करणानि यथा कर्म यद्यदस्य कर्म यथा कर्म तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे सञ्जग्राह । कथं तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्याप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानं दर्शितवानाप्त्वा च तान्यवारुन्धदवरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्याव्यते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रं । अथेममेव मुख्यं प्राणं नाप्नोन्न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी । योऽयं मध्यमः प्राणः तं तेनाद्यत्वेऽपि अश्रान्त एव कर्मणि प्रवर्त्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः ॥

आ॰ यथा कर्म स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे त्वगादीनि करणानीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति । तस्मादिति । वागादीनां श्रमवत्त्वनिर्धारणानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ प्रजापतेः प्राणे मृत्युग्रस्तत्वाभावे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति । तेनेति ॥ प्रवर्त्तते प्राण इति सम्बन्धः । तथापि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह । तानीति ॥

उ॰ अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथते न रिष्यति हन्तास्यैव सर्व्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्व्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्या-

---

भा॰ अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको यस्माद्यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तेदानीं अस्यैव प्राणस्य सर्व्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येम हि । एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्व्वे रूपमभवन् प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रिरेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्य्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिश्चलनव्यापारपूर्व्विकाण्येव हि सर्व्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इति । एवं य एवं प्राणात्मतां सर्व्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा

आ॰ ख्यापनार्थमनुसन्धानप्रकारमेव दर्शयति । अयमिति ॥ तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह । हन्तेति ॥ इतिशब्दं व्याकरोति । एवं विनिश्चित्येति ॥ अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्य्याप्तानीति विनिश्चित्य दध्रिरे प्राणव्रतमेवेति सम्बन्धः । प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह । यस्मादिति ॥ यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राणरूपं चलनात्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राह । न हीति ॥ तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्वमेव न चलनात्मत्वमित्याशङ्क्याह । चलनेति ॥ सम्प्रति विद्याफलमाह । य एवमिति ॥ तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्निति ।

उ॰ यस्मे प्राणा इति तेन हवाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे

भा॰ तत्कुलमाख्यातमाचक्षते लौकिकाः। यस्मिन्कुले स विद्वाञ्जातो भवति तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति अमुष्येदं कुलमिति। यथा तापत्य इति। य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणस्वरूपतां प्राणाख्यत्वं च तस्यैतत्फलं। किञ्च यः कश्चित् उ ह एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्द्धते तत्प्रतिपक्षी सन् सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुशुष्यति शोषमुपगच्छति अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते म्रियते न सहसोपद्रुतो म्रियते इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते। कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते अध्यात्मवत्सर्व्वं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे। तप्स्याम्यहमित्या-

आ॰ तपती सूर्य्यसुता तस्या वंशस्तापत्यः। कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्व्वोक्तमेव स्फुटयति। य एवमित्यादिना ॥ न केवलं विद्याया यथोक्तमेव फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह। किञ्चेति। प्राणविदा सह स्पर्द्धा न कर्त्तव्येति भावः ॥ इत्यध्यात्मस्यानर्थक्यमाशङ्क्याह। इत्येवमिति ॥ २१ ॥

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमनन्तरवाक्यमवतारयति। अथेति ॥ तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याह।

उ॰ तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादेवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुःसैषा नस्तमिताऽ देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

भा॰ दित्यः। भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः। एवमन्या देवताः। यथा दैवतं स दृष्टान्तोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युना नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा एवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते यथाध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुर्योऽयं वायुरेवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्द्धारितं वाय्वात्मना व्रतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

व्या॰ कस्येति ॥ वदिष्यामीत्यादावुक्तं व्याख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह। अध्यात्मवदिति। यथादैवतं स्वं स्वं दैवताव्यापारमनतिक्रम्यान्या देवता विद्युदाद्या दध्रिरे व्रतमित्यर्थः॥ स यथेत्यादि व्याचष्टे। अध्यात्ममिति। वायुरपि मृत्युना नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावित इति। स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत इति शेषः। तदेव साधयति। म्लोचन्तीति ॥ ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति। एवमिति ॥ २२ ॥

उ॰ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्चक्रिरे धर्म्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति।

भा॰ अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति। यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्य्योऽध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तञ्च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसन्ध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्म्मं देवाश्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य्य स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनुवर्त्त्यतेऽनुवर्त्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः। तत्रेमं मन्त्रं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणं। प्राणाद्वा एष सूर्य्य उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्म्मं स एवाद्य। स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। यद्वै एते व्रतममुर्ह्यि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाभ्रियन्त

आ॰ ब्राह्मणार्थदार्ढ्यार्थं मन्त्रमवतार्य्य व्याकरोति। अथेत्यादिना। सूर्य्योऽधिदैवमुदयकाले वायोरुद्गच्छति तत्र वापरसन्ध्यासमये ऽस्तं। गच्छति। स एवाध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादौ विभागः॥ श्लोकस्योत्तरार्द्धं प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकपूर्वाताज्ञापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे। ते देवा इति॥ धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाह। धृतवन्त इति॥ स एवेति धर्म्मपरामर्शः। तत्रेति सप्तमी सम्पूर्णमन्त्रमधिकरोति। इमं

उ॰ तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समा-

---

भा॰ तदेवाद्यापि कुर्व्वन्त्यनुवर्त्तन्तेऽनुवर्त्तिष्यन्ते व्रतं तयोरभग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतं च तद्भग्नमेव । तेषामस्तमनकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् ॥

अथैतदन्यत्रोक्तं । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्मं । अथाधिदैवतं । यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्दाति । तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्दाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः वायोरेवाधि पुनर्जायन्त इति । यस्मादेव व्रतं वागादिष्वग्न्यादिषु चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्वं सर्व्वैर्देवैरनुवर्त्त्यमानं व्रतं । तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं

आ॰ मन्त्रमिति । पूर्व्वार्द्धोक्तिः ॥ उत्तरार्द्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । तमित्यादिना ॥ तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन मीमांसितं तेऽनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ विशेषणस्यार्थवत्त्वं साधयति । यत्त्विति ॥ उक्तहेतुमभिरहस्यमाश्रित्य विशदयति । अथेति ॥

यथाग्नेत्युपमार्थोऽथशब्दार्थः । अनुगच्छति शाम्यतीत्येतत् । वायुमनु तदधीन एव तस्मिन्काल उद्दात्यस्तमेति उदवासीदस्तं गत इत्यर्थः । इतिशब्दोऽभिरहस्यविषयवाक्यसमाप्त्यर्थः । अध्यात्मप्राणव्रतमधिदैवतञ्च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्य्यमिति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ न हि वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दविरहिताः स्थातुमर्हन्ति । तेन प्राणा-

उ॰ पिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

भा॰ चरेत्। किन्तु प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्य्यादपान्यादपाननव्यापारञ्च। न हि प्राणव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्य उपरमोऽस्ति। तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्धित्वेन्द्रियान्तरव्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नुवन्नाप्नुयात्। नेच्छब्दः परिभये। यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः। यदि कदाचिदु चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्याद्देवास्य। तस्मात्समापयेदेव। तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्व्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवायं प्राण आत्मा सर्व्वपरिस्पन्दकृदेवं तेनानेन व्रतधारणेनैवास्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेका-

---

आ॰ दिव्रतं तैरनुवर्त्त्यत एवेत्यर्थः। एक एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभग्नत्वं हेतुमाह। न हीति॥ तदनुपरमे फलितमाह। तस्मादिति॥ ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासम्भवात्तस्यार्थिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशङ्क्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति। हित्वेति॥ नेदित्यादि वाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमाह। यद्यहमिति॥ प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्व्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं सन्न्यासमामरणमनुवर्त्तयेदित्याह। यदीति॥ विपक्षे दोषमाह। यदि हीति॥ प्राणादिपरिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति। तस्मादिति॥ विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति। तेनेति॥ व्रतमेव विशिनष्टि। प्राणेति॥ प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति। सर्व्वभूतेष्विति॥

उ॰ त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्म तेषां नाम्नां वागित्ये-

भा॰ त्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमा-
द्यापेक्ष्यमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्वृह-
दारण्यके शाङ्करीयभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलं। या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्थाव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षवीजवत्सर्व्वमेतत्त्रयं। किं तत्त्रयं इत्युच्यते। नामरूपं कर्म्म चेत्यनात्मैव नात्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं वा इत्याद्यारम्भः। न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्यात्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्त्तते वाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात्। तथा काठके। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।

आ॰ सम्प्रति विद्याफलं कथयति। एवमिति॥ कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षञ्च सालोक्यमित्याह। विज्ञानेति॥ २१॥ इती याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं॥

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्य्यस्य सङ्क्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति। यदेतदिति॥ फलमपि ज्ञानकर्म्मणोरस्त्वविद्याविषयत्वाद्यदेतत्प्रस्तुतमिति सम्बन्धः। अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति। या चेति॥ व्याकृताव्याकृतस्य जगतः सङ्गृहीतं रूपमाह। सर्व्वमिति। वाङ्मनःप्राणाख्यं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह। किन्तदित्यादिना॥ किमर्थः पुनरयमुपसंहार इत्याशङ्क्याह। अनात्मैवेति॥ आत्मशब्दार्थमाह। यत्साक्षादिति॥ आत्मत्वेन

उ॰ तदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।

भा॰ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि । कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारणफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्म्मात्मतैव । न पुनरात्मत्वमित्येतत्सम्भावयितुं शक्यत इत्यत्रोच्यते । तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो वागेव सेत्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदेषां नामविशेषाणामुक्थकारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलस्तदाह्यतो ह्यस्मान्नामसामान्यात् सर्व्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते

आ॰ जगतो हेयत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थमित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अविरक्तोऽपि कुतूहलितया तत्राधिकारी स्यादित्याशङ्क्याह । वाह्येति ॥ अनात्मप्रमाणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्यात्मनः सर्व्वात्मत्वात्कुतो विरोध इत्याशङ्क्याह । तथेति ॥ कथं तर्हि प्रत्यगात्मधीस्तत्राह । कश्चिदिति ॥ उपसंहारस्यैत्यफलत्वेऽपि सर्व्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ अनुमानैः सम्भावनां दर्शयति । अत्रेति ॥ तत्र तत्कार्य्यत्वहेतुकमनुमानमाह । तेषामिति । वागित्येतदुक्थमिति सम्बन्धः ॥ इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्पदार्थमाह । शब्देति ॥ सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । यः कश्चेत्यादिना ॥ उक्तमुपपादयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तदाहेति ॥ कार्य्यकारणभावे किमायातमत आह । कार्य्यञ्चेति ॥ सर्व्वे नामविशेषास्तन्मात्रास्ततो न भिद्यन्ते । तत्कार्य्यत्वाद्यत्कार्य्यं तत्ततो न भिद्यते । यथा मृदो घट इत्यर्थः । सर्व्वे नामविशेषास्तत्मा-

उ॰ एतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्त्ति ॥ १ ॥

भा॰ लवणाचलादिव लवणकणाः कार्य्यञ्च कारणेनाव्यतिरिक्तं। तथा विशेषाणाञ्च सामान्येऽन्तर्भावात्कथं सामान्यविशेषभाव इति। एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः। एतद्धि यस्मात्सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः समं। किञ्च आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणां। यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा कथं नामविशेषाणां आत्मलाभो वाच्य इत्युच्यते। यत एतदेषां वाक्छब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मात्मा ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां। शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेस्तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान् सर्व्वाणि नामानि बिभर्त्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन। एवं

आ॰ मान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्रज्जिदमंशानुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानान्तरमाह। तथेति॥ कार्य्याणां कारणेऽन्तर्भाववदिति यावत्॥ उक्तमेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रपञ्चयति। कथमित्यादिना॥ सामत्वं साधयति। एतद्धीति। इतश्च नामविशेषा नाममात्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह। किञ्चेति। नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः। सर्व्वे नामविशेषास्तत्सामान्यान्न पृथक् वस्तुतः सन्ति। तेनात्मवत्त्वाद्येनात्मवन्तस्ते ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति। यथा मृदात्मवन्तो घटादयो वस्तुतस्ततोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति। यस्य चेति॥ हेतुसमर्थमुत्तरवाक्यमुत्थापयति। कथमित्यादिना॥ अतः

उ० अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥

भा० कार्य्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्व्वं योज्यं यथोक्तं ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यमात्रं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्व्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥

आ० शब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभो भवतीति शेषः । तत्रैव युक्तिमाह । ततो हीति ॥ तत्रैव वाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । तदित्यादिना ॥ तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः ॥ प्रथमकण्डिकायां सिद्धमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्यादिशति । एवमुत्तरयोरिति ॥ १ ॥

तत्र व्याख्यानसापेक्षाणि पदानि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ नामव्याख्यानानन्तर्य्यमथशब्दार्थः । चक्षुरुक्थमिति सम्बन्धः । चक्षुरिति चक्षुःशब्दाधिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्चक्षुरूपसामान्यं तदपि प्रकाश्यमात्रमिति योजना ॥ २ ॥

उ॰ अथ कर्म्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि कर्म्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्व्वैः कर्म्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि कर्म्माणि

भा॰ अथेदानीं सर्व्वकर्म्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते। कथं सर्व्वेषां कर्म्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यमात्मात्मनः कर्म्मात्मेत्युच्यते। आत्मना हि शरीरेण कर्म्म करोतीत्युक्तं। शरीरे च सर्व्वं कर्म्माभिव्यज्यते। अतस्तात्स्थ्यात्तच्छब्दं कर्म्म कर्म्मसामान्यमात्रं सर्व्वेषामेषामुक्थमित्यादि पूर्व्ववत्तदेतद्यथोक्तं नामरूपं कर्म्मत्रयं इतरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं त्रिदण्डविष्टम्भवत्सदेकं। केनात्मनैकत्वमित्युच्यते अयमा-

---

आ॰ रूपप्रकरणानन्तर्य्यमथेत्युच्यते॥ क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेऽन्तर्भावं प्रश्नद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। आत्मशब्देनात्र शरीरनिर्व्वर्त्त्यकर्म्मग्रहणे पुरुषविधब्राह्मणशेषमनुकूलयति। आत्मना हीति॥ तत्रैवोपपत्तिमाह। शरीरे चेति। तथापि कथमात्मशब्दः शरीरनिर्व्वर्त्त्यं कर्म्म ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह। अत इति। सङ्क्षेपस्यापि सङ्क्षेपान्तरमाह। तदेतदिति॥ तदेतत्त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्संहतं सदेकमिति सम्बन्धः॥ कथं संहतत्वमत आह। इतरेतराश्रयमिति॥ रूपं विषयमाश्रित्य नामकर्म्मणी सिध्यतः स्वातन्त्र्येण निर्विषययोस्तयोः सिद्ध्यदर्शनान्नामकर्म्मणी चाश्रित्य रूपं सिद्ध्यति। न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः। वाचकेन वाच्यस्य तेनेतरस्य ताभ्याञ्च क्रियायास्तया तयोरपेक्षादर्शनादन्योऽन्यमभिव्यञ्जकत्वमाह। इतरेतरेति॥

उ० बिभर्त्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मात्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं

मा० त्मायं पिण्डः कार्य्यकारणात्मसङ्घातस्तथा त्रये व्याख्यात एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिना एतावद्वीदं सर्व्वं व्याकृतमव्याकृतं च। यदुत नामरूपं कर्म्मेत्यात्मा उ एकोऽयं कार्य्यकरणसङ्घातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयन्नामरूपं कर्म्मेति। तदेतद्वक्ष्यमाणममृतं सत्येन छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह। प्राणो वाऽमृतं करणात्मकोऽन्तरूपष्टम्भनकर्म्मा आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी। नामरूपे सत्यं कार्य्यात्मके शरीरावस्थे

आ० सति नाम्नि रूपसंस्कारदर्शनाद्रूपे च सति नामसंस्कारदृष्टेः सतोश्च तयोः कर्म्मणस्तस्मिंश्च सति तयोरुपसंस्कारोपलम्भादितरेतरप्रलयमित्याह। इतरेतरप्रलयमिति॥ त्रयाणामेकत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति। केनेत्यादिना॥ कथं कार्य्यकरणसङ्घातात्मना त्रयाणामेकत्वं तत्राह। तथेति॥ नामरूपकर्म्मणां कार्य्यकरणसङ्घातमात्रत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घातादन्यत्स्यादित्याशङ्क्याह। एतावदिति॥ नामादित्रयस्य सङ्घातमात्रत्वे कथं व्यवहारासाङ्कर्य्यमित्याशङ्क्याह। आत्मेति। सङ्घातोऽयमात्मशब्दितः स्वयमेकोऽपि सन्नध्यात्मादिभेदेन स्थितं त्रयमेव भवतीति व्यवहारसाङ्कर्य्यमित्यर्थः॥ एकस्मिन्नपि सङ्घाते कार्य्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह। तदेतदिति॥ आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन स्थित इति यावत्। अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः। सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मे नामरूपे इत्याह। नामेति॥ करणयाथात्म्यं कथयति। क्रियात्मकस्त्विति॥ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं तत्कार्य्यं सर्व्वं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः

उ॰ नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

भा॰ क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोरुपष्टम्भको वाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्म्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितं । अत ऊर्द्ध्वं विद्याविषय आत्माधिगन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥ ३ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

आ॰ सत्यं वैराजं शरीरं कार्य्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्य्यात्मककरणरूपसप्तदशकलिङ्गस्य सूत्राख्यस्यायतनं तस्यैवाच्छादकं तत्खल्वनात्मापि स्थूलदेहच्छन्नत्वाद्दुर्विज्ञातं तेनापि छन्नं प्रत्यग्वस्तु सुतरामिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः ॥ इदानीमविद्याकार्य्यप्रपञ्चमुपसंहरति । एतदिति ॥ अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति । अत इति ॥ प्रपञ्चितं सत्यविद्याविषये ततो विरक्तस्यात्मानं विविदिषतस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थप्रमुखः सन्दर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याया विषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥ ३ ॥ षष्ठं ब्राह्मणं ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठं ब्राह्मणं ॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

ॐ तत् सत् ॥

भा० श्रीगणेशाय नमः ॥ आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च सर्व्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चात्मतत्त्वं सर्व्वस्माच्छ्रेयस्तस्मादन्वेष्टव्यं। आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयं। यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः एकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्व्वोपनिषत्सु। तत्र च योऽविद्याविषयः स सर्व्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः। स च व्याख्यातो

आ० तृतीयाध्याये सूचितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं सङ्कीर्त्तयति। आत्मेति ॥ किमित्यर्थान्तरेषु सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसन्धातव्यं तत्राह। तदन्वयणे चेति ॥ तस्यवान्वेष्टव्यत्वे परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह। तदेवेति ॥ आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्व्वाप्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्यमित्याह। आत्मानमिति॥ उक्तया परिपाट्या प्रसिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति। आत्मतत्त्वमिति ॥ उक्तमर्थान्तरमनुवदति। यस्त्विति ॥ सोऽविद्याविषय इति सम्बन्धः। कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राह। अन्योऽसाविति। यो भेददृष्टिपरः सन् वेदेत्यविद्या तद्दृष्टिमूलं सूचिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः। कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसङ्कीर्णावेवमन्तं प्रकृते तत्राह। एकधेति ॥ सप्तान्नब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति। तत्र चेति। विद्याविद्याविषययोरिति यावत्। आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्ग्रहार्थं यथोक्तो भेद एव विशेषः। तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः। उपसंहारब्राह्मणान्ते वृत्तमनुभाषते। स चेति ॥ अथ वोक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसङ्कीर्णौ सम्भाव्यावित्याशङ्क्याह। एकधेति ॥ तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति।

भा० ऽविद्याविषयः। सर्व्व एव द्विप्रकारोऽन्तःप्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतो वाह्यश्च कार्य्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्म्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्त्यस्तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतः। स एव च प्राणो वाह्याधारभेदेष्वनेकधा विसृतः। प्राण एको देव इत्युच्यते। तस्यैव वाह्यः पिण्ड एकः साधारणो विराड्वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः। को हिरण्यगर्भ

आ० तत्र चेति। तर्हि समाप्तत्वादविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थमवान्तरविभागमनुवदति। स चेति॥ तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीरमुपन्यस्यति। अन्तरिति॥ तस्य वाह्यकरणद्वारा स्थूलेषु विषयेषु प्रकाशकत्वममृतत्वं च व्युत्पादितं द्वितीयं प्रकारमाचक्षाणः स्थूलं दर्शयति। वाह्यश्चेति॥ तस्य कयापि विधया सूक्ष्मदेहं सत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वं त्वागमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति। उपजनेति॥ यथा गृहस्य तृणादि वहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहस्तथापि तृणादिना विना गृहस्य व्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापि स्थूलदेहं विना न तद्योग्यत्वमिति मत्वाह। तृणेति॥ तस्य पूर्व्वप्रकरणान्ते नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह। सत्येति॥ सर्व्वथा बाधवद्धर्म्यसत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं विशिनष्टि। मर्त्य इति॥ तस्य कार्य्यं दर्शयति। तेनेति॥ वृत्तमनूद्याजातशत्रुब्राह्मणमवतारयति। स एवेति। आदित्यचन्द्रादयो वाह्याधारभेदा अनेकधात्वमतिष्ठा मूर्द्धेत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशाद्दृश्यं। कथं तर्हि तस्यैकत्वं तत्राह। प्राण इति॥ प्राणस्य नानात्वमेकत्वञ्चोक्तं तत्रैकत्वं विवृणोति। तस्यैवेति॥ प्राणस्यैव स्वभावभूतोऽनात्मलक्षणः पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भादिशब्दरूपाधिविषयस्तत्र तत्र श्रुतिस्मृत्योरुक्तः स चाग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी

भा० इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः ॥

एकश्चानेकश्च ब्रह्मैतावदेव नातः परमस्ति प्रत्येकञ्च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कर्तृ भोक्तृ चेत्यविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्तोपस्थाप्यते। तद्विपरीतात्मदृगजातशत्रुः श्रोता। एवं हि यतः पूर्व्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति। विपर्य्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो दुर्ज्ञेयः स्यादत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः। तथा च काठके। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यबुद्धि-

व्या० चन्द्रसूर्य्यावित्यादि श्रुतेः सूर्य्यादिभिः प्रविभक्तैः करणैरुपेतो भवतीत्यर्थः।

यद्ब्रह्म समस्तं व्यस्तं च तदिदं हिरण्यगर्भमात्रमेव न तस्मादधिकमस्तीति हिरण्यगर्भं स्तौति। एकश्चेति॥ एकत्वं विशदीकृत्य प्राणस्य नानात्वं विशदयति। प्रत्येकञ्चेति। गोत्वादिसामान्य तुल्यत्वं व्यावर्त्तयति। चेतनावदिति॥ केवलभोक्तृत्वपक्षं वारयति। कर्तृ इति। वक्ता पूर्व्वपक्षवादीति यावत्॥ तस्मादमुख्याद्ब्रह्मणो विपरीतं मुख्यं ब्रह्म तस्मिन्नात्मदृष्टो राजा श्रोता सिद्धान्तवादीत्यर्थः। किमिति वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिका प्रणीयते तत्राह। एवं हीति॥ एवं शब्दार्थमेव स्फुटयति। पूर्व्वपक्षेति। अतो भवितव्यमाख्यायिकयेति शेषः॥ आख्यायिकानङ्गीकारे दोषमाह। विपर्य्यये हीति। यथा तर्कशास्त्रेण समर्थ्यमानोऽर्थो ज्ञातुं न शक्यते श्रोत्रियकतर्काणां निरङ्कुशत्वात्। यथा केवलमर्थोऽनुगम्यते। प्रश्नप्रतिवचनभावरहितैर्वैवाक्यैस्तैः समर्थ्यमानोऽपि दुर्विज्ञेयोऽर्थः स्यात्। यद्याख्यायिका नानुश्रीयते। तेन सा सुखप्रतिपत्त्यर्थमनुसर्त्तव्येत्यर्थः॥

भा॰ गम्यत्वं च सप्रपञ्चन्दर्शितं। आचार्य्यवान्पुरुषो वेद। आचार्य्याद्धैव विद्येति च छान्दोग्ये। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति च गीतासु। इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति। तस्माच्छिष्ट एवाख्यायिकारूपेण पूर्व्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य एवं वस्तुसमर्पणार्थमस्यारम्भः। आचारविध्युपदेशार्थश्च। एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते। केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाख्यायिका। नैषा तर्केण मतिरपनेया। न तर्कशास्त्रदग्धायेति श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः।

आ॰ कुतो दुर्विज्ञेयत्वन्तत्राह। अत्यन्तेति॥ यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति। तथा चेति। सुसंस्कृता परिशुद्धा देवबुद्धिः सात्त्विकी बुद्धिः। सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः। अतिगह्वरत्वमत्यन्तगम्भीरत्वं संरम्भस्तात्पर्य्यं॥ ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ आख्यायिकायाः सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह। आचारेति॥ उत्तमादधमेन प्रणिपातोपसदनादि द्वारा विद्या ग्राह्या। अधमात्तूत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमात्रेण सा लभ्यत इत्याचारप्रकारज्ञापनार्थस्यायमारम्भ इत्यर्थः॥ आख्यायिकाया यथोक्तोऽर्थे नित्यत्वं कथयति। एवमिति। वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या। वक्त्रा च तादृशेन सोपदेष्टव्येत्येषोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते। तस्मादाचारविशेषन्दर्शयितुमेषाऽऽख्यायिका युक्तेत्यर्थः॥ आगमानुसारिगुरुसम्प्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते। यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशान्नैषा बुद्धिः सिद्ध्यति। तथा च केवलतर्कप्रयुक्ता तत्त्वबुद्धिरिति सम्भावना निषेधार्थाऽऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह। केवलेति॥ केवलेन तर्केण तत्त्वबुद्धिर्न सिद्ध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति। नैषेति। मतिर्दद्यादिति शेषः॥ प्रकारान्तरेणाख्यायिकामवतार्य्य तत्रा

उ० ॥ ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स

भा० तथा हि गार्ग्याजातशत्रोरतीव श्रद्धालुता दृश्यते आख्यायिकायां। श्रद्धावांल्लभते ज्ञानमिति च स्मृतिः॥

तत्र पूर्व्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद्दृप्तबालाकिर्दृप्तो गर्व्वितोऽसम्यग्ब्रह्मविज्ञत्वादेव बलाकाया अपत्यं बालाकिर्दृप्तश्चासौ बालाकिश्च दृप्तबालाकिरहशब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायामनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी गार्ग्यगोत्रत आस बभूव। क्वचित्कालविशेषे स ह उवाचाजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रवाणि कथयानि। स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच सहस्रं गवां दद्मः। एतस्यां वाचि यो मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः। साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्षते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति। इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्षत इत्युच्यते। यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्राय-

आ० ख्यायिकानुगुणं सन्दर्शयति। तथा हीति॥ श्रद्धा ब्रह्मज्ञाने परमसाधनमित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह। श्रद्धावानिति॥

आख्यायिकार्थे बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे। तत्रेत्यादिना॥ पूर्व्वपक्षवादित्वे हेतुमाह। अविद्याविषयेति॥ गर्वितत्वे हेतुमाह। असम्यगिति॥ इयमेव तु वाक् निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुषज्यते॥ अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः॥ श्रुतिं व्याचष्टे। जनक इति। प्रसिद्धं जन-

उ० होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मामै-

भा० माह। जनको दाता जनकः श्रोतेति वै तस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति। वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः। जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति। ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्तीत्यभिगच्छन्ति। तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति ॥ १ ॥

एवं राजानं शुश्रूषुमभिमुखीभूतं स ह उवाच गार्ग्यः। य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्त्ता चेत्यवस्थितः। एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्य्यकरणसङ्घात उपासे। तस्मात्तमहं

आ० कस्य दातृत्वादि तदवद्योतको वै निपात इति यावत् ॥ वाक्यार्थमाह। जनको दित्सुरित्यादिना। सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं वाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः ॥ तस्मान्मुक्तप्रसिद्धातिक्रमणादिति यावत्। तत्सर्वं दातृत्वादिकमित्यर्थः। इति शब्दोऽभिप्रायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

हृदि प्रविष्टो भोक्ताहमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति। अहमिति ॥ दृष्टिफलं नैरन्तर्य्याभ्यासं दर्शयति। उपास इति ॥ तावता मम किमायातं तदाह। तस्मादिति ॥ मामेति प्रतीकमादायाभ्यासस्यार्थमाह। मामेति ॥ विनिवारयन्नुवाचेति सम्बन्धः। एकस्य माङो निवारकत्वमपरस्य संवादेन सङ्गतिरिति विभागे सम्भवति कुतो द्विर्वचनमित्याशङ्क्याह। मामे-

उ॰ तस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-मुपास्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

भा॰ पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्वेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाचाजा-तशत्रुर्मामा मामेति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन्ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठा मामेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनं। एवं समाने विज्ञानविषय एव आवयोरस्मानज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामोऽतो मा संवदिष्ठा मा संवादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि। अन्यच्चेज्जानासि तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि। न तु यन्मया ज्ञायत एवाथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्म-मात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति तन्न मन्तव्यं यतः सर्व्वमेतदहं जाने। यद्ब्रवीषि कथमतिष्ठा अतीत्य सर्व्वाणि भूतानि तिष्ठतीति। अतिष्ठाः सर्व्वेषां च भूतानां मूर्द्धा शिरो राजेति। वैराजाद्दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणै-र्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्य्यकरणसंघाते कर्त्तृ भोक्तृ चेत्यह-मेतमुपास इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य। स य एत-

आ॰ त्याबाधनार्थमिति ॥ तदेव स्फुटयति। एवमिति ॥ त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञानविषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्विज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मान् विज्ञानवत इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान् प्रत्युपदेशेन ज्ञापयता भवता वयं बाधिताः स्याम इति योजना। तथापि गार्ग्यस्य कथमीषद्बाधनं तत्राह। अत इति ॥ अतिष्ठाः सर्व्वेषामित्यादि वाक्यं शङ्काद्वारा अव-

उ॰ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
स्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति

भा॰ मेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति यथा गुणोपासनमेव हि च फलं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ २ ॥

संवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः। य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्त्ता चेति पूर्व्ववद्विशेषणं। बृहन्महत्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा अप्शरी-

---

आ॰ तार्थ्यं व्याकरोति। अथेत्यादिना ॥ एतं पुरुषमिति शेषः। इति शब्दो गुणोपास्तिसमाप्त्यर्थः। पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते। स य इति ॥ किमिति यथोक्तं फलमुच्यते तत्राह। यथेति ॥ २ ॥

मनसि चेति चकाराद्बुद्धौ चेत्यर्थः। एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वञ्चेत्थमुपास्स्वेत्युक्ते मा मेत्यादिना प्रत्युवाचेत्याह। इति पूर्व्ववदिति ॥ भानुमण्डलतो द्विगुणश्चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धमाश्रित्याह। महानिति ॥ कथं पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य सम्भवतीत्याशङ्क्याह। अप्शरीरत्वादिति ॥ पुरुषो हि शरीरेण वाससेव वेष्टितो भवति पाण्डरत्वञ्चापां प्रसिद्धं आपो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्त्वमित्यर्थः। न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते। किन्तु लतापि समानधर्म्मत्वादित्याह। यश्चेति ॥ चन्द्रमसं लतात्मकं बुद्धिनिष्ठञ्च पुरुषमेकीकृत्याखण्डगुणोपास्तिरित्यर्थः ॥ सम्प्रत्युपास्तिफलमाह। यथोक्तेति ॥ यच्छब्देन प्रकृतिरुक्ता ॥ विकार

उ० वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

भा० रत्वात्प्राणस्य। यस्मादन्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे तमेकीकृत्यैतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरहः सोमोऽभिषुतो यज्ञे प्रसुतश्च विकारेष्वन्नञ्चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वीह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति। विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजायाश्च फलबाहुल्यं ॥ ४ ॥

आ० शब्देन विकृतयो गृह्यन्ते। यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलया लभ्यमित्यर्थः। अन्नाद्यस्योपासनानुसारित्वादुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि। अन्नात्मेति। ३ ॥

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह। तथेति ॥ कथमेकमुपासनमेकफलमित्याशङ्क्याह। विद्युतामिति ॥ अप्रवर्त्तित्वमप्रवर्त्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा ॥ कथमेकस्मिन्वायायावमराजिता सेनेति गुणः सम्भवति तत्राह। मरुतामिति ॥

उ॰ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्य्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठो पराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यस्त्यजायी ॥ ६ ॥

भा॰ तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशेषणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्य्यते इ प्रजया पशुभिरप्रवर्त्तिविशेषणफलं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तत इति प्रजा सन्तानाविच्छित्तिः ॥ ५ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप्रसह्यो नरैर्जितपूर्व्वा पराजिता सेना मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्ह जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

आ॰ विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति । जिष्णुरित्यादिना ॥ अन्यतस्त्यानामन्यतो मातृतो जातानां । यद्वर्विविष्यते क्षिप्यते

उ० स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

भा० अग्नौ वा चिद्धृदि चैका विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता परेषां अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव । एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यच्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

आ० तत्सर्व्वं भस्मीकरणेन सहते तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्व्वं विद्युतां बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथा चात्राप्यग्नीनां बहुलत्वादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यतीत्याह । अग्नीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्त्तयति । अनुरूप इति ॥ अन्यच्च फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासितुरित्यर्थः । तथाविधश्रुतिस्मृत्यनुकूल इति यावत् । हार्दे चेत्येतदेव स्पष्टयति । खल्वेति ॥

उ॰ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यं तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

भा॰ आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ स्वच्छे च खलशुद्धिस्वाभाव्ये चैका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलञ्च तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यं ॥ ९ ॥

यं तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मञ्च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याहासुः प्राणो जीवनहेतुरिति। गुणस्तस्य फलं सर्व्वमायुरस्मिन् लोके एतीति। यथोपात्तं कर्म्मणायुः कर्म्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्व्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥

आ॰ सर्व्वत्रैकेति विशेषणमस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बध्यते। तदेव रोचिष्णुत्वमित्यर्थः॥ आ हैतमेवाहमित्यादीति शेषः। तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः। सर्व्वमायुरित्येतद्व्याचष्टे। यथोपात्तमिति। ८।९।१०।

उ॰ स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ँ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

भा॰ दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमवियुक्तता चान्योऽन्यं दिशामश्विनोश्चैवंधर्म्मित्वात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वञ्च ॥ ११ ॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मे चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्व्वं पूर्व्ववन्मृत्योरनागमे रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥

व्या॰ का पुनरसावेका देवता तत्राह । अश्विनाविति । तस्य देवस्येति यावत् ॥ यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति । दिशामिति । द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिवृतत्वं ॥ शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमो

उ० स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू इत्येतावद्धीति

भा० आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैकात्मन्वीह भवत्यात्मवान्भवति आत्मन्विनी ह्यस्य प्रजा भवति बुद्धि-बहुलत्वात्प्रजायां सम्पादनमिति विशेषः। स्वयं परिज्ञातत्वेनैवंक्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ऽक्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नु इति। किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकमप्यस्तीतर आह एतावद्धीति। नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं

आ० ब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह। फलमिति। फलभेदे* च कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याह। मर्त्यारिति ॥ व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति। प्रजापताविति ॥ आत्मवत्त्वं वश्यात्मकत्वं। फलस्यात्मगामित्वान्न प्रजायां तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्याह। बुद्धीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

विचारार्था स्तुतिरिति कथयति। किमेतावदिति ॥ वाक्यार्थं बोधसमाधिभ्यां स्फुटयति। किमित्यादिना ॥ आदित्यादेर

---

* फलभेदाभाव इति पाठान्तरः।

उ॰ नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उपत्वायानीति ॥ १४ ॥

भा॰ भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते न फलवद्विज्ञानश्रवणान्न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यमपूर्व्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लच्यन्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानामित्यादीनि तदनुरूपाणि च फलानि सर्व्वत्र श्रूयन्ते। विभक्तान्यर्थवादत्वे एतदसमञ्जसं। कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति। नैष दोषोऽधिकृतापेचत्वात्। ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाऽजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति। यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदेतावतेति न ब्रूयान्न किञ्चिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्भवन्त्येतावन्त्यविद्याविषये ब्रह्माण्येता-

---

आ॰ विदितत्वनिषेधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह। न फलवदिति ॥ नैतानि वाक्यानि फलवद्विज्ञानपराणि ॥ अर्थवादत्वादित्याशङ्क्याह। न चेति। फलवत्त्वाच्चापूर्व्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह। तदनुरूपाणीति ॥ अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्व्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। अर्थवादत्व इति ॥ वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति। कथं तर्हीति ॥ तस्यानर्थक्यं परिहरति। नैष दोष इति ॥ अधिकृतापेचत्वादेदनप्रतिषेधस्योक्तं स्फुटयति। ब्रह्मेति ॥ नैतावतेत्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नेत्याह। यदीति। किञ्च निष्कामेन चेदेतान्यु-

उ॰ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पा-

भा॰ वद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति । अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मात्मकत्वञ्चैषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितं । तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाहोपत्वायानीत्युपगच्छानीति त्वां । यथाऽन्यः शिष्यो गुरुं ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतञ्चैतत्किं तद्यद्ब्राह्मण उत्तमवर्ण आचार्य्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्य्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धं । तस्मात्तिष्ठ त्वमा-

व्या॰ पासनान्यनुष्ठीयन्ते तदेतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वादमुख्यब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण निषेधोपपत्तिरित्याह । एतावद्विज्ञानेति ॥ आदित्यादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह । अविद्येति ॥ आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासम्भवान्निषेधस्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति । तस्मादिति ॥ उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तच्चेति ॥ १४ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः । नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेदित्यादीन्याचारविधिशास्त्राणि । आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेष-

उ० पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

भा० चार्य्य एव सन्। विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहं। यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति। यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यं तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्त आदाय गृहीत्वोत्तस्थावुत्थितवान्। तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे क्वचिदाजग्मतुरागतौ। तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्यैतैर्नामभिर्ब्रुवन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरामन्त्रयाञ्चक्रे। एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ। तमप्रतिबुद्ध्यमानं पाणिना पेषं आपिष्यापिष्य बोधयाञ्चकार प्रतिबोधितवान्। तेन स होत्तस्थौ। तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतो नासावस्मिञ्छरीरे कर्त्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥१५॥

कथं पुनरिदमवगम्यते सुषुप्तपुरुषगमनतत्सम्बोधनानुत्थानैर्गार्ग्याऽभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति। जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्त्ता भोक्ता ब्रह्म स सन्निहितः करणेषु यथा तथा अजातशत्र्वभिप्रेतोऽपि

व्या० साह। यस्मिन्निति॥ प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैव सम्बोधनार्थं पृथगुक्तनामाश्रवणादापेषणाच्चोत्थानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह। तस्मादिति॥ १५॥

तौ ह सुप्तमित्यादि सुप्तपुरुषगत्युक्तिमाक्षिपति। कथमिति॥ गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु सन्निधानाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न दर्शित इत्यर्थः। जागरितेषु करणेषु द्वयोः सन्निधानेऽपि साङ्कर्य्याद्दुष्करं विवेचनमिति

भा॰ तत्स्वामी भृत्येष्विव राजसन्निहित एव। किन्तु भृत्यस्वामिनोर्गार्ग्याजातशत्रुभ्यामभिप्रेतयोर्यद्विवेकावधारणकारणं तत्स-ङ्कीर्णत्वादनवधारितविशेषं यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न दृश्यत्वं यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव। न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह सङ्कीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्तपुरुषगमनं॥ ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तैव प्रतिपद्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति। न निर्द्धा-रितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य। यो हि मतेन कृत्स्नः प्राणात्मा ऽमृतो वागादिष्वनस्तमितो निम्लोचत्सु यस्यापः शरीरं पाण्डरवासा यस्याऽसपत्नवान् यस्य बृहन् यस्य सोमो राजा षोडशकलः स स्वव्यापारारूढो यथा निर्ज्ञात एवाऽनस्तमितस्वभाव आस्ते। न चाऽन्यस्य कस्य-चिद्व्यापारस्तस्मिन् काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः। तस्मात्स्वनामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुध्यत।

व्या॰ परिहरति। जागरितेति॥ ब्रह्मशब्दादूर्द्ध्वं सशब्दमध्याहृत्य योजना। तर्हि स्वामिभृत्यन्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः स्यादित्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ तद्विवेकावधारणकारणं तदाह। यद्द्रष्टृत्वमिति॥ कथं तदनवधारितविशेषमिति तदाह। तच्चेति॥ इहेति जागरितोक्तिः। यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुरुषे विवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र यो भोक्तैव संबोधितः स्वनामभि-स्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्तथापि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्या-भीष्टात्मनोरकल्पितसंशयादिति शङ्कते। नन्विति॥ संशयं निरा-करोति। नेत्यादिना॥ विशेषावधारणमेव विशदयति। यो हीत्यादिना॥ स्वव्यापारस्तु मूलशब्दादिः। यथानिर्ज्ञातो यथोक्तै-र्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्त्तमानः प्राणस्योक्तविशेष-

भा० तस्मात् पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं। ब्रह्मणो भोक्तृस्वभावत्वेद्दुह्नीतैव स्वं विषयं प्राप्तं। न हि दग्धस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन् वह्निस्तृणोलपादि दाह्यं स्वविषयं प्राप्तं न दहति प्रकाश्यञ्च न प्रकाशयति। न चेत् दहति प्रकाशयति च प्राप्तं स्वं विषयं नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता चेति निश्चीयते। यथाऽसौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धस्वभावश्चेद्गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो वृहन् पाण्डरवासा इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत। यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निर्दहेत् प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत्। तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते। न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि। अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वं सम्बोधनार्थनामविशेषेण सम्बन्धाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत्। स्यादेतत्। यथा बह्वस्वामीनेषु स्वनाम-

टी० यावतः स्वापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्त्रन्तराभ्युपगमादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥

अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राह। न चेति॥ परिशेषसिद्धमर्थमाह। तस्मादिति॥ प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति। भोक्तृस्वभावश्चेदिति॥ न च भुङ्क्ते तस्मादभोक्तेति शेषः॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीत्यादिना॥ उलपं बालतृणं॥ विपक्षे दोषमाह। न चेदिति॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। यथेत्यादिना॥ प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति॥ यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन् न प्रतिबुध्यते तथापि भोक्तृस्वभावो भविष्यति नेत्याह। न हीति॥ सम्बोधनशब्दाश्रव-

भा॰ विशेषेण सम्बन्धाग्रहणान्नामयं सम्बोधयतीति शृण्वन्नपि सम्बोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्येत । तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यग्रहीत् । सम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति । सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञाहत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्राद्यभिमानिनी देवता ऽध्यात्मं प्राणो भोक्ता ऽभ्युपगम्यते । तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनाम्ना सम्बोधो ऽवश्यं गृहीतव्यो ऽन्यथाऽऽह्वानादिविषये संव्यवहारो ऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः संम्बोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः सम्बोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मात् अकारणम-

व्या॰ शमतः शब्दार्थः ॥ तस्य स्वनामाग्रहणं सम्बन्धाग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शङ्कते । सम्बोधनार्थेति ॥ शङ्कामेव विशदयति ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ देवतायाः सम्बन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह । न देवतेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । यस्य हीत्यादिना ॥ तथेति ग्रहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचितामनुपपत्तिमाह । अन्यथेति ॥ आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादिर्गृह्यते । संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः ॥ सम्बोधननामाग्रहणस्तत्कृतानात्मदोषस्य त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते । व्यतिरिक्तेति ॥ सङ्गृहीतं चाद्यं विवृणोति । यस्य चेति ॥ तदा सुषुप्तिदशायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्त्येवातिरिक्तस्यात्मनः सम्बोधनश्रवणमिति चेन्नेत्याह । न कदाचिदिति ॥ त्वदिष्टात्मनः

भा॰ भोक्तृत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत्। न। तद्वतस्तावन्मात्राभिमानानुपपत्तेः। यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान् प्राणी तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते। तस्मात् प्राणनामसम्बोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः॥ न तु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे देवतात्मत्वानभिमानाच्चात्मनः स्वनामप्रयोगे ऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत्। सुषुप्तस्य यल्लौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि सम्बोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्तापि सन्प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत्। न। आत्मप्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः। सुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण आत्मा स्वं नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते।

आ॰ सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः। अतो भोक्तृत्वेऽपि प्राणस्येति शेषः। यथा हस्तः पादोङ्गुलिरित्यादि नामोक्तो मैत्रो नोत्तिष्ठति। सर्व्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेव कार्य्यस्यात्मनः सर्व्वकार्य्यकरणाभिमानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमत्रो तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति॥ न तद्वत इति॥ तदेव स्फुटयति। यस्येति॥ प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥

चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमानी समुत्तिष्ठति। अत्राप्यङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याह न त्विति॥ गोत्ववत्तस्य सर्व्ववस्तुषु समाप्तेरहमिति सर्व्वत्राभिमानसिद्धेर्बाधाबाधौ तुल्याविल्याशङ्क्याह। देवतेति॥ विशिष्टस्यात्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादितरस्य च कूटस्थस्याभिमात्रत्वेन तदयोगान्न तुल्यतेत्यर्थः॥ प्रकारान्तरेण तस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाह। स्वनामेति॥ अयुक्तं प्राणेतरस्य

भा० न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं सम्बोधनाग्रहणं वा युक्तं। अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्तमिति चेत्। सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि। तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामभिः सम्बोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात्। तस्माद्भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न। देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात्। केवलसम्बोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं। न हि तल्लौकिकनाम्ना सम्बोधने शक्यं कर्तुं। प्राण-

व्या० भोक्तृत्वमिति शेषः॥ तदेव विवृणोति। सुषुप्तस्येति॥ विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह। नात्मेति॥ काश्याभीष्टात्मनः सुप्तत्वयुक्तं फलमाह। सुषुप्तत्वादिति॥ प्राणस्यापि संहृतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तत्वकृतं कार्य्यं कथयति। न त्विति॥ न हि करणस्वामिनि व्याप्रियमाणे करणोपरमः सम्भवति। तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः॥ प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनात्तदनुत्थानं नामात्मत्वादिति शङ्कते। अप्रसिद्धेति॥ तदेव स्पष्टयति। सन्ति हीति॥ प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं विधेयमिति लौकिको न्यायः। अप्रसिद्धसंज्ञाभिः सम्बोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ चन्द्रदेवताऽस्मिन्देहे कर्त्री भोक्त्री चात्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधदेवतानामग्रहणस्य तात्पर्यात्तद्ग्रहोऽर्थवानिति परिहरति। न देवतेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। केवलेति॥ प्राणादीनामपि सम्बोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह॥ न हीति॥ लौकिकनाम्नां देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः। प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह॥ प्राणेति॥ प्राणकरणत्वं चन्द्रदेवतानाम भोक्तृत्वेऽपि देव-

भा॰ प्रत्याख्यानेन प्राणग्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः। देवतान्तराभावाच्च। नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्नीत्यन्तेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादयुक्तमिति चेन्न। तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्। सर्व्वश्रुतिष्वरनाभिनिदर्शनेन सत्येन छन्नः प्राणो वा ऽमृतमिति च प्राणवाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाल्लोकः। एष उ ह्येव सर्व्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च सर्व्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च॥

तथा करणभेदेष्वनाशङ्का। देहभेदेष्विव स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः। न ह्यन्यदृष्टं अन्यः स्मरति जानातीच्छति प्रतिसन्दधाति वा तस्मान्न करणभेद-

---

व्या॰ तान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याह। देवतान्तराभावाच्चेति॥ भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते। नन्विति। दर्शितत्वाद्देवतान्तराभावो नास्तीति शेषः॥ स्वतन्त्रो देवताभेदो नास्तीति समाधत्ते। न तस्येति॥ प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह। अरन्नाभीति॥ न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षविरोधादिति शेषः। सर्व्वश्रुतिष्वित्युक्तं ताः सङ्क्षेपतो दर्शयति। एष इति॥ कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादिना सङ्क्षेपविस्तराभ्यां सर्व्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते। अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह। सर्व्वदेवानामिति॥ प्राणात्पृथग्भूतस्य देवस्यात्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः। सर्व्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः॥

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह॥ तथेति॥ देवताभेदेष्विवेति यावत्। अनाशङ्कां भोक्तृत्वस्येति शेषः॥ तत्रोदाहरणान्तरमाह। देहभेदेष्विवेति॥ न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्क्यते। तथा श्रोत्रनेत्रादिष्वपि न भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता॥ तेषु

भा० विषये भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते। ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति। नापेषणे विशेषदर्शनात्। यदि हि प्राणशरीरं सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्तदा पिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात्। सङ्घातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि सङ्घातसम्बन्धविशेषानेकत्वात्पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्म्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो न तु

आ० स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहंरूपमद्राक्षं स शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसन्धानस्य चायोगादित्यर्थः॥ अनुपपत्तिमेव स्फुटयति॥ न हीति॥ क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्कापि प्रतिसन्धानासम्भवादेव प्रत्युक्तेत्याह। विज्ञानेति॥ प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तदुक्तं पूर्व्वपक्षयति। नन्विति॥ सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः स्थूलो देह इति यावत्। गौरोऽहम्पश्यामीत्यादि प्रत्यक्षेण तस्यात्मत्वदृष्टेरिति भावः॥ प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पना न युक्तेत्याह। किं व्यतिरिक्तेति॥ सङ्घातस्यात्मत्वं दूषयति। नापेषण इति॥ विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा विशदयति। यदि हीति॥ प्राणेन सहितं स्थूलं शरीरमेव सङ्घातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना। त्वत्पक्षेऽपि कथं पेषणापेषणयोरुत्थाने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह। सङ्घातेति॥ तस्य सङ्घातेन सम्बन्धविशेषात्स्वकर्मारभ्यत्वादात्मात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिन्द्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विशेषो युक्तः। सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्म्मफलानां कर्मोद्भवाभिभवकृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः॥ परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह। न त्विति॥ न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः सम्बन्धविशेषाः कर्म्मफलभेदा वा युज्यते।

भा॰ सङ्घातमात्रे सम्बन्धकर्म्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ॥ तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्स्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना पेषमापिष्यापिष्य बोधयाञ्चकाराजातशत्रुः । तस्माद्य आपेषणेन प्रतिबुबुधे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डश्च पूर्व्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेनापादयन् सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धं । संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य॥ गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीरस्यान्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम । आरनेमिवच्च नाभिस्थानीय एतस्मिन्सर्व्वमिति च । तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमव-

व्या॰ सङ्घातवादिनाऽतीन्द्रियकर्म्माऽनङ्गीकारात् । अतः सङ्घातमात्रे भोक्तरि प्रतिबोधे विशेषासिद्धिरित्यर्थः ॥

शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमतिपटुत्वं मान्द्यमतिमान्द्यमित्येवमादिना कृतो विशेषो बोधे दृश्यते। सोऽपि सङ्घातवादे न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह । तथेति ॥ अयुक्त इति यावत् । चकारो विशेषानुकर्षार्थः। मा तर्हि प्रतिबोधे विशेषो भूदित्याशङ्क्याह। अस्ति चेति ॥ विशेषदर्शनफलमाह । तस्मादिति ॥ आदिशब्देन गुणादि गृह्यते । अन्यः सङ्घातादिति शेषः। देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । संहतत्वाच्चेति ॥ हेतुं साधयति । गृहस्येति ॥ यथा नेमिररास्च मिथः संहन्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह । आरनेमिवच्चेति ॥ किञ्च प्राणे नाभिस्थानीये सर्व्वमर्पितमिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह । नाभीति ॥ संहतत्वफलमाह । तस्मादिति ॥ ---- गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि संहतशेषित्वमेषितव्यं गृहादे-

भा॰ गच्छेमहि। स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिषु स्वावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्य्यधर्म्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्टामन्यामहे तत्सङ्घातस्य च। तथा प्राणाद्यवयवानां तत्सङ्घातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्य्यधर्म्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हति। देवताचेतनावत्त्वे समत्वात् गुणाभावाऽनुपगम इति चेत्। प्राणस्य त्रिशिष्टैर्नामभिरामन्त्रणदर्शनाच्चेतनावत्त्वमभ्युपगतं। चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न। निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात्क्रियाकारकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपोपाधिजनिता विद्याध्यारोपिता। तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाका-

आ॰ स्तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह। स्तम्भेति॥ स्वात्मना स्तम्भादीनां जन्मचोपचयस्यापचयस्य विनाशस्य नाम चाकृतिश्च कार्यं चेत्येते धर्म्मास्तन्निरपेक्षतया लब्धा सत्ता स्फुरणं येन स च तेषु स्तम्भादिषु विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्सङ्घातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामहे इति सम्बन्धः। प्राणादिः स्वातिरिक्तं द्रष्टृशेषः। संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तायां तत्प्रतीतौ च प्राणादिविक्रियानपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे द्रष्टृत्वाभावादिति भावः। प्राणदेवतापारार्थ्यानुमानं व्याप्त्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते। देवतेति॥

प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राह। प्राणस्येति॥ तथापि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्त्यन्तरविरोधस्तत्राह। चेतनावत्त्वे चेति। यो येन समः स तच्छेषो न भवति। यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेष इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः।

भा॰ रकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्त्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयोपनिषदारम्भो ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमिति चोपसंहारान्न चातोऽन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वास्ति। तस्मादनवसरः समलाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्व्वस्वामुपनिषदि स एष नेति नेतीत्युपसंहारात्। तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्यो विज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत् सिद्धं॥

आ॰ नायं विरोधः समाधातव्यः। शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरति। न निरुपाधिकस्येति॥ तदेव स्फुटयति। क्रियेत्यादिना॥ उपनिषदारम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह। ब्रह्मेति॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्चेत्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ द्वित्ववादस्य कल्पितविषयवत्त्वान्नेतीति निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्त्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः। शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ किमर्थं तर्हि शेषशेषिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राह। विशेषवतो हीति। सोपाधिकस्य शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र तत्र च स्वामिभृत्यन्यायेन विशेषसम्भवादसिद्धं समत्वमित्यर्थः। न च विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र हेतुमाह। निरुपाख्यो हीति॥ शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषशून्य इत्यर्थः। पाणिपेषवाक्यविचारार्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति॥ आदित्यादीति॥

उ॰ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष

भा॰ स एवमजातशत्रुर्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्य-
मुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्व-
पनं सुप्तोऽभूत्प्राक्पाणिपेषप्रतिबोधाद्विज्ञानं विज्ञायतेऽ
नेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः ।
किं पुनस्तत्प्रायत्वं तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुप-
लब्धृत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते ।
स वा अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ
प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसि-
द्धत्वाद्य एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादव-
यवोपमार्थयोश्चात्रासम्भवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मा-
त्सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत्पुरुषः

आ॰ वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थमवतार्य्य व्याचष्टे । स एवमित्यादिना ॥
एतत् स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं काले
विभिनष्टि । प्रागिति ॥ तदा क्वाभूदिति सम्बन्धः । विज्ञानमय
इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थे
मयडिति कश्चित्तन्निराकरोति । विज्ञानमिति ॥ अन्तःकरणप्रा-
यत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति ।
किं पुनरिति ॥ असङ्गस्याप्याविद्यं बुद्ध्यादिसम्बन्धमुपेत्य परिह-
रति । तस्मिन्निति ॥ तत्साक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह । उपलब्धृ-
त्वञ्चेति ॥ नियामकाभावं शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्या-
दिना ॥ एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलम्भा-
द्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थमेव मयटो निश्चितमित्युक्तं
इदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारस्य श्रुतिस्मृत्योरप्र-
सिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह । परेति ॥ अप्रसिद्धमपि विज्ञान-

उ० विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥

भा० पुरि शयनात्क्वैष तदाऽभूदिति प्रश्नः। स्वभावविजिज्ञापयिषया प्राक् प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्य्याभावेन दिदर्शयिषितं। न हि प्राक् प्रतिबोधात्कर्म्मादि कार्य्यं सुखादि किञ्च न गृह्यते। तस्माद्कर्म्मप्रयुक्तत्वात्। तथा स्वाभाव्यमेवात्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत्। यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत्। तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति

व्या० विकारत्वं श्रुतिवशादिष्यतामित्याशङ्क्याह। य एष इति॥ य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैषेति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्व्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः। जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थो मयडित्याशङ्क्याह। अवयवेति॥ ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विषयत्वासम्भवाच्च पारिशेष्यात्पूर्व्वोक्ता प्रायार्थतैव तस्य प्रत्येतव्येत्यर्थः। विज्ञानमयपदार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्य्य तात्पर्य्यमाह। क्वैष इति॥ स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति। प्रागिति॥ कार्य्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति। न हीति॥ तस्मादित्यस्यार्थमाह। अकर्म्मप्रयुक्तत्वादिति॥ किं तथा स्वाभाव्यमिति तदाह। यस्मिन्निति॥ द्वितीयप्रश्नार्थं प्रक्षिपति। यतश्चेति॥ उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति। एतदिति॥ तथा स्वाभाव्यमेवेति सम्बन्धः। एतदित्यधिकरणमपादानञ्च गृह्यते। किमिति

उ० स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन

भा० नोदात्तेऽजातशत्रुर्बोधयितव्य एवेति प्रवर्त्तते। ज्ञपयिष्यास्येवेति प्रतिज्ञातत्वात्। एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माभूत्प्राक् प्रतिबोधाद्यतश्चैतदागमनमागादभयं न व्युत्पेदेव वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्योऽहं न मेने न ज्ञातवान्॥ १६॥

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागादिति यदप्राक्षाम तत्कृणुच्यमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काले एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानोपाधिस्वभावजनितेनादाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतमा-

आ० तं प्रत्यभयं पृच्छते। स्वकीयां प्रतिज्ञां निर्व्वोढुमित्यभिप्रेत्याह। बुद्धीति॥ ननु शिष्यत्वाद्गार्ग्यणैव प्रष्टव्यं। स चेदज्ञत्वान्न पृच्छति तर्हि राज्ञस्तस्मिन्नौदासीन्यमेव युक्तं तत्राह। इत्येतदभयमिति॥ तदु हेत्यादि व्याकरोति। एवमिति॥ एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत्। तत्र क्रियापदयोर्यथाक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां सम्बन्धः॥ १६॥

कूटस्थचिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्रश्नद्वयमनुवदति। यत्रेति॥ उपाधिरन्तःकरणं तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानं तेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः। वागादीनां स्वं स्वं विषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनं विज्ञानसामर्थ्यमित्यर्थः।

उ॰ विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
ञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति

भा॰ मर्थं गृहीत्वा य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याकाशो य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके। न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्। सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्या-विशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्त्तत इत्यभिप्रायः। यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदाऽसौ स्वात्मनि वर्त्तत इति कथमवगम्यते नामप्रसिद्ध्या। कासौ नामप्रसि-द्धिरित्याह। तानि वागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदाह एतत्पुरुषः स्वपिति नाम एतन्ना-मास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवात्मानमपीत्यपि गच्छतीति स्वपितीत्युच्यते सत्यं

आ॰ य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे। मध्य इति॥ आकाश-शब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशा-दिति न्यायेनाह। आकाशशब्देनेति॥ सद्रूपे ब्रह्मण्येव सुषुप्तस्य शयनं भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिमाह। श्रुत्यन्तरेति॥ कीदृगत्र शयनं विवक्षितमित्याशङ्क्याह। लिङ्गेति॥ स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वं अविद्यामात्रसंमिश्रितत्वं सन्ततिं सम्पाद्य न विदुरित्यादि श्रुतेरिति द्रष्टव्यं। तानि यदेत्या-दिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादत्ते। यदेत्यादिना॥ विज्ञानानि तत्सा-धनानीत्येतत्। पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो वक्ष्यति। अस्य पुरु-षस्येति॥ अन्वर्थादिनाऽसौ विशेषमाह। गौणमेवेति॥ गौणत्वं

उ० नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदु-

भा० स्वपितीति। नाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्म्म विलक्षणं रूपमवगम्यते। न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह। तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति। प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणाद्वागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्म्मित्वं लक्ष्यते। वागादयस्तोपसंहृता एव। तदा तेन कथं गृहीता वाक् गृहीतश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनस्तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात्स्वात्मस्थ एवात्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्य्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्म्मित्वमस्य दृश्यते। यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च। तस्माच्छोक

आ० व्युत्पादयति ॥ स्वमेवेति। नाम्नोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वान्न तदशात्स्वापे स्वरूपेऽवस्थानमिति शङ्कामनूद्य तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। सत्यमित्यादिना ॥ का पुनरात्मनः स्वापावस्था यामसंसारिस्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र युक्तिरित्याशङ्क्य भवति तत्राह। वागादीति ॥ तदा सुषुप्त्यवस्थायां तेनात्मनोऽचैतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः। स्वापे करणोपसंहारं विवृणोति। कथमित्यादिना ॥ तदुपसंहारफलं कथयति। तस्मादिति ॥ १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशङ्कते। नन्विति ॥ व्यतिरेकासिद्धौ फलितमाह। तस्मादिति ॥ स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्म्मत्वा-

उ० तेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति

भा० सोऽहधर्म्मवानेवायं । नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्य्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्यध्यारोपिता इति न मृषात्वात्स प्रकृत आत्मा । यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्त्तते तदा ते ह अस्य लोकाः कर्म्मफलानि । के ते । तत्तत्र उत अपि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इव । उत इव अपि उच्चावचं उच्चञ्च देवताद्यवचञ्च तिर्य्यक्त्वादि उच्चमिवावचमिव च निगच्छति मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका इव शब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च । तस्मान्न बन्धुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने सम्बध्यत एव । ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव । न त्वविद्या-

आ० भावान्नात्मनः संसारित्वमित्युत्तरमाह । न मृषात्वादिति ॥ तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यक्षराणि योजयति । स प्रकृत इत्यादिना ॥ अथात्र स्वप्नस्वभावो निर्द्दिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राह । मृषैवेति ॥ स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां जाग्रत्यनुवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनं । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह । तस्मादिति ॥ विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रल्लोकवदिति शङ्कते । ननु यथेति ॥ साध्यवैकल्यं

उ० स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जन-

भा० ध्यारोपिता इति। ननु च जाग्रत्कार्य्यकरणात्मत्वं देवतात्मत्वञ्चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थ इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन दर्शितं। तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति। सत्यं। विज्ञानमये व्यतिरिक्तं कार्य्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिद्ध्यति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव। न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्त इति। असन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्य्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणं पुनरुद्भाव्यते। सर्व्वो हि न्यायः किञ्चिद्विशेषमपेक्ष्यमाणोऽपुनरुक्तीभवति।

न तावत्स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्म-

व्या० वक्तुं सिद्धान्ती पाणिपेषवाक्योक्तं स्मारयति। ननु चेति॥ जाग्रल्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह। तत्कथमिति॥ प्रादुर्भावं जाग्रल्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यं। तत्र पूर्व्ववादी दृष्टान्तं साधयति। सत्यमित्यादिना॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः। देहद्वयस्य आत्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तं। न तु प्राधान्येनात्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसन्तमपि दृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तिकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते। तथा जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह। इत्यसन्नपीति॥ पाणिपेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्यर्थादुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। सर्व्वो हीति॥

यत्किञ्चित्सामान्यात्पौनरुक्त्यं सर्व्वत्र तुल्यं अवान्तरभेदादपौनरुक्त्यं। प्रकृतेऽपि समं पूर्व्वत्र शुद्धिद्वारस्यार्थिकत्वादिह

भा० भृता आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्श-
नान्महाराज एव तावद्व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्य्यङ्के
शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महा-
राजमिवात्मानं जागरित इव पश्यति। यात्रागतं भुञ्जा-
नमिव च भोगान्। न च तस्य महाराजस्य पर्य्यङ्के शयाना-
द्वितीयो ऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्य्यटन्नहनि लोके प्रसि-
द्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति। न चोपसंहृतकरणस्य रूपा-
दिमतो दर्शनमुपपद्यते। न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य
सम्भवोऽस्ति। देहस्यस्यैव हि स्वप्नप्रदर्शनं। ननु पर्य्यङ्के शयानः
पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न वहिः स्वप्नान् पश्यति
इत्येतदाह। स महाराजो जानपदान् जनपदे भवान्
राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वोपादाय स्व
आत्मीय एव जयादिनोपार्ज्जिते जनपदे यथाकामं यो
यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्त्ततेत्यर्थः।

आ० वाचनिकत्वादिति भावः। जाग्रद्दृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वचोद्यस-
म्भवाद्वाच्यत्वस्य समाधिरिति पूर्व्ववादिमुखेनोक्ता समाधिमधुना
कथयति। न तावदिति॥ विमता न द्रष्टुरात्मनो धर्म्मा वा
तद्दृश्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः। किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रद्दृष्टादर्थान्तर-
त्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह। महाराज इति॥ तेषां जाग्रद्दृष्टा-
दर्थान्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ प्रमाणसामग्र्यभा-
वाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह। न चेति॥ योग्यदेशाभावाच्च तन्मि-
थ्यात्वमित्याह। न चेति॥ देहादच्छिन्नेन स्वप्नदृष्ट्याङ्गीकारायोग्यदेश

उ॰ गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥१८॥

भा॰ एवमेव एष विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणं। प्राणान् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न वहिर्यथाकामं परिवर्त्तते। कामकर्म्मभ्यामुद्भासिता पूर्व्वानुभूतवस्तुसदृशी वासना अनुभवतीत्यर्थः। तस्मात्स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एवात्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यं। तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धं यस्माद्दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः •कार्य्यकरणलक्षणा लौकिकास्तथा स्वप्नेऽपि। तस्मादन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥१८॥

आ॰ सिद्धिरित्याशङ्क्याह। देहस्येति॥ एतदेव साधयितुं शङ्कयति। नन्विति॥ तत्र स यथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य व्याचष्टे। न वहिरित्यादिना॥ यथाकामं तं तमनतिक्रम्येत्यर्थः। एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्ग्रहणं यथा तथेत्यर्थः। परिवर्त्तनमेव विवृणोति। कामेति॥ धात्वर्थदर्शनाभावे सिद्धं सिद्धमर्थं दर्शयति। तस्मादिति। स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जडत्वादिहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह। तथेति॥ द्वयोर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते। यस्मादिति॥ जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ दृश्यद्रष्ट्राभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ अन्यत्वफलं कथयति। विशुद्ध इति॥ १८॥

उ॰ अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन

भा॰ दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धताऽवगता। आत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्त्तत इति कामवशात्परिवर्त्तनमुक्तं॥ द्रष्टृदृश्यसम्बन्धस्त्वस्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह। अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा स्वप्न्यया चरति तदाप्ययं विशुद्ध एवाथ पुनर्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः सं प्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्य-सम्बन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति। कदा सुषुप्तो भवति। यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न किञ्चनेत्यर्थो वेद विजानाति कस्यचन वा शब्दादेः सम्बन्धिवस्त्वन्तरं किञ्चन न वेदेत्यध्याहार्य्यं। पूर्व्वन्तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वादेवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तं। केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते हिता नाम हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यन्ते हिता इत्येवं नाम्न्यो नाड्यः शिरो देहस्यान्नरसविपरिणामभूता-

---

आ॰ वृत्तानुवादपूर्व्वकं उत्तरश्रुतिनिरस्यामाशङ्कामाह। दर्शनवृत्ताविात्यादिना। तत्रेति स्वप्नोक्तिः। कामादिसम्बन्धवत्कारार्थः। निवर्त्त्य शङ्कासद्भावान्निवर्त्तकान्तरश्रुतिं प्रतिजानीते। अत इति। स्वप्नेऽपि शुद्धिश्चेत्ता किं सुषुप्तिग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। यदेति। गतो भवति तदा सुतरामस्य शुद्धिः सिध्यतीति शेषः॥ तमेकं सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कदेति॥ विकल्पं व्यावर्त्तयति। पूर्व्वन्त्विति। वृत्तमनूद्य प्रश्नपूर्व्वकं सुषुप्तिगतिप्रकारं दर्शयति।

उ० वेद हिता नाम नाड्यो द्वा सप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य

भा० ताश्च द्वासप्ततिसहस्राणि द्वे सहस्रेऽधिके सप्ततिश्च सहस्राणि ता द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हृदयाद्धृदयन्नाम मांसपिण्डस्तस्मान्मांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात् पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय इव वहिर्मुखाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्र बुद्धितन्त्राणि चेतराणि वाह्याणि करणानि तेन बुद्धिः कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य्य चाधितिष्ठति जागरितकाले तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति सङ्कोचनकाले च तस्या अनुसङ्कुचति । सोऽस्य विज्ञानम-

---

आ० एवं तावदिति ॥ हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यन्ते ॥ तासां देहसम्बद्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह । अन्नेति ॥ तासामेव मध्यमसङ्ख्यां कथयति । ताश्चेति ॥ तासाञ्च हृदयसम्बन्धिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्त्या वहिर्मुखत्वमाह हृदयादिति ॥ ताभिरित्यादि व्याकर्त्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति ।
शरीरं सप्तम्यर्थः । शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं स्यात्तदाह । तेनेति ॥ तथापि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तां विज्ञानमय इति ॥ भोगशब्दो जागरविषयः ॥ बुद्धिविकाससमनु-

उ० पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो

भा० यस्य स्वापो जाग्रद्विक्षेपानुभवो भोगो बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि सः। चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायी। तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषया यास्ताभिस्ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनुप्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः। स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्त्तमानोऽपि कर्म्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते। न हि सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति। तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान्हृदयस्येति वक्ष्यति। सर्व्वसंसारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः। स यथा कुमारो वात्यन्तबालो वा महाराजो वात्यन्तवश्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाब्राह्मणो वात्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत। एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न

आ० भवन्नात्मा जागर्त्तीत्युच्यते॥ तत्सङ्कोचमनुभवन्स्वपितीत्यत्र हेतुमाह। बुद्धीति॥ बुद्ध्यनुविधायित्वं परामृश्य ताभिरित्यादि व्याचष्टे। तस्मादिति॥ प्रत्यवसर्पणं व्यावर्त्तनं॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। तप्तमिवेति॥ कर्म्मत्वे देहस्य कर्त्तृत्वे चात्मनो दृष्टान्तद्वयं हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते॥ विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीततिशयनमाचक्षाणस्य पूर्व्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविक इति॥ औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह। नहीति॥ इयमवस्थेति

उ० वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयी तैवमेवैष एतच्छेते ॥१९॥

भा० स्वभावस्तेन तेषां स्वाभाविकावस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात्। न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः। स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च। विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात्तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः। एवमेव यथायं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छयनं शेत इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः। एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्व्वसंसारधर्म्मातीतो वर्त्तते स्वापकाल इति ॥ १९ ॥

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वञ्चोक्तं। कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरम्भः। ननु यस्मिन् ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छन्-

---

आ० प्रकृता सुषुप्तिरुच्यते। उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति एषाञ्चेति॥ दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह॥ विक्रियमाणानां चेति॥ कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न तेषामिति॥ स्वापस्य दृष्टान्तत्वमस्मत्स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याह। विशेषाभावादिति॥ क्वैष तदाभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति। एवमिति॥ १९॥

स यथेत्यादेः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्कीर्त्तयति। क्वैष इति॥ किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलमिति त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह। अनेनेति॥ शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वञ्च तस्योक्तमाह। असंसारित्वञ्चेति॥ उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। कुत इति॥ पूर्व्ववोत्तरस्य गता-

भा० स्तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति नान्यतः। तथा सति क्वैष
तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं
स्यान्नान्यत इति। कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव
किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता न किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्न-
स्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि। एवन्त-
र्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यतेऽपादानार्थत्वे हि पुन-
रुक्तता नान्यार्थत्वेऽस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदा-
गात्किं निमित्तमिहागमनमिति। न निमित्तार्थतापि प्रति-
वचनवैरूप्यादात्मनश्च सर्व्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिङ्गादिव-
दुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते। न हि विस्फुलिङ्गानां विद्र-
वणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेव तु सः। तथा परमात्मा वि-
ज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेन श्रूयतेऽस्मादात्मन इत्येत-
स्मिन्वाक्ये। तस्मात्प्रतिवचने वैलोम्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमि-

---

आ० र्थत्वं शङ्कते। नन्विति॥ स्थित्यवधेरेव निर्धारितत्वादगत्यवधे-
र्निर्द्धारयिषया प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह।
तथा सतीति॥ अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनति-
शङ्कनीयेति सिद्धान्ती गूढाभिसन्धिराह। किं श्रुतिरिति॥ न
श्रुतिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्व्ववाद्याह। नेति॥ श्रुतेरनापे-
क्षत्वे त्वदीयस्याद्यं निरवकाशमित्याह। किन्तर्हीति॥ तस्य साव-
काशत्वं पूर्व्ववादी साधयति। द्वितीयस्येति॥ पूर्व्ववादिन्यपादाना-
दर्थान्तरे पञ्चम्याः अश्रूयमाणे सत्येकदेशी ब्रवीति। एवं
तर्हीति॥ कथमन्यार्थत्वं तदाह। अस्त्विति॥ तर्हि तस्यामपादाना-
र्थत्वेन पुनरुक्तत्वावस्थायामित्यर्थः एकदेशिनं पूर्व्ववादी दूषयति
नेति॥ अपादानार्थतावदित्यपेरर्थः॥ तदेव स्फुटयति। आत्म-
नश्चेति॥ जगतः सर्व्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं चशब्दः। तर्हि

भा॰ क्तार्थता न शक्यते वर्णयितुं। नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्ततादोषः स्थित एव। नैष दोषः। प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात्। इह हि विद्याऽविद्याविषयावुपन्यस्तौ। आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत् आत्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयस्तथाऽविद्याविषयश्च पाङ्क्तं कर्म तत्फलञ्चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति। तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्व्वमुक्तं। विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उपन्यस्तो निर्णीतः।

तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रान्तं। ज्ञपयिष्यामीति च। अतस्तद्ब्रह्मविद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः। तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यन्तविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितं। अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थापेते शुत्वा क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति। तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्त्तव्यं तयोश्चाधि-

व्या॰ भवत्वपादानार्था पञ्चमीत्याशङ्क्य पूर्व्ववादी पूर्व्वोक्तं स्मारयति। नन्विति॥ सर्व्वा विद्या तज्जा निर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति। नैष दोष इति॥ यथोक्तं वस्तुप्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञानमित्याशङ्क्य तदुक्तं तार्त्तीयमर्थमनुवदति। इह हीति॥

विद्याविषयनिर्णयस्य कर्त्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याह तन्निर्णयाय चेति॥ अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः। किं तद्याथातथ्यं तदाह। तस्य चेति॥ कथं यथोक्तयाथात्म्यव्याख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः ऐतमर्थमाह। तत्रेति॥ प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह। सेति॥ निवर्त्तयितव्येति तत्प्रवृ-

उ० स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा

भा० करणाधिकर्त्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानं । य आगच्छति स कर्त्ता । तस्मादन्यो दृष्टस्तथात्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः । कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः । केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्त्तयितव्येति । नायमात्मान्यो ऽन्यत्राभूदन्यो वान्यस्मादागतः साधनान्तरं वात्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत्स्वमात्मानमपीतो भवति सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठत इत्यादिश्रुतिभ्योऽत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्श्यतेऽस्मादात्मन इत्यात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । न त्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमित्युच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोके ऊर्णनाभिः ऊर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्मा

आ० त्तिरिति शेषः । सम्प्रतिपत्तिवचनयोस्तात्पर्य्यमाह । नायमिति ॥ स्वात्मन्येवाभूदित्यत्र प्रमाणमाह । स्वात्मानमिति ॥ सुषुप्तौ स्वात्मव्यवस्थितिरतः शब्दार्थः प्रबोधदशायामात्मन एवागमनापादानत्वमित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिमुत्थापयति । तच्छ्रुत्यैवेति ॥ स्थित्यागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह । आत्मेति ॥ वस्त्वन्तराभावस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

क्रियावतो मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽक्रियात्वात्ततो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते । तत्कथमिति ॥ दृष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति । उच्यत इति ॥ स्वात्मा प्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वय-

उ० विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा

भा० प्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेदुद्गच्छेन्नचास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरं। यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गास्त्रुटयोऽग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति। यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः। प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः। सर्व्वे प्राणा वागादयः सर्व्वे लोकाः सर्व्वाणि कर्म्मफलानि सर्व्वे देवाः प्राणलोका अधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व्व एत आत्मन इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थे व्युच्चरन्ति। यस्मादात्मनः स्थावरं जङ्गमं जगदिदमग्निविस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं च वर्त्तते स्थितिकाले तस्यास्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषत् उपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द

आ० व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। न चेति॥ असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य सद्भावे दृष्टान्तमाह। यथा चेति॥ माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह। सर्व्व एत इति॥ तस्येत्याद्यवतार्य्य व्याचष्टे। यस्मादित्यादिना॥ ननु प्रत्यग्भूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्तरे-

उ० वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ २० ॥ चतुर्थस्य प्रथम ब्राह्मणं ॥ ० ॥

उपनिषदित्युच्यते शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषो

मा० ऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम । कामावुपनिषदित्याह सत्यस्य सत्यमिति माधित्वा सर्व्वत्र चोपनिषद्लौकिकार्थ-त्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ॥ २० ॥

भवतु तावदुपनिषद्व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं। तस्यो-पनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः । किं प्रकृतस्यात्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादि-भुज इयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्किञ्चातः यदि संसारिणस्तदा संसार्य्येव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्व्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च

आ० स्यपि सत्यं किमित्येतच्छब्दविषयमादरणं क्रियते तत्राह। शास्त्रेति। ब्राह्मणवाक्यस्यार्थोऽपि कथं निर्णीयतामित्याह। एतस्येति ॥ २० ॥

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषादृष्ट्या संशयानो विचारं प्रस्तौति ॥ भव-त्विति ॥ सन्दिग्धं सप्रयोजनञ्च विचार्यमिति न्यायेन सन्देहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति । किञ्चात इति ॥ कस्मि-न्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य तस्मिन् फलमाह । यदीति ॥ यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याह । तद्विज्ञानादिति ॥ ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याश-ङ्क्याह । स एवेति ॥ यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारी

भा० ब्रह्मविज्ञानात्सर्व्वभावापत्तिः सर्व्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भवि-
ष्यति। किन्त्वस्मिन्पक्षे आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत्
अहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्ये-
रन्। संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात्। यत एवं प-
ण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयं।
अतो यथाशक्त्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञा-
सूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामो न तावदसंसारी
परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तर-
विशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेर्न प्रशासिताशनायावर्जितः परो
विद्यते। कस्माद्यस्माद्ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं
पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं
दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्ताख्यमवस्थान्तर-

आ० त्याशङ्क्याह। तद्विद्येति॥ आद्यकल्पीयफलसमाप्ताविति शब्दः
पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन् फलमाह। अथेत्यादिना॥ किमत्र
नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह। सर्व्व-
मेतदिति॥ ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्व्वं समञ्जसञ्चेत्त-
थैवास्तु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदो वेति विकल्प्याद्ये
दोषमाह। किन्त्विति॥ अभेदपक्षं दूषयति। संसारिणश्चेति॥
उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः। विशेषानुपलम्भस्य
संशयहेतुत्वमनुवदति। यत इति॥ पक्षद्वये फलप्रतीतिं परा-
मृशति। एवमिति॥ अन्वयव्यतिरेककौशलं पाण्डित्यं। एतदित्यै-
कात्म्योक्तिः। महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णयं विनानुच्छिन्नत्वं।
तस्य स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्य-
मिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत्। न हि येन केनचिदै-
कात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते। अवणायापि बहुभिर्यो न
लभ्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। विचारप्रयोजनमुक्त्वा तत्कार्थं विचार-

भा॰ मुच्चीय तस्मादेवात्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टादग्निविस्फु-
लिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवा-
स्मादित्यादिना।

न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणं। समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य स होवाच यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्म्म स वै वेदितव्य इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थान्तरस्य। तथा चात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा य एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति। तथा च विद्योपस्थापकाल आत्मेत्येवोपासीत तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयस्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात्पराभावे। वक्ष्यति च आत्मानं चेद्विजानीयादय-

आ॰ मुपसंहरति। अत इति॥ संशयादिना विचारकार्य्यतामवतार्य्य पूर्व्वपक्षयति। न तावदिति॥ जगत्कर्त्ता ह्यीश्वरो विवक्ष्यते। प्रकृते च सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोच्यते। तस्मादीश्वरो जीवादतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः॥ तदेव प्रपञ्चयति। नेत्यादिना॥

प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ तत्र प्रकरणाविरोधहेतुमाह। विज्ञानेति॥ श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्त्तेत्याह। समानप्रकरणे चेति॥ श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्व्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यं। वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं। वाक्यान्वयाधिकरणपूर्व्वपक्षन्यायेन दर्शयति। तथा चेति॥ जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्व्वोत्तरवाक्यानामानुकूल्यं

भा० मस्मीति पुरुष इति। सर्व्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽसौ ब्रह्मेति। तथा कौषीतकिनामेव न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना वागादिकरणैर्व्यापृतस्य कर्त्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति।

अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेद्यथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुगविज्ञानमयः स एव सुषुप्ताख्यावस्थान्तरङ्गतोऽसंसारी परः प्रशासितान्यः स्यादिति चेन्नादृष्टत्वान्न ह्येवंधर्म्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तान्न हि लोके गौस्तिष्ठन्नागच्छन्वा गौर्भवति शयानस्त्वश्वादिजात्यन्तरमिति न्यायाच्च। यद्धर्म्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्म्मक एव भवति। स चेत्तद्धर्म्मकत्वं व्यभिचरति सर्व्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत। तथाच न्यायविदः साङ्ख्यमीमांसका-

आ० हेत्वन्तरमाह तथाचेत्यादिना॥ इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह सर्व्वेति॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। तथेति॥ सर्ववेदितव्य इत्यत्र न स्पष्टं जीवस्य वेदितव्यत्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः स्वापावस्थाज्जीवाज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वदृष्टेश्च जगद्धेतुरीश्वरो वेदान्तवेद्यो नास्तीत्युक्तं सम्बरवादी चोदयति। अवस्थान्तरेति॥ चोद्यमेव विवृणोति। यथापीति। उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत॥ नावस्थाभेदाद्वस्तुभेदस्तयानुभवादपराद्धान्तः चेति परिहरति। नादृष्टत्वादिति॥ अवस्थाभेदाद्वस्तुभेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। नहीति॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। न्यायाच्चेति॥ जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापविशिष्टत्वात्तस्य संसारित्वान्नेश्वरोऽन्योऽस्तीत्युक्ता तदभावे वादिसम्मतिमाह। तथाचेति। आदिशब्दो

भा॰ दयोऽसंसारिणोऽभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति। संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वं विज्ञानस्याभावादयुक्तमिति चेद्यन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता शब्दादिभुक् संसार्य्येवावस्थान्तरविशिष्टो जगत इह कर्त्तेति तदसत्। यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्व्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः। स कथमस्मदादिः संसारी मनसापि चिन्तयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिनुयादतोऽयुक्तमिति चेन्न। शास्त्राच्छास्त्रं संसारिण एवमेवास्मादात्मन इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति। तस्मात्सर्व्वं श्रद्धेयमिति स्यादयमेकः पक्षः॥

यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्योऽशनायापिपासे अत्येत्यसङ्गो न हि सज्यत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने यः सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नन्तर्याम्यमृतः स यस्मात् पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्स वा एष महानज आत्मा एष सेतुर्विधरणः सर्व्वस्य वशी

व्या॰ लोकायतादिसमस्तनिरीश्वरवादिसङ्ग्रहार्थः। युक्तिशतैरिति तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्जगत्कर्तृत्वायोगाज्जीवानामेवादृष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसम्भवात् स्यात्किञ्चित्करत्वमित्यादिभिरित्यर्थः। जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पाषाणवत्तच्च संसारित्वादिति शङ्कते। संसारिणोऽपीति ईश्वरस्येवेत्यपेरर्थः। अयुक्तं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः॥ सङ्क्षेपवाक्यं विवृणोति। यन्महतेत्यादिना॥ कालात्ययापदेशेन दूषयति। न शास्त्रादिति॥ निरीश्वरवादमुपसंहरति। तस्मादिति॥

सेश्वरवादमुत्थापयति। यः सर्व्वज्ञ इत्यादिना। तान्पृथिव्यादिस्वाभिमानिनः पुरुषानुत्थाप्य योऽतिक्रान्तवान् स एष सर्व्वविशेषशून्य इति यावत्॥ उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च। न्यायस्तु

भा॰ सर्व्वस्येशानो य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-स्तत्तेजोऽसृजत । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। स्मृतेश्चाहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तत इति परोऽस्त्यसंसारी। श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः। नन्वेवमेवास्मा-दात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तं। न य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन इति युक्तः परस्यैव परामर्शः। क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवत्यहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निश्चीयते।

दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मश-ब्दप्रयोगाच्च प्रकृत एव पर आत्मा तस्माद्युक्तमेवमेता-स्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति संसारिणः

आ॰ विचित्रं कार्य्यं विशिष्टविज्ञानवत्पूर्व्वकं प्रासादादौ तथोपलम्भा-दित्यादिः। प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति। नन्विति॥ नेदं जीवस्य प्रकरणमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमि-त्याशङ्क्याह। क्वैष इति॥

इतश्चाकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमित्याह। दहरोऽस्मिन्निति॥ य आत्माऽपहतपाप्मा इत्यात्मशब्दप्रयोगः॥ प्रतिवचने परस्या-काशशब्दवाच्यत्वे फलितमाह। प्रकृत एवेति॥ तस्य प्रकृतत्वे

भा॰ सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम। अत्र चात्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता। ब्रह्मविषयश्च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति आरब्धं। तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी। तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात्। परं हि देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन् कथं न दोषभाक् स्यात्तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तं। तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिराराधयिषेत। आराधनेन विदित्वा सर्व्वेशिता ब्रह्म भवति। न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेदग्निमिव शीतत्वेनाकाशमिव मूर्त्तिमत्त्वेन। ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति। सर्व्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यान्न मन्त्रब्राह्मण-

---

व्या॰ लब्धमर्थमाह। तस्मादिति। इतश्च परस्मादेव प्राणादिसृष्टिरित्याह। संसारिणा इति। यन्महता प्रपञ्चेनत्यादाविति शेषः। यस्त्वीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्येयमुपनिषदिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दूषयति, अत्र चेति॥ तृतीयोऽध्यायः सप्तम्यर्थः॥ का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह। ब्रह्मविषयश्चेति। इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः॥ चतुर्थे ब्रह्मविद्या प्रस्तुतेत्याह। ब्रह्मेति॥ सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्यापि भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याह। तत्रेति। ब्रह्मविद्यायां प्रस्तुतायामिति यावत्॥ इदानीं न गृह्णीयादिति सम्बन्धः। मिथोविरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत्। अन्योऽन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः॥ विपक्षे दोषमाह। परमिति॥ कथं तर्हीश्वरे मतिं

भा॰ वादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात्पुरश्चक्र इति प्रकृत्य पुरः पुरुष आविशदिति। रूपं रूपम्प्रतिरूपो बभूव। तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इति सर्व्वशाखासु सहस्रशो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्त्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति। तथा ब्राह्मणवादास्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् स य एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य एष सर्व्वेषु भूतेषु गूढ आत्मा न प्रकाशत इत्याद्याः।

सर्व्वश्रुतिषु ब्रह्मणात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वादेष सर्व्वभूतान्तरात्मेति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमित्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्येव धारयितुं। यद्येवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमा-

आ॰ कुर्य्यादित्याशङ्क्य स्वामित्वेनेत्याह। तस्मादिति॥ आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहार्थं ऐकात्म्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्त्तव्येत्याशङ्क्याह। न पुनरिति॥ का तर्हि शास्त्रगतिस्तत्राह। ब्रह्मेति॥ मुख्यार्थत्वे सम्भवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याह। सर्व्वेति॥ संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवदैक्यानुपपत्तिर्न्यायो विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वञ्चोपनिषदो निवारयन्परिहरति। नेत्यादिना॥ परस्यैव प्रवेशवादी मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति। पुरुष इत्यादिना॥

यत्त्वहं ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राह। सर्व्वश्रुतिषु चेति॥ शास्त्रीयमप्यैक्यत्वमनिष्टप्रसङ्गान्न स्वीकर्त्तव्यमिति शङ्कते। यदेति॥ परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वे च शास्त्रानर्थक्यं फलित-

भा॰ त्मनः संसारित्वं। तथा च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्त्। यदि तावत्परमात्मा सर्व्वभूतान्तरात्मा सर्व्वशरीरसम्पर्कजनितदुःखान्यनुभवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तं। तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्। स्मृतयश्च सर्व्वे च न्यायाः। अथ कथंचित्प्राणशरीरसम्बन्धजैर्दुःखैर्न सम्बध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं। परमात्मनः साध्यपरिहार्य्याभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुं। अत्र केचित्परिहारमाचक्षते। परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण। किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे। स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च॥

येनान्यस्तेन संसारित्वसम्बन्धी येनानन्यस्तेनाहं ब्रह्मेति धारणाद्दः। एवं सर्व्वमविरुद्धं भविष्यतीति। तत्र

आ॰ माह। तथा चेति॥ संसारिणोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वाभिमतोऽपि ह्यसंसारीत्युपदेशानर्थक्यं तं विनैव मुक्तिसिद्धिरिति दोषान्तरमाह। असंसारित्वे चेति॥ तत्राद्यं दोषं विवृणोति। यदि तावदिति। न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्याद्याः श्रुतयः। यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इत्याद्याः स्मृतयः। कूटस्थासङ्गत्वादयो न्यायाः॥ द्वितीये दोषप्रसङ्गमापाद्य प्रकटयति। अथेत्यादिना॥ दोषद्वये स्वयूथ्यसमाधिमुत्थापयति। अत्रेति॥ कथं तर्हि तस्य कार्य्यप्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राह। किन्तर्हीति॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततोऽभेदान्नाहं ब्रह्मेति धीः। अभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारितेत्याशङ्क्याह। स चेति॥

तथापि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राह। येनेति॥ एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः॥ एकदेशिमतं निराकर्तुं विक-

भा॰ विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्पूर्व्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते। केशोषरादिवत्सर्व्व एव वा परः परिणमेत्क्षीरादिवत्तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः। तथा च सति सिद्धान्तविरोधः। अथ नित्ययुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवीपर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी। तदापि सर्व्वावयवानुगतत्वादवयविन एवावयव-

आ॰ त्ययति। तत्रेति। एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति न गत्यन्तरमित्यर्थः। यथा पृथिवीशब्दितद्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा भौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशस्यैतन्यलक्षणस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशस्येव मृद्विकारघटशरावादीत्येकः कल्पः। यथा भूमेरूषरादिदेशो नखकेशादि वा पुरुषस्य विकारस्तथावयविनः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः। यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्व्वात्मना दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति कल्पान्तरं। तत्राद्यमनूद्य दूषयति। तत्रेत्यादिना। नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानिवान्योन्यापेक्षाणि परस्मिन्न तस्यैक्यं स्यान्नहि बहूनां मुख्यमैक्यं समाहारस्य च समुदायापरपर्य्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन* कल्पितत्वादित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं माभूत्तत्राह। तथा चेति। न हि तन्नानात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः॥ द्वितीयमनूद्य निराकरोति। अथेत्यादिना। सर्व्वदैवापृथगवस्थितेष्ववयवेषु

* दुर्भरत्वेनेति पाठान्तरं।

भा० ग० दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवात्मा सम्बध्यत इतीयमप्यनिष्टा कल्पना ॥

क्षीरवत्सर्व्वपरिणामपक्षे सर्व्वश्रुतिस्मृतिकोपः स चानिष्टो निष्कलं निष्क्रियं शान्तं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः स वा एष महानज आत्माऽमरोऽजरोऽमृतो न जायते म्रियते वा कदाचिदच्छेद्योऽयमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्व्वे पक्षा अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्म्मफलवत् देशसंसरणानुपपत्तिः परस्य वा संसारित्वमित्युक्तं परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्तथापि परस्यावयवस्फुटनेन

आ० जीवेष्वनुभूतश्चेतनोऽनयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मलसंसर्गे देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावद्द्वितीयापि कल्पना न युक्तेत्यर्थः।

तृतीयं प्रत्याह। क्षीरवदिति॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्याद्याः श्रुतयः। न जायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः स्मृतयः। श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वदिकं प्रत्याह। स चेति। श्रुतिस्मृती विवेचयन्पक्षत्रयसाधारणं दूषणमाह। निष्कलमित्यादिना। कूटस्थस्य निरवयवस्य कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां परिणामासम्भवो न्यायः॥ जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दोषान्तरमाह। अचलस्येति॥ एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गादिषु गत्यनुपपत्तिरित्युक्तं अन्यथा परस्यापि स्यान्नहि पटावयवेषु चलत्सु पटो न चलतीत्याह। परस्य चेति॥ उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति शेषः॥ जीवस्य संसारित्वे परस्य तन्नास्तीति शङ्कते। परस्येति॥ परस्य निरवयवत्वश्रुतेरवयवस्फुटतानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति। तथापीति। यत्र परस्यावयवः स्फुटति तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति

भा० क्षतप्राप्तिस्तत्संसरणे च परमात्मप्रदेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिरव्रणत्ववाक्यविरोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मशून्यप्रदेशाभावादवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेन्न श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् ।

न शास्त्रं पदार्थानन्यथाकर्त्तुं प्रवृत्तं । किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किञ्चातः शृणु अतो यद्भवति यथाभूता मूर्त्तामूर्त्तादिपदार्थधर्म्मा लोके प्रसिद्धास्तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः

आ० तदीयावयवसंसरणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे सत्युपचयः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र छिद्रताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्यकायमव्रणमस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापतेदिति दोषान्तरमाह । आत्मावयवेति ॥ मल्लोहविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वेनोक्तो दोषोऽवतरति । युक्त्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वादिति शङ्कते । विस्फुलिङ्गादीति ॥ शास्त्रार्थो युक्तिविरुद्धो न सिध्यतीति दूषयति । न श्रुतेरिति ॥

नञर्थं विवृणोति । न शास्त्रमिति ॥ हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्व्वकं विभजते । किन्तर्हीति ॥ सत्यादिवाक्यस्यार्थमज्ञातानामित्युक्तं । अस्तु शास्त्रमज्ञापकं । तथापि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायातमिति पृच्छति । किञ्चात इति ॥ शास्त्रस्य यथोक्तस्वभावत्वे यत्परस्य निरवयवत्वं फलति तदुच्यमानं समाहितेन श्रोतव्यमि-

भा० स्याद्दार्ष्टान्तिकासङ्गतेः। न ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यं। प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः। न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते। प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति। न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुं। तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुं। क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ममैवांश इति श्रूयते स्मर्य्यते चेति चेन्न। एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात्। अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके। तथा

व्या० त्याह। दृष्टेति॥ तत्र प्रथमं लोकाविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति। यथेति॥ आदिपदेन भावाभावादि गृह्यते। पदार्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्म्मशब्दस्तेषां लोकप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत्। तदविरोधिलोकप्रसिद्धार्थाविरोधीत्यर्थः। वस्त्वन्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकं। तदविरोध्येवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यमाह। न लौकिकेति॥ विपक्षे दोषमाह। उपादीयमानोऽपीति॥ सामान्येनोक्तमर्थं दृष्टान्तविशेषनिविष्टतया स्पष्टयति। न हीति॥ अग्नेरुष्णत्वमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते॥ ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयति। वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषयत्वादत आह। न चेति॥ ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का हानिस्तत्राह। न चेति॥ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः॥ शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति॥ प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः। न हि नित्यस्याकाशादेः सावयवत्वं परस्य नित्योऽभ्युपगतस्तन्न तस्य सावयवत्वेनांशां-

भा॰ चांशांशिनेकत्वप्रत्ययार्हः। तच्चैवं सति विश्वात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सव उपक्रमोपसंहाराभ्याञ्च। सर्व्वासु ह्युपनिषत्सु पूर्व्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति।

तद्यथेहैव तावदिदं सर्व्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून्प्रतिपाद्यानन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति। तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते। परमात्मैकत्वप्रत्ययदृढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपाद-

---

आ॰ शित्वकल्पना वस्तुतः सम्भवति लोकविरोधादित्यर्थः। जीवस्य परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते। क्षुद्रा इति ॥ तयोर्गतिमाह। नेत्यादिना ॥ विस्फुलिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्व्वत्रांशमात्रेऽतिदिशति। तथापीति ॥ दृष्टान्ते यथोक्तनीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह। तत्रेति ॥ परमात्मना सह जीवस्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्तास्तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वन्तरं सङ्गृह्णाति। उपक्रमेति ॥ तदेव स्फुटयति। सर्व्वासु हीति ॥

उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते। तद्यथेति ॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः। आदिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते। विहतं सङ्गृह्य वाक्यमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। अन्यथेति ॥ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्य नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति। सर्व्वोपनिषत्स्विति ॥ किञ्च तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलभावात्फलान्तरं कल्पनीयं। न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्फले निराकाङ्क्षेषु तेषु कल्पना

भा० कानि वाक्यानीति। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। सर्व्वोपनिषत्सु विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्व्वेषामुपनिषद्वादिनां तद्विदेकवाक्ययोगे च सम्भवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति। फलान्तरञ्च कल्पयितव्यं स्यात्। तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः। अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते। कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्द्धितः। सोऽमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्म्मण्येवानुवर्त्तते न राजास्मीति राजजातिकर्म्मण्यनुवर्त्तते। यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्यपुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्यराज्ञः पुत्रः कथञ्चिद्व्याधगृहमनुप्रविष्ट इति स एवं बोधितस्त्यक्त्वा

आ० युक्ता। दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह। फलान्तरञ्चेति॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति। तस्मादिति॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तेऽर्थे द्रविडाचार्य्यसम्मतिमाह। अत्र चेति॥ तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति। कश्चिदिति॥ जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजास्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः। ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तं। व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याधजातिकर्म्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसविक्रयणादीनि। राजास्मीत्यभिमानपूर्व्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्म्माणि। अज्ञानं तत्कार्य्यञ्चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलञ्च दर्शयति। यदेत्यादिना॥ बोधनप्रकारमभिनयति। न त्वमिति॥ कथं तर्हि प्रवरवेश्म-

भा॰ व्याधजातिप्रत्ययकर्म्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्त्तते राजाहमस्मीति।

तथापि किलायं परस्मादग्निविस्फुलिङ्गादिवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्म्ममनुवर्त्तते। देहेन्द्रियसङ्घातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनो न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबोधित आचार्य्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यतेऽत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति। विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते विस्फुलिङ्गस्य प्रागग्नेर्भ्रंशादग्न्येकत्वदर्शनात्तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ता नोत्पत्यादिभेदप्रतिपादनपराः।

आ॰ प्रवेशस्तत्राह। कथञ्चिदिति॥ राजाहमस्मीत्यभिमानपूर्व्वकमात्मनः पितृपैतामहीं पदवीमनुवर्त्तत इति सम्बन्धः॥

दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे। तथेति॥ जीवस्य परस्माद्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्य्यञ्च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तं। तज्जातिस्तत्स्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत्। इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः। गहनं गम्भीरं वनं। संसारधर्म्मानुवर्त्तने हेतुमाह। परमात्मतामिति॥ उक्तां विद्यां तत्कार्य्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां लम्भयति। न त्वमिति॥ राजपुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणो ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्चेत्कृतं विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्येत्याशङ्क्याह। अत्रेति॥ तथापि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्राह। विस्फुलिङ्गस्येति॥ दृष्टान्तेष्वेकत्वदर्शने तस्मादिति परामृष्टं उत्पत्यादिभेदे नास्ति।

भा॰ सैन्धवघनवत्प्रशस्तैकरसनैरन्तर्यत्वावधारणादेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च। यदि च ब्रह्मणश्चित्रपटवद्वृक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्म्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता एकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमिति नोपसमहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च न प्रायोक्ष्यत। य इह नानेव पश्यतीति निन्दावचनं च। तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्व्ववेदान्तेषूत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय। न च निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्य्येकदेशकल्पना न्याय्या स्वतो देशत्वात्परमात्मनः। अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत्। अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवन्न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक् संव्यवहा-

---

आ॰ शास्त्रतात्पर्य्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। सैन्धवेति। चकारोऽवधारणादिति पदमनुकर्षति॥ सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति। यदि चेत्यादिना॥ निन्दावचनं च न प्रायोक्ष्यतेति सम्बन्धः। एकत्वस्यावधारणफलमाह। तस्मादिति॥ एकस्य भेदसहत्वं वारयितुमेकरूपविशेषणं। आदिशब्देन प्रवेशनियमने गृह्येते। न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः। किञ्च परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र त्वदेकदेशः स्वाभाविको वाक्यादौपाधिको वेति विकल्प्याद्यं दूषयति। न चेति॥ विपक्षे दोषमाह। अदेशस्येति॥ द्वितीयमुत्थापयति। अथेति॥ एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्विवेकवतां तदखण्डत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः पृथग्भूत्वा व्यवहारालम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायते औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वादित्युत्तरमाह। न तदेति॥ ननु जीवे कर्त्ताहं भोक्ताहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते। सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्ममात्रत्वान्मस्ककोशनधीवदुपचरिता। तस्मादुभयेषा

भा० रभागिति बुद्धिरुत्पद्यते। अविवेकिनां विवेकिनाञ्चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेन्नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वाद्विवेकिनां च संव्यवहारमात्रावलम्बनार्थत्वाद्यथा कृष्णो रक्तश्चाकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता चाकाशस्य संव्यवहारमात्रावलम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वाकाशो भवितुमर्हति। अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोऽशांशैकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्य्या। सर्व्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्व्वोपनिषदां। अतो हित्वा सर्व्वकल्पनामाकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या। आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः। न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः॥

आ० मुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं जीवस्य दुर्व्वारमिति चोदयति। अविवेकिनामिति॥ तत्राविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्येतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति। नेत्यादिना॥ तथापि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्तत्राह। विवेकिनाञ्चेति॥ तेषां संव्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनात्मकस्तावन्मात्रस्यालम्बनमाभासभूतोऽर्थस्तद्विषयत्वात्तद्बुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः। विवेकिनामविवेकिनाञ्चात्मनि परिच्छिन्नधीरुपलब्धेत्येतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादि सिध्यतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति। यथेति॥ अविवेकिनामित्यपेरर्थः॥ ब्रह्मणि वस्तुतोऽंशादिकल्पना न कर्त्तव्येति दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति। अत इति॥ अंशांशिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशीति। अतः शब्दोपात्तमेव हेतुं स्फुटयति। सर्व्वकल्पनेति॥ सर्व्वासां कल्पनानां अपनयनमेवार्थः। सारत्वेनाभीष्टस्तत्परत्वादुपनिषदां तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पनाऽस्तीत्यर्थः। उपनिषदां निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह। अतो हित्वेति॥

भा॰ नात्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तम एकदेशं सर्व्व-कल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्व्वोपनिषदां। तस्मान्नामरू-पोपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारधर्म्मिणि सर्व्वे व्यवहाराः। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः। नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्येवमादिमन्त्र-वर्णेभ्यः। न खत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसं-योगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थतो ध्यायतीव लेलायतीव। न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान्। न कर्म्मणा लिप्यते पापकेन। समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं। शुनि चैव श्वपाके चेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनो ऽसंसारित्वैव। अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञाना-त्माऽन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्था न

आ॰ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि आत्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। नात्मानमिति॥ आत्मा निर्विशेषश्चेत्कथं तस्मिन्व्यवहारत्रयमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ आत्मनि सर्व्वो व्यवहारो नामरूपोपाधिप्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह। रूपं रूपमिति॥ असंसारधर्म्मिणीत्युक्तं विशेषणं विशदयति। न खत इति॥ भ्रान्त्या संसारित्वमात्मनीत्यत्र मानमाह। ध्यायतीति॥ कूटस्थत्वासङ्गत्वादिन्यायः परमात्मनः सांशत्वपक्षो निराकृतः। ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं तदेकदेशत्वादि-सम्भवादत आह। एकदेश इति॥ कथं तर्हि पादोऽस्य विश्वा भूतानि। ममैवांशो जीवलोके। अंशो नानाव्यपदेशात्। सर्व्व-

भा॰तु भेदप्रतिपादकविवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्येवोषाम सर्व्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे ॥ अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके। कर्म्मप्रतिपादकानि हि वाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि। विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्त्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्त्तयेयुः। कस्य वा बद्धस्य मोक्षायोपनिषदारभ्येत। अपि च। परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः। कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं।

आ॰ एते आत्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुतिस्मृतिवादस्तत्राह। अंशादिति॥ न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनां निराकृत्य वेदान्तानामैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह। सर्व्वोपनिषदामिति। एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतध्वंसित्वमथशब्दार्थः॥ प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते। इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः। किमर्थमिति प्रश्नं मन्वाने द्वैतिनां मतमुत्थापयति। कर्म्मकाण्डेति॥ वेदान्तानामैक्यपरत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राह। कर्म्मेति॥ तथापि विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याह। विज्ञानात्मेति॥ केवलाद्वैतपक्षे कर्म्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह। कस्य वेति। परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य स्वतः परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्य्यभावादुपनिषदारम्भासिद्धिरित्यर्थः॥ कर्म्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदं कल्पयतीत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तं॥ तत्र द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपञ्चयति। अपि चेति॥ का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राह। बद्धस्येति। तदभाव इत्यत्र तच्छब्दो बद्धमधिकरोति निर्विषयं निरधिकारं। किञ्च यद्यप्यर्थापत्तिद्वयं उक्तया विधयोत्तिष्ठति तर्हि भेदस्य दुर्निरूपत्वात्कथं कर्म्मकाण्डं प्रमाणमिति

भा० बद्धस्य हि बन्धनाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव ॥

एवं तर्ह्युपनिषदादिपक्षस्य कर्म्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः। येन भेदाभावे कर्म्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथोपनिषदपि। एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव कर्म्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यमुपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति माभूत्प्रामाण्यं। न हि कर्म्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति। न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति। प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च। न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपाद

आ० यद्ब्रह्मवादिना कर्म्मवादी चोद्यते तद्ब्रह्मवादस्य कर्म्मवादेन तुल्यं। ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेप्तुं सुकरत्वाद्यथोपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्म्मकाण्डस्यापि समानः। तत्रापि प्रातीतिकभेदमादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वान्न च भेदप्रतीतिभ्रान्तिर्ब्बाधाभावादित्यभिप्रेत्याह । एवं तर्हीति ॥ चोद्यसाम्यं विवृणोति। येनेति ॥ इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः ॥ ननु कर्म्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डमभेदपरं प्रतिभात्यन्यतरवस्तुनिर्विकल्पः सम्भवति अतोऽन्यतरस्याप्रामाण्यमत आह। एवं तर्हीति ॥ तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थाविघातकत्वमित्याशङ्क्याह। उपनिषदामिति। स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानः स्रष्ट्रादिभेदः। यत्तूच्यते कर्म्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तात्त्विकं तात्त्विकन्तु काण्डान्तरस्येति तत्राह। न हीति ॥ यद्धि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विकत्वं। न हि प्रमाणं तत्त्वञ्च नावेदयति व्याघातादित्यभिप्रेत्य

भा॰ यन्त्यः स्वार्थविघातं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातञ्च कुर्व्वन्ति प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्यर्थैः प्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिषदामन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता नोक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तमन्यथा चेत्स्तम्भादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये । किंचातो यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमां कुर्व्वन्ति कथमप्रमाणं भवेयुर्न कुर्व्वन्त्येवेति चेद्यथाग्निः शीत इति स भवानेवं वदन् वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशमथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यं अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् ॥

आ॰ दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ स्वार्थाभिघातात्कर्म्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहर्त्तुमितिशब्दः । उपनिषदप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । प्रत्यक्षादीनीति । प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः ॥ अध्ययनविध्युपात्तानां कुतस्तासामप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । अन्यार्थता वेति ॥ सिद्धान्तयति । नेत्यादिना ॥ तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह । प्रमाणस्येति ॥ स्वार्थे प्रमोत्पादकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्तं प्रत्याह । अन्यथेति ॥ यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति । किञ्चेति ॥ तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति । यदि तावदिति ॥ द्वितीयमुत्थाप्य निराकरोति । नेत्यादिना । अग्निर्यथा शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्व्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिबन्दी यद्वा न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

भा॰ प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति। नन्वत्र प्रत्यक्षान्मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशन-प्रतिपत्तिप्रमापकस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः। शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्य्यजनितमित्यवोचाम। तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति। यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न। तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात्। न ह्युपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति। यथाग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धा-

---

व्या॰ तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह। प्रतिषेधेति॥ उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्याप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह। अत्रेति॥ उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति। नन्वित्यादिना॥ प्रतिषेधमङ्गीकृत्योक्त्वा यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह। प्रतिषेधेति॥ उपनिषदुत्थाया धियो वैफल्यात्तासाममानतेत्याशङ्क्याह। शोकेति। एकत्वं प्रति तावदापातेन जायते। सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति। सा पुनरशेषं शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्य्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यं। स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रामाण्यहेतुसद्भावादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति। यच्चोक्तमिति। कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते। किं वा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्यास्तूपनि-

भा॰ र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतदवोचाम। न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायः। यद्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं सति चानेकार्थत्वे स्वार्थस्य स्यात्तद्विघातकश्च विरुद्धोऽन्योऽर्थो न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धञ्चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वाद्ध्येकवाक्यता। न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्व्वन्ति॥

यत्तु लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकमतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात्। यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्तिर्न त्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य

व्या॰ यदुक्तन्न प्रतिषेधं कुर्व्वन्तीति विकल्पाद्यं दूषयति। तदपि नेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। न हीति॥ एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तमित्याह। अभ्युपगम्येति॥ तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह। न त्विति॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। सति चेति॥ भवत्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह। न त्विति॥ कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राह। अर्थैकत्वादिति। तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे। अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति॥ द्वितीयं दूषयति। न चेति॥

एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह। यत्त्विति॥ तदेकदेशस्येत्यादिवाक्यं विवृणोति। अग्निरिति॥ अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह। अत इति॥ हेत्व-

भा॰वा। यच्चोक्तं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति तन्नान्यार्थत्वात्। ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्त्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव। न च कर्म्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते। असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमां उत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात्। ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति। यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानं न वानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते। तस्मादसदेतदुच्यते प्रमैव नोत्पद्यत इति॥

अपि च यथा प्राप्तस्यैवाविद्या प्रत्युपस्थापितस्य क्रिया-

व्या॰ र्थमुक्तमेव स्फुटयति। प्रमाणान्तरेति। शीतः शैशिरोऽग्निरित्येतद्बोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र लोकस्य विरुद्धार्थधीरित्याशङ्क्याह। यत्त्विति॥ स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति। यच्चेत्यादिना। तस्मिन्नितीष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः। ननूपनिषद्वाक्यं ब्रह्मैकत्वं साक्षात्प्रतिपादयदर्थात्कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्र तदप्रामाण्यमनुत्पत्तिलक्षणं विपर्य्यासलक्षणं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। न चेति। विदितपदतदर्थसङ्गतेर्वाक्यार्थन्यायविदस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः॥ स्वार्थे प्रमामुत्पादयदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। असाधारणे चेदिति। स्वगोचरशूरत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः॥ विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदिति शङ्कते। ब्रह्मेति॥ प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति। नेत्यादिना॥

इतश्च कर्म्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह।

भा० कारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतस्तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे। न च नारयतीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपाये। विधिपरत्वात्। यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथा प्राप्तानेव कामानुत्पादयत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वञ्चेति न विदधाति। तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथा प्राप्तमेवादायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्म्माणि विधत्ते। नाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्त्तते यथा काम्येषु। न च पुरुषा न प्रवृत्तेरन्नविद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनो विद्यावतामेव कर्म्माधिकार इति चेन्न॥

आ० अपि चेति॥ यथा प्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति साध्यसाधनसम्बन्धबोधकस्य कर्म्मकाण्डस्य न विपर्य्यासो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः। ननु कर्म्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्त्तकत्वादप्रमाण्यमत आह। यथेति॥ विमतमप्रमाणं मिथ्यार्थत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह। यथाकाम्येष्विति॥ अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्म्मसु मिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि तेषु साधनमसदेवादाय शास्त्रं प्रवर्त्ततां तथापि बुद्धिमन्तो न प्रवर्त्तिष्यन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वावगमादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ अविद्यावतां कर्म्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति। विद्यावतामेवेति॥ द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्म्मप्रवर्त्तकमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। नेत्यादिना॥

भा॰ ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्म्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात्। एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः। पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च। अनेका हि पुरुषाणां इच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च वाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्त्तयितुं शक्तं। नापि स्वभावतो वाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्त्तयितुं शक्तं। किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिवत्तमसि रूपाविज्ञानं। न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्त्तयति नियोजयति वा। दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः। तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाननेकधोपदिशति। तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्त्तन्ते शास्त्रन्तु सवितृप्रदीपादिवदुदास्त एव॥

आ॰ कर्म्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिं निराकृत्य द्वितीयामर्थापत्तिमतिदेशेन निराकरोति। एतेनेति॥ कर्म्मकाण्डस्याङ्गं प्रति समर्पकत्वोपपादनेनेति यावत्। ननु कर्म्मकाण्डसम्बन्धं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादिवशात्तदयोगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्यन्तरमायातमिति तत्राह। पुरुषेच्छेति। न प्रवृत्तिनिवृत्ती शास्त्रवशादिति शेषः॥ तदेव स्फुटयति। अनेका हीति॥ शास्त्रस्याकारत्वात्प्रवर्त्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तरमाह। दृश्यन्ते हीति॥ तर्हि शास्त्रस्य किंकृत्यमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥

भा॰ तथा कश्चित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य यथावभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते। तथाचार्थवादोऽपि। त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुरित्यादि। तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रबाधकाः। न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यान्नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्त्तयति। स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत्। तत्र पण्डितम्मन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्व्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे। शब्दादयः किल श्रोत्रादि-

---

व्या॰ तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत्। यथारुचि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत् परमपुरुषार्थं कैवल्यमुपदिश्य सम्यक् ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु सन्न्यासपूर्व्विका प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्व्वकारिणामुचितेत्याशङ्क्याह। तथेति॥ रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत्। उक्तं हि। अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वमित्यादि। तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राह। यस्येति॥ पुरुषार्थदर्शनकार्य्यमाह। तदनुरूपाणीति॥ स्वाभिप्रायानुसारेण पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह। तथा चेति॥ यथा दकारत्रये प्रजापतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्यर्थत्रयं जगृहुस्तथा स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽवगतमित्यर्थः॥ पूर्व्वोत्तरकाण्डयोरविरोधमुपसंहरति। तस्मादिति॥ एकस्य वाक्यस्य द्व्यर्थत्वायोगादिति यावत्। अर्थाद्बाधकत्वमाशङ्क्याह। न चेति॥ एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः। वेदान्तानामबाधकत्वेऽपि कर्म्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्त्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याह। नापीति॥ स्वपक्षे सर्व्वविरोधनिरास-

भा॰ विषयाभिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्ष-विरोधः स्यात्। तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्त्तारश्च धर्म्माधर्म्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणस्तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च। तथा चागम-विरोधश्च वदन्ति। ग्रामकामो यजेत। पशुस्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते। अत्रोच्यते। ते कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसम्प्रदायबुद्धय इति। कथं श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः। किं शब्दादीनां

व्या॰ द्वारा स्वार्थे वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं॥ सम्प्रति तार्किकपक्षमुत्थापयति। तत्रेति॥ ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत्। सर्व्वं प्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः। कथमैक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राह। तथेति॥ यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यन्ते तथा तमस्मान् प्रति चोदयन्त्यपीति योजना। तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति। शब्दादय इति॥ सम्प्रत्यनुमानविरोधमाह। तथेति॥ स्वदेहसमवेतचेष्टातुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नपूर्व्विका विशिष्टचेष्टात्वात् सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः॥ तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह। तथा चेति॥ मानत्रयविरोधान्न ब्रह्मैक्यमिति प्राप्तं प्रत्याह। कुतर्केति॥ इति दृष्यता तेषामिति शेषः॥ द्वैतग्राहि प्रमाणविरुद्धमिति वदतां कथं शोच्यतेति पृच्छति। कथमिति॥ तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति। श्रोत्रादीति॥ तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः। यथा सर्व्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदप्राहिप्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मेत्य-

भा० भेदेनाकाशैकत्वं विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः। यच्चोक्तं प्रति शरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्त्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते। तथाच। अशैकत्वे अनुमानविरोध इति भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः।

अथ यदि ब्रूयुः सर्व्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति। के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरं। शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानोऽवयवमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत्। एवं तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्गोऽनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतं। तत्रानुमानं च क्रिया। सा शरीरेन्द्रिय-

---

व्या० त्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह। अथेति॥ तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिति भावः। अनुमानविरोधं परोक्तमनुवदति। यच्चेति॥ या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्व्विकेत्येतावता नात्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्व्वकत्वस्यापि सम्भवादनुपलब्धिविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्थानात्स्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्व्वकत्ववत् परदेहे चेष्टायास्तद्यत्नपूर्व्वकत्वे चादावेव स्वपरभेदः सिद्ध्येत् स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वान्नानुमानादन्योऽन्याश्रयादित्याशयवानाह। भिन्ना इति॥

दोषान्तराभिधित्सया शङ्कयति। अथेति॥ अस्मदर्थं पृच्छति। के यूयमिति॥ स हि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा। नाद्यौ। तयोरचेतनत्वादनुमातृत्वायोगात्। न तृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः। किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा पूर्व्ववाद्याह। शरीरेति॥ आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवंविशिष्टात्मकर्तृकानुमानात्प्रतिदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः। विशिष्टस्यात्मनोऽनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तव देहादेस्तैरैकस्याप्यनेकत्वं

भा० मनआत्मसाधनैः कारकैरात्मकर्तृका निवर्त्येत इत्येतत्प्रतिज्ञातं। तच्च वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनआत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात्। अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दैः। यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन। न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। येन लिङ्गेनात्मभेदं साधयेत्।

यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकरकापवारकभूच्छिद्राणीवाकाशस्य। यदाकाशस्य भेदलिङ्गं

आ० स्यादित्युत्तरमाह। एवं तर्हीति॥ तदेव विवृणोति। अनेकेति॥ आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियास्ति वङ्ग्यादिषु तथा दर्शनात्तथा चात्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किं वा नाद्येऽप्यात्मातिरिक्तानेककारकसाध्या किं वा तदनतिरिक्ततत्साध्या वा नाद्याऽवनस्थानात्। द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यं स्यान्न चावान्तरक्रिया मानेककारकसध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात्। एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः। यत्त्वात्मात्मप्रतियोगिकभेदवान् वस्तुत्वाद्घटवदिति। तत्रात्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा॥ द्वितीयं प्रत्याह। यो हीति॥ प्रतिपन्नत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिः। उभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह। तत्रेति॥ इतश्चात्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह। केनेति॥ किंशब्दस्याक्षेपार्थं स्फुटयति। न हीति॥

जन्मादीनां प्रतिनियमादिलिङ्गवशादात्मभेदः सेत्स्यति चेन्नेत्याह। यानीति॥ आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन

भा॰ पश्यति तदाऽऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः। न ह्यात्मनः परतोऽपि विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते। स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः। यद्यत्पर आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमान्नामरूपाभ्यां चात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात्। आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः। नामरूपे व्याकरवाणीति च। उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च ब्रह्म। अतोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः। एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः। यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे। यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति। तदपि नानेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां

आ॰ साधयति। यदेति॥ किञ्चौपाधिको वा स्वाभाविको वात्मभेदः साध्यते नाद्यः। सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह। न हीति॥ न द्वितीय इत्याह। स्वतस्त्विति॥ आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजातीयोऽश्राव-णत्विशेषगुणवत्त्वाद्घटवदित्यनुमानान्तरमाशङ्क्यान्यतरासिद्धिं दर्शयति। यद्यदिति॥ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति। आकाश इति॥ तत्रैवोपपत्तिमाह। उत्पत्तीति॥ अनुमानाविरोधमुपसंहरति। अत इति॥ आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन निराकरोति। एतेनेति॥ औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वदर्शनेनेति यावत्। प्रत्यक्षानुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थापत्त्येति चेदत आह। यदुक्तमिति॥ उपदेशो यस्मै क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादार्थः। किं क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवोद्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। तदपीति। तासामनेककारकसाध्यत्वस्य प्रत्युक्तत्वादिति भावः॥

भा॰ कस्योद्यो भवति । एकस्मिन् ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो नोपदेष्टा न चोपदेशग्रहणफलं । तस्मादुपनिषदाद्यानर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव ।

अथानेककारकविषयानर्थक्यञ्चोद्यते न स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनां । तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयं दुर्गं इदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रं । गुरुप्रसादरहितैश्च कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नैषा तर्केण मतिरपनेया । वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके इत्यादि विरुद्धधर्म्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्रवर्णेभ्यश्च । गीतासु च मत्स्थानि सर्व्वभूतानीत्यादि ।

आ॰ यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्यमुक्ते ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । एकस्मिन्निति ॥

द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ॥ उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यं तमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि चोद्यते चेदित्यर्थः । सर्व्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह । न स्वत इति ॥ अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ प्रमाणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः । चार्थमर्य्यादां भिन्दानाश्चाटा विवक्ष्यन्ते । भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्व्वेषां राजानस्तार्किकास्तैरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् ॥ शास्त्रादिप्रसादशून्यैरगम्यत्वे प्रमाणमाह । कस्तमिति ॥ देवतादेर्वरप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति । तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चितमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र श्रौतं

उ० यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि।

भा० तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यद्वस्त्वन्तरमस्ति तस्मात्सुष्ठूच्यते। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः। तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परा॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥

ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुतं। तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति ज्ञापितं। किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च पञ्चभूतात्मकं। भूतानि च नामरूपात्मकानि। नामरूपे सत्यमित्यपि ह्युक्तं। तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म। कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं। मूर्त्तामूर्त्तभूतात्मकत्वात्कार्य्यक-

आ० स्मार्त्तञ्च लिङ्गान्तरं दर्शयति। तदेजतीति॥ ब्रह्माद्वितीये सर्व्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुकूल्यं दर्शयति। तस्मादिति॥ अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति। तस्मात्परस्येति॥ चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। ब्रह्मेति॥ ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य, व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादयो यतस्तदद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः॥ जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं पृच्छति। किमात्मकमिति॥ विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह। पञ्चेति॥ कथं तर्हि नामरूपकर्म्मात्मकं जगदित्युक्तं तत्राह। भूतानीति॥ तत्र गमकमाह

भा॰ रणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यं। तेषां कार्य्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्द्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैवोपनिषद्व्याख्या। कार्य्यकरणसतत्त्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्य्यते। अत्रोक्तं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति। तत्र के प्राणाः कियन्तो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां स्वरूपमवधारयति। पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत्। यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेदनस्येदं फलं। किन्तत् सप्त सप्तसङ्ख्याकान् ह द्विषतो द्वेषकर्त्तॄन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च

व्या॰ नामरूपे इति॥ भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह। तस्येति॥ तत्सत्यमित्यवधारणाद्वाध्येषु भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समाधत्ते। कथमित्यादिना॥ सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्य्यकारणसङ्घातस्य प्राणानाञ्च सत्यत्वमुक्तं तत्राह। मूर्त्तेति॥ यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्य्यकारणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानीत्यङ्गीकारात्कार्य्यकारणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति। प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः॥ एवं पातनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह। तेषामिति॥ उपनिषद्व्याख्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याह। सैवेति॥ कार्य्यकारणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्व्याख्येत्यत्र हेतुमाह। कार्य्येति॥ ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्य्य शिशुब्राह्मणस्यावान्तरसङ्गतिमाह। अत्रेत्यादिना। उपनिषदः काः कियन्त्यो वेत्युपसङ्ख्यातव्यमित्याकाङ्क्षायामिति शेषः॥ ब्रह्म चेदवधारयितुमिष्टं तर्हि तदेवावधार्य्यतां किमिति मध्ये करणस्वरूपमवतार्य्यते तत्राह। पथीति॥ ब्राह्मणतात्पर्य्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति। यो हेत्यादिना॥ विशेषणस्यार्थं भ्रातृव्यान्

उ॰ अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येद

भा॰ तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान् द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि सप्तये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वाद्भ्रातृव्याः।

ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति। तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः। प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्। काठके चोक्तं। पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादि। तत्र यः शिश्वादीन् वेद तेषां याथात्म्यमवधारयति स एतान् भ्रातृव्यानवरुणद्ध्यपावृणोति विनाशयति। तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह। अयं वाव शिशुः। कोऽसौ। यो ऽयं मध्यमः प्राणः। शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्युक्तः। यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृ-

व्या॰ भिनत्ति। भ्रातृव्या इति॥ के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राह। सप्तेति॥ कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह। विषयेति॥ कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह। तत्प्रभवा इति॥

तथापि कथं तेषां द्वेष्टृत्वमत आह। ते हीति॥ अर्थेन्द्रियाणि विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवात्मविषयामपि तां करिष्यन्ति। तन्न यथोक्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राह। प्रत्यगिति॥ इन्द्रियाणि विषयप्रवणानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रमाणमाह। काठके चेति॥ फलितमुपसंहरति। तत्रेति॥ उक्तविशेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्विति यावत्॥ प्राणे वागादीनि प्रविभक्तानीति हेतुमाह। पञ्चधेति॥ यथा जात्यो हयस्तुरगोऽपि पादबन्धनकीलं न

(३

उ॰ मेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

भा॰ तीनि करणानि विषक्तानि। पञ्चीशशङ्कुनिदर्शनात्स एष शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वाच्छिशुः साधन-मित्युक्तं। किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानं। तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्य्यात्मकं। आधीयते-ऽस्मिन्नित्याधानं। तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधि-ष्ठानं। अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि प्रलब्धात्मकान्युप लब्धिद्वारं भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि। तथा हि दर्शि-तमजातशत्रुणा। उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोप-लभ्यते। शरीरदेशे व्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्य-मान उपलभ्यते। तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन। इदं प्रत्याधानं। शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं। प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बल-मिति पर्य्यायाः। बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन् शरीरे। स

आ॰ पर्य्यायेणोत्क्रान्त्योत्क्रामति तथा प्राणो वागादीनीति निदर्शनात्प्राणे विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः॥ शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं साधयति। तस्य हीति॥ शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयति॥ अस्मिन् हीति॥ प्राणमात्रे विषक्तानि नोपलब्धिद्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह। तथा हीति॥ देहाधिष्ठाने प्राणे विषक्तानि तान्यु-पलब्धिद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुकूलयति। शरीरेति॥ तत्रैवा-जातशत्रुब्राह्मणसंवादं दर्शयति। तच्चेति॥ शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषक्तेषु उपलब्धुरुपलभ्यमानत्वमिति यावत्॥ प्रत्या-धानत्वं शिरसो व्युत्पादयति। प्रदेशेति॥ बलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणात्वं समर्थयते। बलेति॥ अयं मुमूर्षुरात्मा यस्मिन्काले देहम

भा॰ यत्रायमात्माऽवस्थं नेत्यसंमोहमिवेति दर्शनात्। यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भः। एवं शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति। केचिदन्नं दाम। अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते। यः स्थूलः परिणामः स एतद्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रञ्च पुरीषञ्च। यो मध्यमो रसः सारः स लोहितादिक्रमेण स्वकार्य्यं शरीरं साप्तधातुकं उपचिनोति। स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमयत्वात्। विपर्य्ययेऽपचीयते पतति। यस्त्वणिष्ठो रसोऽमृतमूर्क्प्रभाव इति च कथ्यते। स नाभेरूर्द्धं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसङ्घातरूपं लिङ्गं शिशुसञ्ज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत्स्थूणाख्यं तेनान्नमुभयतः पाशवत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निर्बन्धनं भवति॥ १॥

व्या॰ बलभावं नीत्वा सम्मोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठे दर्शनादिति यावत्॥ बलावष्टम्भोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति॥ भर्तृप्रपञ्चपक्षं दर्शयति। शरीरेति॥ उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वासनिश्वासकर्म्मा वायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते। एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते। स देवः प्राण एतस्मिन्वाह्ये प्राणे बद्ध इति तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति। अन्नं हीति॥ त्वगसृङ्मांसमेदामज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं साप्तधातुकं। तथापि कथमन्नस्य दामत्वं तदाह। तेनेति॥ १॥

उ॰ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोन्वायत्तो ऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत् कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽ

भा॰ इदानीन्तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने ऊढस्य चक्षुषि कास्वनोपनिषद उच्यन्ते। तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते। तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुर्व्यूढं एता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्यका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते। यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्व्व आत्मनेपदीभवति। इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि। तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धं। कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते। तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वारभूताभिरेतं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः। अथ या अक्षन्नक्षिणि आपो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः।

आ॰ यो ह वै शिशुमित्यादौ सूचितशिश्वादिपदार्थान् व्याख्यायानन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति। इदानीमित्यादिना॥ ननु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोपपूर्व्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। उक्तं हि। उपान्मन्त्रकरणे (पा॰ १।३।२५) इति। दृश्यते चादित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति। न चात्र मन्त्रेण किञ्चित् क्रियते। किन्त्वन्नाद्यहेतुत्वात्प्राणस्य सप्ताक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राह। यद्यपीति॥

उ॰ धरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः

भा॰ सप्तान्नभूतोऽक्षितिः प्राणस्य पर्जन्यो वर्षति आनन्दिनः प्राणा भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्। या कनीनका दृक्‌शक्तिः तया कनीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यमप्राणमुपतिष्ठते। यत् कृष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निमुपतिष्ठते। यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रो ऽधरया वर्त्तन्या पक्ष्मणा एनं पृथिव्यन्वायत्ता ऽधरत्वसामान्यात्। द्यौरुत्तरयोर्द्ध्वत्वसामान्यात्। एताः सप्तान्नभूताः प्राणस्य सन्ततमुपतिष्ठन्ते इत्येवं यो वेद तस्यैतत् फलं। नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तत्रैतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति। अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः। तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः अर्वाग्बि-

आ॰ मन्त्रेण कस्य चिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरुपपूर्व्वो यद्ययात्मनेपदीभवति तथाप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामपि मन्त्रवदवस्थितानि तैस्व करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते। अतस्तिष्ठतेरुपपूर्व्वस्यात्मनेपदमविरुद्धमिति योजना। लोहितरेखाभी रुद्रस्य प्राणस्यत्यनुगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः। पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह। पर्जन्य इति ॥ कथं पुनरेतेषां प्राणस्याक्षितत्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राह। एता इति ॥ सम्यगुपास्तिफलमाह। इत्येवमिति ॥ २ ॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयत्वात्प्रत्यक्षचक्षुषि रुद्रादिगणस्योक्तत्वात् इन्द्रियसम्बन्धात्तस्य करणग्रामत्व

उ० सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेत्यर्वाग्बिल-
श्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्च-
मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति
प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह
तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः
प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति वा-
ग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

भा० लश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । कः पुनरसौ अर्वाग्बिलश्चमस
ऊर्ध्वबुध्नः । इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत् । कथमेष
ह्यर्वाग्बिलो मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुध्नाकारत्वा-
दूर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति। यथा सोमश्च-
मसे। एवं तस्मिञ्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं
भवति। किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः
श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृता यश इत्ये-
तदाह मन्त्रः। शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् । तस्यासत ऋषयः
सप्ततीर इति । प्राणाः परिस्पन्दात्मकास्त एव च ऋषयः
प्राणानेतदाह मन्त्रः वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति ।

आ० प्रतीतेस्तद्विषयश्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह ।
तत्रेति ॥ मन्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षत्वं तत्रेत्युच्यते। शिरसश्चमसा-
कारत्वमस्पष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते । कथमित्यादिना ॥ वागष्ट-
मीत्युक्तं। तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वान्न चैकस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मणेति ॥ शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तं गच्छन्तीति

उ॰ इमावेव गोतमभरद्वाजा वयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपा-वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्न-मद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता

भा॰ ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी भवति। तद्धेतुमाह वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संविदत्त इति ॥ ३ ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीरे आसते ऋषय इति। इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णौ अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजो दक्षिणश्चोत्तरश्च विपर्ययेण वा। तथा चक्षुषी उपदिशन्नु-वाच इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी। दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा। इमावेव वसिष्ठकश्यपौ नासिके उपदिशन्नुवाच। दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः। उत्तरः कश्यपः। पूर्ववद्वा। वागेवात्रिरदनक्रियायोगा-त्सप्तमी वाचा ह्यन्नमद्यते। तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैत-दत्तृत्वादत्रिरिति। अत्तिरेव सन् यदत्रिरुच्यते परोक्षेण

व्या॰ शब्दराशिमुच्चारयन्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् ॥ तथापि सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राह तद्धेतुमिति ॥ ३ ॥

वक्तृत्वात्तृत्वभेदेन द्विधा वागिष्टा तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चात्तृत्वेनेत्यविरोधः। रसना तूपलब्धिहेतुरिति भावः विपर्ययेण वा इत्येतत्पूर्ववदित्युच्यते। अत्त्रिः सप्तम इति सम्बन्धः। अत्तित्वे हेतुः अदनक्रियायोगादिति ॥ हेतुं साधयति। वाचा हीति ॥ साध्यमर्थं निगमयति। तस्मादिति ॥ तर्हि कथमत्रिरिति

उ॰ भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इतिद्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यञ्च ॥ १ ॥

भा॰ सर्व्वस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्यात्तिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति। अत्तैव भवति। नामुष्मिन्नन्येन पुनः प्रत्यपद्यत इति। एतदुक्तं भवति सर्व्वमस्यान्नं भवति। य एवमेतद्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति। न भोज्यं भोज्याद्व्यावर्त्तत इत्यर्थः॥ ४॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तं। याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः। एते ते प्राणा इति च। ते किमात्मकाः। कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति। पञ्चभूतानां सत्यानां कार्य्यकरणात्मकानां स्वरूपाव-

---

आ॰ व्यपदिश्यतेऽत आह। अत्तिरेवेति॥ प्राणस्य यदन्नजातं तदेतस्य सर्व्वस्यात्ता भवति अत्तिनिर्व्वचनविज्ञानादिति सम्बन्धः। सर्व्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्व्वकं प्रकटयति। अत्तैवेति॥ न केवलमत्तिनिर्व्वचनं ज्ञातमेतद्विज्ञानफलं किन्तु प्राणयाथात्म्यवेदनप्रयुक्तमित्याह। य एवमिति॥ ४॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्॥

सम्बन्धं वक्तुं वृत्तङ्कीर्त्तयति। तत्रेति॥ अजातशत्रुब्राह्मणावसानं समभ्यर्थः। उपनिषदो ब्रह्माद्यभिधानानि चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः। उत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह। ते किमात्मका इति॥ ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात् किमिति भूतानां सत्त्वं निर्धार्य्यते

भा॰ धारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते। यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सत्यं निर्दिधारयिषितं। तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्य्यकरणसम्बद्धं मूर्त्ताऽमूर्त्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपञ्च सर्व्वज्ञं सर्व्वशक्ति सोपाख्यं भवति। क्रियाकारकफलात्मकञ्च सर्व्वव्यवहारास्पदं। तदेव ब्रह्म विगतसर्व्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वान्नेति नेतीति निर्दिश्यते। तत्र यदपोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म। ते एते द्वे वाव वाव शब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परम्ब्रह्माविद्याध्यारोपणाभ्यां। के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्य्येते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि

आ॰ तत्राह। यदुपाधीति॥ तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति सम्बन्धः। सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं द्वयं प्रथमान्तसत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः प्राक्तनं वाक्यं तदूर्द्ध्वमाब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः॥ सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित् तान्निराकर्त्तुं विभजते। तत्रेति॥ ब्राह्मणार्थे पूर्व्वोक्तनीत्या स्थिते सतीति यावत्॥ द्वे वावेत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति। पञ्चभूतेति॥ शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वं। निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति। तदेवेति॥ एवं भूमिकामारचय्याक्षराणि व्याकरोति। तत्रेत्यादिना॥ द्वैरूप्ये सतीति यावत्। अमूर्त्तञ्चेत्यत्र चकारादेवकारानुषक्तिः। विवक्षितब्रह्मणो रूप-

उ॰ तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमे-
तत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यै-

भा॰ मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यञ्च मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्विपरीतं स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्व्वकं यत् स्थास्नु यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितं विपरीतं सच्च सदि-त्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्म्मविशेषवत् त्यच्च तद्विप-रीतं त्यदित्येव सर्व्वदा परोक्षाभिधानार्हं ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं तथाऽमूर्त्तञ्च । कानि मूर्त्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते । तदेतन्मूर्त्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तद्यदन्यत् कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरि-क्षाच्च भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदे-तन्मूर्त्ताख्यं भूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्म्मि । कस्माद्यस्मात्स्थि-

---

आ॰ द्वयमवधारितञ्चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणवि-रोधादयुक्तानीत्याशङ्क्याह । अन्तर्णीतेति ॥ मूर्त्तामूर्त्तयोरन्तर्भावि-तानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति । कानि पुनरित्यादिना ॥ यद्गतिपूर्व्वकं स्थास्नु तत्परिच्छिन्नं स्थित-मिति योजना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वं ॥ १ ॥

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्त्तामूर्त्तचतुष्टय-विशेषणत्वे सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राह । परि-च्छिन्नं हीति ॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ अतो मर्त्यत्वान्मूर्त्तमिति शेषः । मूर्त्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यं हेतुहेतु-मद्भावं द्योतयितुं चाशब्दः । कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषण-विशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राह । अन्योन्येति ॥

उ॰ तस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

भा॰ तमेतत् परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण सम्प्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तथामूर्त्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तरसम्बन्धि । ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्सद्विशेष्यमाणासाधारणधर्म्मवत् । तस्माद्धि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यमतो मूर्त्तं । मूर्त्तत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात् स्थितं स्थितत्वात् सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्म्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतु हेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्व्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह । तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत् साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत् त्रितयविभज्य-

---

आ॰ रूपरूपीभावस्यापि व्यवस्थाभावमाशङ्क्याह ॥ सर्व्वथापीति ॥ तस्यैतस्यैष रस इति वक्तव्ये किमिति मूर्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते तत्राह । तत्रेति ॥ सारत्वं साधयति । त्रयाणा हीति ॥ तत्र प्रतिज्ञामनूद्य हेतुमाह । एतदिति ॥ एतेन सवितृमण्डलेन कृतानि विभज्यमानान्यसङ्कीर्णानि शुक्लकृष्णलोहितमित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां पृथिव्यप्तेजसां तानि तथा । ततो भूतत्रयकार्य्यमध्ये सवितृमण्डलस्य प्राधान्यमित्यर्थः । य एष तपति । अस्यार्थमाह । आधिदैविकस्येति । हेतुवाक्य-

उ० अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्य-
त्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य ।

भा० मानरूपविशेषणानि भवन्ति। आधिदैविकस्य कार्य्यस्यैतद्रूपं यत् सविता यदेतन्मण्डलं तपति । सतो भूतत्रयस्य हि यस्मादेष रस इत्येतदुच्यते। मूर्त्तो ह्येष सविता तपति । सारिष्ठश्च। यत्त्वाधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्व-क्ष्यामः ॥ २ ॥

अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वादस्थितमतोऽविरुद्धमानं केनचिदमृतममरणधर्म्म्येतद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्य परिच्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेष-मतस्त्यं त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्व्ववत्। तस्यैतस्या-मूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषण-स्यामूर्त्तस्यैष रसः। कोऽसौ। य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः

आ० मादाय तस्य तात्पर्यमाह। सत इति ॥ मण्डलमेवेतच्छब्दार्थः ॥ मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह। मूर्तो हीति ॥ मूर्तग्रहणस्योपलक्षण-त्वात् चतुर्णामन्वयो हेतुत्वार्थः । अतश्च मण्डलात्मा सविता भूतत्रयकार्यमध्ये भवति प्रधानं कार्यकारणयोरैकरूप्यस्यौत्स-र्गिकत्वादित्याह । सारिष्ठश्चेति ॥ मण्डलञ्चेदाधिदैविकं कार्यं किम्पुनस्तथाविधं करणमिति तदाह। यत्त्विति ॥ २ ॥

आधिदैविकं मूर्त्तमभिधाय तादृगेवामूर्त्तं प्रतीकोपादानपूर्व्वकं स्फुटयति। अथेत्यादिना ॥ अमूर्त्तमुभयत्र हेतुत्वेन सम्बध्यते। अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः। अमूर्त्तत्वादीनां मिथो विशेषण-विशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च यथेष्टं द्रष्टव्य इत्याह । पूर्व्व-

उ० त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-स्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥

भा० करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्व्ववत् सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारश्चामूर्त्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयं ।

त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यं। तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति । रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्य-

---

आ० वदिति ॥ पुनरुक्तिरपि पूर्व्ववत् । य एष इत्यादिप्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं । करणात्मक इति यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारिष्ठमुक्तं तद्वदित्याह । पूर्व्ववदिति ॥ सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह । एतदिति ॥ तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयं प्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भार्थत्वादिति यावत् । भूतद्वयम्भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः ॥

हेतुमवतार्य्य व्याचष्टे । त्यस्य हीति ॥ पुरुषशब्दादुपरिष्टात्सशब्दो द्रष्टव्यः । अमूर्तत्वादिति विशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यसाधर्म्यं तत्फलमाह । तस्मादिति ॥ स्वमतमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चमतमाह । रस इति ॥ त्यस्य हीत्यादौ रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तच्चेतनादन्यत् । नच जीवः । तथाऽसामर्थ्यात् । नापि परः कौटस्थ्यात् । तस्माच्चेतनः सूत्रात्मेत्यर्थः । सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह । तत्रेति ॥ परकीयपक्षः समभ्यर्थः । तत्कर्मणस्त्वासाधारणमसम्प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य किलेत्युक्तं । यथाहुः ॥

भा॰ गर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सदन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति। तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तथा रसः कारणमुच्यत इति। तत्र मूर्त्तरसेनातुल्यत्वात्। मूर्त्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्त्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः। तथा मूर्त्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्त्तरसेन युक्तं भवितुं। वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्। यथा हि मूर्त्तामूर्त्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते। तथा रसरसवतोरपिमूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः। न चार्द्धवैशसं। मूर्त्तरसेऽपि मण्डलाधिपश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेदत्यल्पमिदमुच्यते। सर्व्वत्रैव तु मूर्त्ता-

---

आ॰ यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मा एष खल्वविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते। तदेतत्कर्म्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्वाय्वन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति। ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावपीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह। तत्कर्म्मेति॥ वाय्वन्तरिक्षाधारं तद्रूपपरिणतमिति यावत्। वाय्वन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः। प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा निराकरोति। तस्मेति॥ कथं मूर्तरसेन सह यथोक्तामूर्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्याह। मूर्तस्येति॥ अमूर्तस्यासौ रसश्चेत्यमूर्तरसस्तेनेति यावत्। अमूर्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः॥ अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह। यथाहीति॥ मूर्तं मर्त्यं स्थितं सदिति मूर्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्तं अमृतं व्यापि त्यदित्यमूर्तस्य विभजनं। असङ्कीर्णत्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतो मूर्तामूर्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं। तथा रस रसयोरपि। तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वमूर्तरसः। चेतनो मूर्तो रसस्त्वचेतन इति

उ॰ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चा-

भा॰ मूर्त्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्। पुरुषशब्दोऽचेतनेऽनुपपन्न इति चेत्। न। पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात्। न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः। प्रजाः प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति। त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरेषु पुरुषशब्दप्रयोगादित्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहार अध्यात्मविभागोऽस्यार्थः॥ २॥

अथाधुनाध्यात्म मूर्त्तामूर्त्तयोर्विभाग उच्यते। किन्त-

आ॰ युक्तो विभागः। अर्धजरतीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह। तथेति॥ अर्द्धवैशसं परिहर्त्तुं शङ्कते। मूर्तरसेऽपीति॥ अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्यतद्दूषयति। अत्यल्पमिति॥ मण्डलस्य चेतनकार्य्यतयाऽचेतनत्वे सर्व्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वादुभयोश्चेतनतेति विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः। मण्डलाधारस्य चेतनत्वं पुरुषशब्दवशादेष्टव्यमिति शङ्कते। पुरुषशब्द इति॥ अनुपपत्तिं परिहरति॥ नेत्यादिना॥ तदेव व्याकरोति। नवा इति॥ इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्ष्यामो व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राण वाङ्मनोरूपानिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति निश्चित्य अमी प्राणाः सप्तपुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृतवन्त इत्यर्थः। आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं गृह्यते। श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयकं पुरुषशब्दप्रयोगः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः। परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति। अधिदैवतमिति॥ २॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्व्वकं प्रकटयति। आध्यात्मिकस्येत्यादिना॥ चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राधान्यं चेत्यन्तरमाह।

उ॰ यमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

भा॰ मूर्त्तमिदमेव किञ्चेदं यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्यश्चायमन्तरभ्यन्तर आत्मन्याकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्द्वये वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्व्वेण। एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्य्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तं। यथाधिदैवतमादित्यमण्डलेन प्राथम्याच्च चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति। तेजो रसो निरवर्त्तताग्निरिति लिङ्गात्तैजसं हि चक्षुरेतत्सारमाध्यात्मिकं भूतत्रयं सतो ह्येष रस इतिमूर्त्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ४ ॥

आ॰ प्राथम्याच्चेति। तत्र प्रमाणमाह। चक्षुषी एवेति ॥ सम्भवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमं प्रधाने सम्भवतो जायेते। शश्वद्धे रेतसः सिक्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति आम्नायमित्यर्थः। चक्षुषः सारत्वे हेत्वन्तरमाह। तेज इति ॥ शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं। तत्र सर्व्वत्र सन्निहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितं। आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः। अतः तेजः शब्दपर्य्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति भावः। इतश्च तेजःशब्दपर्य्यायो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भवतीत्याह। तेजसो हीति ॥ प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति। एतत्सारमिति ॥ हेतुमवतार्य्य तस्यार्थमाह। सतो हीति ॥ ४ ॥

उ॰ अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

भा॰ अथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चाऽयमन्तरात्मन्नाकाश एतदमूर्त्तं । अन्यत्पूर्ववत्। एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषो दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्ष्णि विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्व्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्व्ववत्। विशेषतोऽग्रहणादस्यामूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ५ ॥

आ॰ चक्षुषो मूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्य्यत्वं युक्तं । साधर्म्याद्देहावयवेषु प्राधान्याच्च तस्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह । दक्षिण इति ॥ शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षिणि विशेषस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीयं व्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति । लिङ्गस्येति ॥ हेतुमनूद्य तदर्थं कथयति । त्यस्येति ॥ यथा पूर्व्वत्र चक्षुषि मूर्त्तादिचतुष्टयदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता । तथात्रापि लिङ्गात्मन्यमूर्तत्वादिचतुष्टयस्य विशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वादिना साधर्म्यात्तथाविधभूतद्वयसारत्वं । तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

उ॰ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं ।

भा॰ ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः कार्य्यकरणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्व्वव्यामोहास्पदं एतावन्मात्रमेवात्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः । इदमात्मार्थं त्रिगुणं

व्या॰ तस्य हेत्यादि वृत्तान्तवादपूर्व्वकं सम्बन्धमाह । ब्रह्मण इति ॥ विभागो विशेषः । तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मसन्निहितस्यामूर्त्तरसभूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः ॥ कथमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह । मूर्त्तेति ॥ मूर्त्तामूर्त्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् ॥ नेदमात्मनो रूपं तस्यैकरसस्यानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि ॥ विचित्रमिति ॥ वास्तवत्वशङ्कां वारयति ॥ मायेति ॥ वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणं । अन्तःकरणस्यैव रागादिवासनाश्चेत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राह । सर्व्वेति ॥ तदेव व्याकुर्व्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह । एतावन्मात्रमिति ॥ बुद्धिमात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टं स्वरसभङ्गुरं रागादिकलुषितमात्मा नान्यः स्थायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः ॥ तार्किकाणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिमुद्भावयति । एतदेवेति ॥ अन्तःकरणमेवाहंधीग्राह्यं रागादिधर्म्मकमात्मा तस्य वासनामयं रूपं पटस्य शौक्ल्यवद्गुणः स च संसार इति यत्र तार्किकाः भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्व्ववत् । साङ्ख्यानां भ्रान्तिमाह ॥

भा॰ स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्त्तत इति साङ्ख्याः। औपनिषदम्मन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति। मूर्त्तामूर्त्तराशिरेकः परमात्मराशिरुत्तमः ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्ता भोक्ता विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञासमुदायप्रयोक्तृकर्म्मराशिः प्रयोज्यः पूर्व्वोक्तो मूर्त्तामूर्त्तभूतराशिः साधनञ्चेति। तत्र च तार्किकैः सह सन्धिं कुर्व्वन्ति। लिङ्गाश्रयश्चैषः कर्म्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्ततस्त्रस्यन्तः साङ्ख्यभयात्सर्व्वः

आ॰ इदमिति ॥ केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्थमिष्यते तत्राह। पुरुषार्थेनेति। कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिध्यति तत्राह। प्रधानाश्रयमिति ॥ नान्तःकरणमेवात्मा किन्त्वन्यः सर्व्वगतः सर्व्वविक्रियाशून्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकमन्तःकरणं तत्सधर्म्मकं प्रवर्त्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः। यत्र विचित्रा विपश्चितां भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तस्य हेतुत्वेनोच्यते। नात्मेति ॥ स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति। औपनिषदम्मन्या इति ॥ कीदृशी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां वदन्नादावधमं राशिं दर्शयति। मूर्त्तेति ॥ उत्कृष्टराशिमाचष्टे। परमात्मेति ॥ राश्यन्तरमाह। ताभ्यामिति ॥ तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्त्तामूर्त्तमाहारजनादिरूपमात्मतत्त्वमिति परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्योर्विशेषमाह। प्रयोक्तेति ॥ उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वं। कर्म्मग्रहणं विद्याप्रज्ञयोरुपलक्षणं। साधनं ज्ञानकर्म्मकारणं कार्य्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह। साधनञ्चेति ॥ इतिशब्दो राशित्रयकल्पनासमाप्त्यर्थः ॥ परकीयकल्पनान्तरमाह। तत्रेति ॥ राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् ॥ सन्धिकरणमेव स्फोरयति। लिङ्गाश्रयश्चेति ॥ तत इत्युक्तिपरामर्शः। साङ्ख्यभयात्त्रस्यन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति सम्बन्धः। कथं तच्चित्तानुसरणं

भा० कर्म्मराशिः पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वल्लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति। स परमात्मैकदेशः किलान्यत आगतेन गुणेन कर्म्मणा सगुणो भवति। निर्गुणोऽपि सन्कर्त्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति॥

स च कर्म्मराशिर्भूतराशेरागन्तुकः स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् स्वत उत्थिताऽविद्याऽनागन्तुकाप्यूषरवदनात्मधर्म्म इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुवर्त्तन्ते।

व्या० तदुपपादयति। कर्म्मराशिरिति॥ कथं निर्गुणमात्मानं कर्म्मराशिराश्रयतीत्याशङ्क्याह। परमात्मैकदेश इति॥ अन्यत इति कार्य्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत्॥ यदा भूतराशिनिष्ठं कर्म्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति तदा सकर्तृत्वादि संसारमनुभवतीत्याह। सन्कर्त्तेति॥ स्वतस्तस्य कर्म्मादिसम्बन्धत्वेन संसारित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। स चेति॥

निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः॥ साङ्ख्यचित्तानुसारार्थमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह। स्वत इति। नैसर्गिक्यप्यविद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं विषयत्वे तस्मिन्नेवान्तःकरणाख्ये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्म्मोऽविद्येत्युक्त्वा साङ्ख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः॥ अविद्या परस्मादुत्पन्ना चेत्तमेवाश्रयेन्न तदेकदेशमित्याशङ्क्याह। ऊषरवदिति। यथा पृथिव्या जातोऽप्यूषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयति एवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः॥ तदेतद्दूषयितुमुपक्रमते। सर्व्वमेतदिति॥ तार्किकैः सह सन्धिकरणादिकमेतत्सर्व्वमधिकृत्य सामञ्जस्येन पूर्व्वोक्तानाङ्कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत्। यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्त्याज्यत्वं सूचयति। नेत्यादिना॥ कर्म्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन सम्बध्यते। नञश्चोभयत्रान्वयः। कथं यथोक्तकल्पनानां आपातरमणीयत्वेन

भा॰ सर्व्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति नौपनिषत्सिद्धान्तं सर्व्वन्यायविरोधञ्च पश्यन्ति। कथमुक्ता एव तावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारत्वमप्रणत्वकर्म्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः। नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः। लिङ्गमेवेति चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकाशादिवत् तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं। वासनाया अविद्यायाश्च स्वत उत्थानमूपरवदित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव। न च वास्य देशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसापि कल्पयितुं शक्यं। न च श्रुतयो

आ॰ श्रुतिन्यायवाह्यत्वमिति पृच्छति। कथमिति॥ यदुक्तं परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिन्नो भिन्नो वेति विकल्प्याद्यन्दूषयति। उक्ता एवेति॥ आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो गृह्यते॥ कल्पान्तरमत्याह। नित्यभेदे चेति। भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिश्च कारार्थः॥ लिङ्गोपाधिरात्मा परस्यांश इति कल्पान्तरं शङ्कते। लिङ्गमेवेति। उपचरितत्वं कल्पितत्वं लिङ्गोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते स्वापादौ लिङ्गध्वंसे वासनाऽनात्मनि त्याल्लिङ्गाभावे तदधीनजीवाभावात्॥ ततश्च तद्वियोगेऽपि लिङ्गस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपन्नेति दूषयति। तथेति॥ यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोति। अविद्यायाश्चेति॥ आदिपदेनानात्मधर्म्मत्वमविद्याया गृह्यते। परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव संसारः स्यात्। तयोरेकाधिकरण्यात्। अतश्चाविद्यायां सत्यां न मुक्तिः। न च तस्यान्नष्टायां तत्सिद्धिकारणे स्थिते कार्य्यस्यात्यन्तनाशायोगात् कार्य्याविद्यानाशे तत्कारणपराभवः। तथाच मोक्षिणोऽभावान्मोक्षा-

भा० गच्छन्ति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा हृदये ह्येव रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीवं कामा येऽस्य हृदि श्रिताः तीर्णो हि तदा सर्व्वान् शोकान् हृदयेत्याद्याः। न चासां श्रुतीनां श्रुतादन्यार्थान्तरकल्पना न्याय्या। आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्व्वोपनिषदां।

तस्माच्छ्रुत्यर्थकल्पनाऽकुशलाः सर्व्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्व्वन्ति। तथापि वेदार्थश्चेत् स्यात् कामं भवतु न मे द्वेषः।·न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयापत्तेः समञ्जसं। यदा तु मूर्त्तामूर्त्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्त्ता-

---

व्या० सिद्धिः। न चानात्मधर्म्मोऽविद्या विद्याया अपि तद्धर्म्मत्वप्रसङ्गात् तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः। यत्तु लिङ्गोपरमे तद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राह। न चेनि। पुटकादौ तु युष्माद्यवयवानामेवानुवृत्तिरिति भावः॥ इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्वमसङ्गतमित्याह। न चेति॥ ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायिकारणात् कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यत तत्राह। न चासामिति॥ दृश्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्य्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो गम्यते तन्नार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः। इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह। एतावन्मात्रेति॥ सर्व्वासामुपनिषदामेकरसेऽर्थे पर्य्यवसानम्फलवत्त्वादिलिङ्गेभ्यो गम्यते तत् कथमुक्तश्रुतीनामर्थान्तरकल्पनेत्यर्थः॥

ननूपनिषदामैक्यादर्थान्तरमपि प्रतिपाद्यं व्याख्यातारो वर्णयन्ति। तत्कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह॥ तस्मादिति॥ सर्व्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः। ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेवं त्यज्यते तत्राह। तथापीति॥ न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्य्यं लिङ्गाभावादिति

भा० मूर्त्ते द्वे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं। न चान्यच्चतुर्थमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूप इति। अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूप इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति। तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसं। रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात्। द्वे च मूर्त्तामूर्त्ते वासनाश्च तृतीयमिति। अथ मूर्त्तामूर्त्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्। न। तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात्। वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारस्याविशिष्टत्वात्। न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुं। न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरं।

व्या० भावः॥ लिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनास्तीत्येतन्निराकृत्य राशित्रयकल्पनां निराकरोति। न चेति॥ कथं सिद्धान्तेऽपि वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राह। यदेति॥ राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावे निषेध्यकोटिनिवेशः स्याद्रूपिमध्येऽन्तर्भावे श्रुतिः शिक्षणीयेत्यत्राह। अन्यथेति॥ भवत्वेवं श्रुतेः शिक्षेति तत्राह। तदेति॥ रूपिमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत्॥ विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोदयति। अथेति॥ इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्तामूर्ते इत्युक्तिरयुक्ता॥ वासनाकर्म्मादिरपि तद्वारातत्सम्बन्धाविशेषादिति दूषयति। तदेति.॥ विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह। न चेति॥ तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुरुपपादत्वादित्यर्थः। किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं वा नाद्य इत्याह। न चेति॥ न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति द्रष्टव्यं॥ परपक्षदूषणमुपसंहरति।

भा० तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्माद्वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरबाह्या । न ह्यक्षरबाह्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा निरपेक्षत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यम्प्रति । तस्माद्राशित्रयकल्पना ममञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतः । अध्यात्मेऽधिदैवे च । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति॥ तस्येति प्रकृतोपादानत्वात् स एवोपादीयते । योऽसौ त्यस्यामूर्त्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति । विज्ञानमयोऽस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृतोपादानान्नैवं विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्युः । तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात् । नन्वन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न षष्ठान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे

आ० तस्मादिति ॥ एवमादिकल्पनाराशित्रयं जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्याः ॥ अक्षरबाह्यत्वे फलितमाह । न हीति ॥ वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह । निरपेक्षत्वादिति ॥ वेदार्थत्वाद्यभावे सिद्धमर्थं कथयति । तस्मादिति ॥

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह ॥ योऽयमिति ॥ प्रकृतत्वात् लिङ्गात्मकग्रहे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वान्न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति । नैवमिति ॥ इतश्च जीवस्य न वासना निरूपिता किन्तु चित्तस्येत्याह । यदि हीति ॥ निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः । नायं

भा० केन विजानीयादिति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य स एष नेति नेतीति विज्ञापयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् । यदि च विज्ञानमयस्यैवासंव्यवहार्थमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्व्वोपाधिविषयं । तत इयं प्रतिज्ञाऽर्थवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न बिभेति कुतश्च नेति । अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्यदहो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्य्ययो गृहीतः स्यात् । नात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तस्य हैतस्य लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यं । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते ॥

व्या० जीवस्यादेशः किन्तु ब्रह्मणस्तटस्थस्येति शङ्कयित्वा दूषयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति नेत्यात्मशब्दात्तस्यैवादेशो न तटस्थस्येत्यर्थः ॥ इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह । विज्ञापयिष्यामीति ॥ तदेव समर्थयति । यदीति ॥ कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह ॥ येनेति ॥ ज्ञानफलं कथयति । शास्त्रेति ॥ अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । अथेत्यादिना ॥ विपर्य्यये गृहीते ब्रह्मकण्डिकाविरोधं दर्शयति । नात्मानमिति ॥ तच्छब्देन जीवपरामर्शासम्भवे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ननु लिङ्गस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वादत आह ॥ सत्यस्य चेति ॥

उ॰ यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं ॥

भा॰ यथा लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके । एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्ड्वाविकं अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा च एतदापाण्डुरं भवति । तथाऽन्यद्वासनारूपं । यथा च लोके इन्द्रगोपोऽत्यन्तरक्तो भवति एवमस्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया । यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति। यथा पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति यथा सकृद्विद्युत्तं यथा सकृद्विद्योतनं सर्व्वतःप्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजायते। नैषां वासनारूपाणां आदिरन्तो मध्यसङ्ख्या वा देशः कालो निमित्तं वाऽवधार्य्यते। असङ्ख्येय

आ॰ इन्द्रगोपोपमानेन कौसुम्भस्य गतत्वान्महारजनं हरिद्रेति व्याख्यातं। तत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । येनेति॥ ऊर्णादीत्यादिपदं कम्बलादिग्रहणार्थं। मनसि वासनावैचित्र्ये किं कारणमिति तदाह । क्वचिदिति॥ चित्तवृत्तिशब्देन सत्त्वादिगुणपरिणामो विवक्षितः । परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यादित्याशङ्क्याह । नैषामिति ॥ तत्र वाक्यशेषं संवादयति। तथाचेति॥ वासनानन्त्यात्तदीयपरिमित-

उ॰ यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेवं ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति॥

भा॰ त्वाद्वासनायाः वासनाहेतूनाञ्चानन्त्यात्। तथा च वक्ष्यति षष्ठ इदंमयोऽदोमय इत्यादि। तस्मान्न स्वरूपसङ्ख्याऽवधारणार्था दृष्टान्ताः। यथा माहारजनं वास इत्यादयः किन्तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः। एवंप्रकाराणि हि वासनारूपाणि इति॥

यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते सकृद्विद्योतनमिवेति तत्किल हिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादुर्भवतस्तडिद्वत्सकृदेव व्यक्तीभवतीति यत्तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तदस्य सकृद्विद्युत्तेव। ह वा इत्यवधारणार्थौ। एवमेवास्य श्रीः ख्यातिर्भवतीत्यर्थः। यथा हिरण्यगर्भस्यैवमेतद्यथोक्तं वासनारूपमन्त्यं यो वेद। एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं

आ॰ प्रदर्शनपरिमितदृष्टान्तग्रहस्यातात्पर्यं कुत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयति। एवंप्रकाराणीति॥ अन्त्यवासनादिविशिष्टसूत्रोपास्तिं फलवतीं तत्प्रकर्षाभिधानपूर्व्वकमभिदधाति। यत्त्वित्यादिना॥ व्यक्तिः सर्व्वस्य वस्तुजातस्येति शेषः॥

तदीयमित्यस्य व्याख्यानमाह। हिरण्यगर्भस्येति॥ तदेव स्फुटयति। यथेत्यादिना॥ वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थमवतारयति। एवमित्यादिना॥ तस्यैव ब्रह्मण इति सम्बन्धः। कस्मादनन्तरमित्युक्ते तद्ध्यंयन्नतःशब्दस्यापेक्षितं पूरयन्व्याकरोति। सत्यस्येति॥ यथोक्तादेशस्याभावपर्य्यवसायित्वं मन्वानः शङ्कते।

भा॰ ब्रह्मण इदमारभ्यते। अथानन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात्। अतस्तस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः। आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः। कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते। नेति नेतीत्येवं निर्देशः। ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमित्युच्यते सर्व्वोपाधिविशेषापोहेन। यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति। न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति। अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति। गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते। तथाऽध्यारोपितनामरूपकर्म्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते। विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मेत्येवमादिशब्दैः।

व्या॰ नन्विति॥ निरवधिनिषेधासिद्धेस्तदवधित्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमिष्टमिति परिहरति। उच्यत इति॥ ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशे सम्भाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दिश्यते तत्राह। यस्मिन्निति॥ तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः। नामरूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याह। तद्द्वारेणेति॥ जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात्तद्द्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह। न चेति॥ उक्तमर्थं वैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। गौरिति॥ तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः॥ कथन्तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह। अध्यारोपितेति॥ विज्ञानानन्दादिवाक्येषु शबले गृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः॥

उ० न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं ॥

भा० यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्व्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुं तदाऽयमेवाभ्युपायः । यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः । इदञ्च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थं । यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्यनिर्दिष्टा शङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यः प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं । कीदृशन्तु खल्वित्याशङ्का न निवर्त्तिष्यते । तथा चानर्थकश्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्त्तकत्वात् । ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् । यदा तु सर्व्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्त्तिता स्यात्सर्व्वोपाधिनिराकरणद्वारेण

व्या० ननु लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राह । यदा पुनरिति ॥ निर्देष्टुं लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावता तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामावश्यकत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह । तदेति ॥ प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुखेनेति यावत् । एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञा कृतं द्वितीयेनेत्याशङ्क्याह । इदञ्चेति ॥ वीप्सया व्याप्तिः सर्व्वविषयसङ्ग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । यद्यदिति ॥ विषयत्वेन प्राप्तं सर्व्वं ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवेकत्वे शास्त्रपर्य्यवसानान्नैराकाङ्क्ष्यं श्रोतुः सिध्यतीत्याह । तथाचेति ॥ इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रकृतमूर्त्तामूर्त्तादेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्य्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ आशङ्का निवृत्त्यभावे

उ॰ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

भा॰ तदा सैन्धवघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्व्वतो निवर्त्तते। विविदिषात्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति। तस्माद्वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयं। ननु महता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तमेव निर्देष्टुं ब्रह्म। बाढं। कस्मान्नहि * यस्मादिति। नेति नेत्येतस्मादितीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते। यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति। तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः। यदुक्तं।

आ॰ दोषमाह। तथा चेति ॥ अनर्थकस्येति चकारेण समुच्चितं दोषान्तरमाह। ब्रह्मेति ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेन समर्थयते ॥ यदात्विति ॥ सर्व्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदनेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्याकाङ्क्षा सर्व्वतो व्यावर्त्तते तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्मात्मेत्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्त्यर्थं स्यादिति योजना ॥ वीप्सापक्षमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ आदेशस्य प्रक्रमाननुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवाक्येन परिहरति। नन्वित्यादिना ॥ न हीति प्रतीकोपादानं यस्मादित्यस्य हि शब्दार्थस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः। व्याप्तव्याः सङ्ग्राह्याः विषयीकर्तव्या ये प्रकाराः ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति नेत्येतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना। इति शब्दाभ्यां व्याप्तस्य सर्व्वप्रकारसङ्ग्रहे दृष्टान्तमाह। यथेति ॥ ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्यनिविष्टरमणीयसर्व्वग्रामसङ्ग्रहवत्प्रकृते

* नह्येतस्मादिति पाठान्तरः।

भा॰ तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवं प्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म। अतो युक्तमुक्तं नामधेयं। ब्रह्मणो नामैव नामधेयं। किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ ६ ॥ इति चतुर्थस्य प्रपाठकस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

आत्मेत्येवोपासीत । तदेवैतस्मिन्सर्व्वस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वं यस्मात् प्रेयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदित्येवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तं। अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यारभ्यचातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणो वीजाङ्कुरवद्व्याकृताव्याकृतस्वभावो नामरूपात्मकः संसारः। त्रयं

आ॰ ऽपीतिशब्दाभ्यां विषयभूतसर्व्वप्रकारसङ्ग्रहे नकाराभ्यां तन्निषेध इत्यर्थः। यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशेन यस्माद्ब्रह्मणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः। अर्थत्यादि वाक्यं प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे। यदुक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥ इति चतुर्थे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

सम्बन्धाभिधित्सया वृत्तङ्कीर्त्तयति। आत्मेत्येवेति॥ किमित्यात्मतत्त्वमेवं ज्ञातव्यं तत्राह। तदेवेति ॥ इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेव विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति सम्बन्धः। मुक्तिश्च फलमित्येतदात्मानमित्यादिना दर्शितेत्याह। इत्युपन्यस्तमिति ॥ विद्याविषयत्वमुक्तं निगमयति। एवमिति ॥ उक्तमर्थान्तरं स्मारयति। अविद्यायाश्चेति ॥ अन्योऽसावित्याद्यारभ्याविद्याया विषयस्य संसाररूप उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति सम्बन्धः। संसारमेव विशिनष्टि। चातुर्व्वर्ण्येति ॥ चातुर्व्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्क्तस्य

भा॰त्रा इदं नामरूपं कर्म्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तः। अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः पूर्व्वमेव प्रदर्शितो द्वया हेत्यादिना। एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्यास्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम स्यादिति * तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः। चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्व्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्म्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति ज्ञापितं। अस्याः ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सन्न्यासो विधित्सितः। जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्क्तं कर्म्माविद्याविषयं। यस्मा-

व्या॰ कर्म्मशास्त्रस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मकमिति यावत्। तस्यानादित्वं दर्शयति। वीजाङ्कुरवदिति॥ तमेव त्रिधा सङ्क्षिपति। नामेति॥ स चोत्कर्षापकर्षाभ्यां द्विधा भिद्यते तत्राद्यमुदाहरति। शास्त्रीयमिति॥ उत्कृष्टो हि संसारस्थून्नात्मभावः शास्त्रीयज्ञानलभ्य इत्यर्थः॥ द्वितीयं कथयति। अधोभावश्चेति॥ निकृष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्म्मसाध्य इत्यर्थः॥ किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते तत्राह। एतस्मादिति॥ प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मिन् या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति यावत्। तार्त्तीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमर्थं कथयति। चतुर्थे त्विति॥ एवं वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह। अस्या इति॥ किमिति सन्न्यासो विधित्स्यते कर्म्मणैव विद्यालाभादित्याशङ्क्याह। जायेति॥ अविद्याया विषय एव विषयो यस्येति विग्रहस्तस्मात् सन्न्यासो विधित्सित इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ ननु प्रकृतं कर्म्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञानं तादर्थ्येनानुष्ठीयमानं नोपनयति तत्राह।

* कथञ्चिदपीति पाठान्तरः॥

भा॰ आत्मप्राप्तिसाधनं। अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति। न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनं। मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन विशेषितत्वाच्च। न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति। ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वादाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः। येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः। केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासम्बन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतं। पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वं। विद्याविषये च येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागस्तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः॥

व्या॰ अन्येति॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति॥ पाङ्क्तस्य कर्म्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमधिगतमित्याशङ्क्याह। मनुष्येति॥ सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति विशेषितत्वं श्रुतमेव॥ विशेषितत्वोक्तिद्वारा स्फुटीकृतमिति चकारेण द्योत्यते॥ ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्म्मापेक्षते श्रौतसाधनत्वाद्दर्शादिवत्। तथा च समुच्चयान्न कर्म्मसन्न्यासंसिद्धिरत आह। न चेति॥ कर्म्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किन्न स्युरित्याशङ्क्याह। ब्रह्मविदश्चेति॥ इतश्च तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह। येषामिति॥ समुच्चयपक्षमनूभाष्य श्रुतिविरोधेन दूषयति। केचित्त्विति॥ श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति। पुत्रादीति॥ अविद्वद्विषयत्वं श्रुतं। तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति शेषः। किम्प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना। एष विभागः श्रुत्या कृतस्तैः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति सम्बन्धः॥

भा॰ सर्व्वक्रियाकारकफलोपमर्द्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्य्येणाविद्याया अनुत्पत्तिलक्षणश्च विरोधस्तैर्न विज्ञातो व्यासवाक्यञ्च तैर्न श्रुतं। कर्म्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्त्तनं विरोधः। यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च। काङ्गतिं विद्यया यान्ति काञ्च गच्छन्ति कर्म्मणा। एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे। एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्त्तेते प्रतिकूलतः। इत्येवम्पृष्टस्य प्रतिवचनेन कर्म्मणा बाध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात् कर्म्म न कुर्व्वन्ति यतयः पारदर्शिन इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः। तस्मान्न साधना-

---

आ॰ न केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किन्तु युक्तिविरोधाच्चेत्याह। सर्व्वेति॥ द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थो नञा सम्बध्यते॥ स्मृतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह। व्यासेति॥ तत्र प्रथमं पूर्व्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति। कर्म्मेति॥ प्रतिकूलवर्त्तनं निवर्त्त्यनिवर्त्तकभावः॥ सम्प्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति। यदिदमिति॥ प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्म्मेत्यज्ञम्प्रति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनम्प्रति च त्यजेति तत्र काङ्गतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यासम्प्रति प्रश्नस्तस्य बीजमाह। एताविति॥ विद्याकर्म्माख्यावुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्त्तेते। साभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्रातिकूल्यात् समुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः। इत्येवम्पृष्टस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः। विरोधो ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयस्येति वक्तव्यं॥ समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति। तस्मादिति॥ कथन्तर्हि ब्रह्मविद्यापुरुषार्थसाधनमिति तत्राह। सर्व्वविरोधादिति॥ सर्व्वस्य क्रियाकारकफलभेदात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत्॥ एकाकिनी ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह। इति पारिशेष्यमिति॥

भा० न्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्व्वविरोधात् साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति। पारिव्राज्यं सर्व्वसाधनसन्न्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्स्यते। एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधारणात् षष्ठसमाप्तौ लिङ्गाच्च कर्म्मी सन् याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति। मैत्रेय्यै च कर्म्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्वित्तनिन्दावचनाच्च। यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म्म स्याद्वित्तसाध्यत्वात् कर्म्मेति तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात्। यदि तु परित्याजयिषितं कर्म्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा। कर्म्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्द्दाच्च। ब्रह्म तं परादात् क्षत्त्र-

आ० न केवलं सन्न्यासस्य श्रवणादिपौष्कल्यदृष्टद्वारेण विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किन्तु लिङ्गादपीत्याह। एतावदेवेति॥ तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। षष्ठसमाप्ताविति। एतच्चोभयतः सम्बध्यते। यदि कर्म्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्म्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्तत्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः॥ तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। मैत्रेय्यै चेति। न हि मैत्रेयी भर्त्तरि त्यक्तकर्म्मणि स्वयं कर्म्माधिकर्त्तुमर्हति पतिद्वारमन्तरेण भार्य्यायास्तदनधिकारात्। तथाच कर्म्मशून्यायै मुक्तौ साधनत्वेन विद्योपदेशात् कर्म्मत्यागस्तदङ्गत्वेन ध्वनित इत्यर्थः॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। वित्तेति॥ किमहन्तेन कुर्य्यामिति निन्द्यते। अतश्च तत् साध्यं कर्म्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नापकरोतीत्यर्थः॥ तदेव विवृणोति। यदि हीति॥ तन्निन्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते त्वत्पक्षे वा कथं निन्दावचनमिति तत्राह। यदि त्विति॥ ब्राह्मणोऽहं क्षत्त्रियोऽहमित्यभिमानस्य कर्म्मानुष्ठाननिमित्तस्य निन्दया सर्व्वमिदमात्मैवेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्य्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन सन्न्यासो विधित्सित इत्याह। कर्म्माधिकारेति॥ ननु जाग्रति विधौ कर्म्मानुष्ठानम-

उ॰ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

भा॰ अरादादित्यादेः । न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्द्दे ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्त्तव्यमिति विषयाभावादात्मानं लभते विधिर्यस्यैव पुरुषस्योपमर्द्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसन्न्यासात्तत्कार्य्याणां कर्म्मणां कर्म्मसाधनानाञ्चार्थप्राप्तश्च सन्न्यासः । तस्मादात्मज्ञानाङ्गत्वेन सन्न्यासविधित्सयैवाख्यायिकेयमारभ्यते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं स्वां भार्य्यामामन्त्रितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन्नूर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै अरे इति सम्बोधनं अहमस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामि । अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किञ्चा-

---

आ॰ पवर्त्तयितुमतआह । न हीति ॥ ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः सन्न्यासोऽपीष्यते स कथं तदभावे तत्राह । यस्यैवेति ॥ अर्थप्राप्तिस्त्ववधारणार्थश्चकारः । प्रयोजकज्ञानवतो वैधसन्न्यासाभ्युपगमादविरोध इति भावः ॥ आत्मज्ञानाङ्गत्वं सन्न्यासस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धञ्चेत्किमर्थमियमाख्यायिका प्रणीयते तत्राह । तस्मादिति ॥ विद्यापेक्षितार्थवादसिद्ध्यर्थमाख्यायिकेति भावः ॥

भार्य्यामामन्त्र्य किं कृतवानिति तदाह । उद्यास्यन्निति ॥ वै शब्दोऽवधारणार्थः । आश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहमस्मीति सम्बन्धः । यथोक्तेच्छानन्तरं भार्य्यायाः कर्त्तव्यं दर्शयति । अत इति ॥ सतिभार्य्यादौ सन्न्यासस्य तदनुज्ञापूर्व्वकत्वनियमादितिभावः । कर्त्त-

उ॰ सा होवाच मैत्रेयी। यन्नु म इयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्याद-

---

भा॰ न्यत्तवाऽनया द्वितीयया भार्य्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि। पतिद्वारेण युवयोर्मया सम्बध्यमानयोर्यः सम्बन्ध आसीत्तस्य सम्बन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि॥ १॥

सैवमुक्ता ह उवाच यद्यदि नु इति वितर्के मे मम इयं पृथिवी भगो भगवन् सर्व्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्कथं न कथञ्च नेति चेपार्थः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृता किं स्यामिति व्यवहितेन सम्बन्धः।

आ॰ व्यान्तरं कथयति। किञ्चेति॥ आवयोर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह। पतिद्वारेणेति॥ त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवावयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। द्रव्येति॥ वित्तं तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमिति भावः॥ १॥

मैत्रेयी मोक्षमेवापेक्षमाणा भर्त्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो दर्शयति॥ सैवमिति॥ कर्म्मसाध्यस्य गृहप्रासादादिवन्नित्यत्वानुपपत्तिराक्षेपनिदानं। कथंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वपक्षे वाक्यं योजयति। तेनेति॥ कथं तेनेत्यत्र कथंशब्देन किमर्थं तेनेत्यत्र किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजयन्ती वित्तसाध्यस्य कर्म्मणोऽमृतत्वसाधनत्वमाशासिद्धौ तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादित्यर्थः। मुनि-

उ॰ मृतत्वस्यतु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेवं मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

भा॰ प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः। कथमिति यदि चेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नस्येत्प्रतिवचनार्थं नैव स्यां अमृता। किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसम्पन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशा मनसाप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि ॥ ३ ॥

ख्या॰ रपि भार्य्याहृदयाभिज्ञः सन्तुष्टः सन्नाक्षेपं प्रश्नस्य प्रतिवदतीत्याह। प्रत्युवाचेति ॥ वित्तेन ममामृतत्वाभावे तदकिञ्चित्करमदेयमित्याशङ्क्याह। किन्तर्हीति ॥ २ ॥ वित्तस्यामृतत्वसाधनाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्थां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं नियुञ्जाना ब्रूते। सा हेति ॥ भार्य्यापेक्षितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तामादौ स्तौति। स हेत्यादिना ॥ वित्तेन साध्यं कर्म्म तस्मिन्नमृतत्वसाधने शङ्किते किमहं तेन कुर्य्यामिति भार्य्ययापि प्रत्याख्याते सतीति यावत्॥ स्वाभिप्रायो न कर्म्ममुक्तिहेतुरिति तस्य भार्य्याद्वारापि सम्मतौ सत्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उ॰ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युःकामाय पतिःप्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिःप्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु

भा॰ स होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसम्पत्तौ तुष्ट आह । स होवाच प्रिया इष्टा बतेत्यनुकम्प्याह अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्व्वमपि प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे एह्यास्स्व उपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्व्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥ स होवाच अमृतत्वसाधनं

आ॰ अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितञ्चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्तव्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि वाक्यमित्याशङ्क्याह ॥ जायेति ॥ उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनस्त्वनौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः ॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे ॥ न वा इति ॥ किं तन्निपातेन स्मार्यते तदाह । प्रसिद्धमिति ॥ यथोक्ते क्रमे नियामकमाह ॥ पूर्व्वं पूर्व्वमिति ॥ यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्व्वं पूर्व्वं वचनमिति योजना ॥ तत्र हेतुमाह ॥ तत्रेति ॥ न वा अरे सर्व्वस्येत्युक्तं । पत्यादीनामुक्तत्वादंशेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ।

उ० कामाय जायाप्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राःप्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य

भा० वैराग्यमुपदिदिक्षुः । जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति । तत्सन्न्यासाय न वै ॥ वै शब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः । प्रसिद्धमेव तल्लोके। पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किन्तर्ह्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति। तथा न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणां । न वा अरे वित्तस्य। न वा अरे ब्रह्मणः। न वा अरे क्षत्रस्य। न वा अरे लोकानां । न वा अरे देवानां। न वा अरे भूतानां । न वा

आ० सर्व्वंग्रहणमिति ॥ उक्तवदनुक्तानामपि ग्रहणं कर्तव्यं । न च सर्व्वे विशेषतो गृहीतुं शक्यन्ते । तेन सामान्यार्थं सर्व्वपदमित्यर्थः । सर्व्वपर्य्यायेषु सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ननु तृतीये प्रियत्वमात्मन आख्यातं तदेवात्रापि कथ्यते चेत्पुनरुक्तिः स्यात्त-त्राह । तदेतदिति ॥ अथोपन्यासविवरणाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्ययुक्तं । पुत्रादावपि तद्दर्शनादत आह । तस्मादिति ॥ आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानन्दत्वमभिधायोत्तर-वाक्यमादाय व्याचष्टे। तस्मादित्यादिना ॥ कथं पुनरिदं दर्शन-मुत्पद्यते तत्राह । श्रोतव्य इति ॥ श्रवणादीनामन्यतमेनात्म

उ॰ कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः पिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव-

---

भा॰ अरे सर्व्वस्य । पूर्व्वं पूर्व्वं यथाऽऽसन्ने प्रीतिसाधने वचनं । तत्र तत्रेष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य सर्व्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थं । तस्मा-ल्लोकप्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यत् । तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्युपन्यस्तं । तस्यैतद्वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितं । तस्मा-दात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौणी अन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनार्हः दर्शनविषयमापा-दयितव्यः । श्रोतव्यः पूर्व्वमाचार्यतः आगमतश्च । पश्चा-न्मन्तव्यस्तर्कतः । ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः ।

आ॰ ज्ञानलाभात्किमिति सर्व्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याह । एवं हीति ॥ विध्यनुसारित्वमेव शब्दार्थः श्रुतत्वाविशेषादिकल्पहेत्वभावाच्च सर्व्वैरेवात्मज्ञानं जायुते चेत्तेषां समप्रधानत्वमाग्नेयादिवदापते-दित्याशङ्क्याह । यदेति ॥ श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वा-दङ्गित्वं । मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रध्वंसित्वा-दङ्गत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृत्तदनुष्ठानेन समुच्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुपपद्यते । मनना-दिना प्रतिबन्धाप्रध्वंसिवाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादि-

उ॰ न्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितं ॥ ५ ॥

भा॰ एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनै-र्निर्वर्त्तितैः। यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मै-कत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा। श्रवणमात्रेण यद्ब्रह्मक्षत्रादि-कर्म्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्ययाऽध्यारोप-णप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं। रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दार्थमाह। आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्व्वं विदितं भवति ॥ ५ ॥

आ॰ त्वर्थः। परामर्शवाक्यतात्पर्य्यमाह। यदीत्यादिना ॥ कर्म्मनि-मित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्यया-रोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्या-त्मकं तदुपमर्दनार्थमाहेति सम्बन्धः। अविद्याध्यारोपितप्रत्यक्ष-विषयमित्येतदेव व्याकरोति। अविद्येति॥ अविद्याजनितप्रत्यय-विषयत्वे दृष्टान्तमाह। रज्ज्वामिति ॥ ५ ॥

उ॰ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्यो ऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं

भा॰ ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति। नैष दोषः। न ह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किञ्चिदस्ति। यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वन्यदस्ति आत्मैव तु सर्वं। तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात्। कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति। ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात्। कं योऽन्यत्रात्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणात्मैव न भवति इयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति। परमात्मा हि सर्वेषामात्मा। तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मेति

आ॰ आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपति। नन्विति॥ दृष्टिविरोधं निराचष्टे। नैष दोष इति॥ आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्वं। ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति। यदीत्यादिना॥ आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना॥ पुरुषं विशेषतो ज्ञातुं प्रश्नमुपन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति॥ कमित्यादिना॥ पराकरणं पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति। अनात्मेति॥ परमात्मातिरेकेण दृश्यमानानामपि ब्राह्मणजातिः स्वस्वरूपेण पश्यन्कथमपराधी स्यादित्याशङ्क्याह।

उ॰ वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दा-ञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-

भा॰ यावन्त्यत्र प्रक्रान्तानि यान्यनुक्रान्तानि सर्वाण्यात्मैव यद-यमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः। यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयञ्च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्व्वं॥ ६ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्व्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते। चिन्मात्रानुगमात्सर्व्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते। तत्र दृष्टान्त उच्यते। यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टं। स यथा स इति दृष्टान्तो लोके। यथा दुन्दुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डा-दिना न बाह्याञ्छब्दान्बहिर्भूताञ्छब्दविशेषान् दुन्दु-

आ॰ परमात्मेति॥ इदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं यान्य-नुक्रान्तानीत्यादि॥ आत्मैव सर्व्वमित्येतत्प्रतिपादयति। यस्मादित्या-दिना॥ स्थितिकाले तिष्ठति तस्मादात्मैव सर्व्वं। तद्व्यतिरेकेणा-ग्रहणादिति योजना॥ ६॥

स्थित्यवस्थायां सर्व्वस्यात्ममात्रत्वं ज्ञातुमशक्यं ज्ञापकाभावा-दित्याक्षिपति॥ कथं पुनरिति॥ घटः स्फुरतीत्यादि प्रत्ययमाश्रित्य परिहरति। चिन्मात्रेति॥ स यथा दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमव-तारयति। तत्रेति॥ सर्व्वत्र चिदतिरेकेणासत्त्वं समभ्यर्थः॥ दृष्टान्ते विवक्षितं सङ्क्षिपति। यत्स्वरूपेति॥ दुन्दुभिदृष्टान्तमादाया-क्षराणि व्याचष्टे। स यथेत्यादिना॥ शब्दविशेषानेव विशद-

उ० घातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

भा० भिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुन्दुभिशब्दविशेषान्न शक्नुयाद्ग्रहणाय ग्रहीतुं। दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन शब्दसामान्यविशेषत्वेन दुन्दुभिशब्दाः। एत इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति। दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषां दुन्दुभ्याघातस्य वा। दुन्दुभेराहननमाघातः। दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति। न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते। विशेषरूपेणाभावात्तेषां। तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते। तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषां ॥ ७ ॥ तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्य्यमाणस्य न बाह्याञ्छब्दान् शक्नुयादित्येवमादि पूर्व्ववत् ॥ ८ ॥

आ० यति। दुन्दुभीति ॥ कथन्तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणं तदाह। दुन्दुभेस्त्विति ॥ दुन्दुभिशब्दसामान्यस्येति यावत ॥ उक्तोऽर्थ दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। दुन्दुभ्याघातस्येति ॥ वाशब्दार्थमाह। तद्गतविशेषा इति ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। न त्विति ॥ विवक्षितन्दार्ष्टान्तिकमाचष्टे। तथेति ॥ तत्रैव वस्तुविशेषग्रहणासम्भावनामभिप्रेत्य स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं। तथा दुन्दुभिदृष्टान्तवदिति यावत। शङ्खस्य तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यन्दृष्टान्तयति। पूर्व्ववदिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

उ॰ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

भा॰ तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानाया अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थं। अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्तेषाम्पारम्पर्य्यगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञानघने कथन्नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वे। एवं स्थितिकाले तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुं एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुं ॥ ९ ॥

आ॰ तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः॥ एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमित्यनेकदृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्याह। अनेकेति॥ इहेति जगदुच्यते श्रुतिर्वा॥ सामान्यबहुत्वमेव स्फुटयति। अनेके हीति॥ तेषां स्वस्वसामान्येऽन्तर्भावेऽपि कुतो ब्रह्मणि पर्य्यवसानमित्याशङ्क्याह। तेषामिति॥ कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेत्यध्याहारः। इति मन्यते श्रुतिरिति शेषः। विमतं नात्मातिरेकि तदतिरेकेणाग्रह्यमाणत्वाद्यद्यदतिरेकेणाग्रह्यमाणं तत्तदतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणाग्रह्यमाणास्तदतिरेकेण न सन्तीत्यनुमानं विवक्षन्नाह। दुन्दुभीति। शब्दत्वेऽन्तर्भावः। तथा प्रज्ञानघने सर्व्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः॥ दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निर्द्धारितमर्थमुपसंहरति। एवमिति॥ स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। एवमित्यादिना॥ ९॥

उ० स यथार्द्रैन्धाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्च-
रन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेत-

भा० यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्रागविभागादग्नि-
रेवेति भवत्यग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः
प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथा
ऽऽर्द्रैधाग्नेरार्द्रैधोभिरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निस्तस्मादभ्याहिता-
त्पृथग्धूमाः पृथग्नानाप्रकारं धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादि-
प्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्ति । एवं यथा
ऽयं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितमेतन्निश्वसितमिव निश्वसितं ।
यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवत्येवं वा अरे किं तन्नि-
श्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते । यदृग्वेदो यजुर्वेदः साम

आ० स्थितिकालवदित्येवं शब्दार्थः ॥ तत्र वाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे ।
इत्येतदिति ॥ महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् ॥
निश्वसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति । यथेति ॥ अरे मैत्रेयि ततो जातमिति
सम्बन्धः । तदेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं विशदयति । किन्तदित्यादिना ॥
इतिहास इति ब्राह्मणमेवेति सम्बन्धः । संवादादिरित्यादिप-
देन प्राणसंवादादिग्रहणं । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिशब्दे-
नासदेवेदमग्र आसीदिति गृह्यते । देवजनविद्या नृत्यगीतादि-
शास्त्रं । वेदः सोऽयं वेदाङ्कश्चिह्नं भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति
सम्बन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसङ्ग्रहार्थः । प्रियमित्येतदुपासी-
तेत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्सङ्ग्रहार्थः । तदेते
श्लोका इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव
स भवतीत्यादि गृह्यते इत्यादीनीत्यादिपदमथ योऽन्यां देवता-
मुपास्ते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि ग्रहीतुं । अर्थवादेषु व्याख्या

उ॰ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु

भा॰ वेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातं इतिहास इत्युर्व्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्व्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्यादिरुपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः सूत्राणि वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि अनुव्याख्यानानि । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसङ्ग्रहवाक्यविचारणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याये आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथावान्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा

आ॰ नपदप्रवृत्तौ हेत्वभावं शङ्कित्वा पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति । एवमिति ॥ ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयमिति शेषः । ऋगादिशब्दानामितिहासादिशब्दानाञ्च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य निश्वसितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः ॥ परिशेषस्त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याह । एवं मन्त्रेति ॥ ननु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्धानिरित्यत आह । नियतेति ॥ नेत्यादौ वेदे विशेष्यते । कल्पान्ते तर्हि तान्वेदानित्यादिवाक्यान्नियतरचनावत्त्वं वेदस्य गम्यते । अनादिनिधनान्नित्यादेश्च सदातनत्वं तस्य निर्धार्यते । न च कृतकत्वादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात् । न च पौरुषेयत्वादनपेक्षत्वभावादप्रामाण्यं । बुद्धिपूर्व्वप्रणीतत्वाभावेन तत्सिद्धेः । न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये

उ॰ व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि-
निश्वसितानि ॥ १० ॥

भा॰ पश्चादेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधम्ब्राह्मणं । एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणं नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवत् । न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्व्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्माद्यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यं ॥ आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म्म वेति नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्व्वावस्थयोः संसारत्वमिति । अतो नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तं । तद्वचनेनैवेतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्व्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं । ब्रह्म तं परादात् इदं सर्व्वं

आ॰ फलितमाह । तस्मादिति ॥ नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा । न रूपप्रपञ्चसृष्टिः । सा चोपदेष्टव्या ॥ सृष्टिपूर्त्तेरन्यथानुपपत्तेरित्याशङ्काह । नामेति ॥ यद्यपि नामतन्त्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिर्यादुक्ता तथापि सर्व्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता । नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक् तत्सृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्काह । नामरूपयोरिति ॥ सर्व्वावस्थयोर्व्यक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत् ॥ नामप्रपञ्चस्यैवात्र सर्गोक्तिमुपपादितामुपसंहरति । इतीति ॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति । तद्वचनेनेति ॥ निश्वसितश्रुतिं विधान्तरेणावतारयति । अथ वेत्यादिना । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत् प्रामाण्यसम्भवात् उन्मत्तादिवाक्या-

उ॰ स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्व्वेषां गन्धानां नासिक एका-

---

भा॰ यदयमात्मेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्यते। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति॥ १०॥

किञ्चान्यन्न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानघनव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः। एवम्प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्य्याणां नामरूपकर्म्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः। तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह। प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः। स इति दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्व्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेक-

---

व्या॰ नास्य मिथ्याज्ञानाधीनप्रयत्नजन्यत्वेनामानत्वाद्वेदस्य तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमित्याह। तदाशङ्केति॥ १०॥

अन्यो ग्रन्थो बुद्धादिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देदित्यादिः स यथा सर्व्वासामपामित्यादि समनन्तरग्रन्थमुत्थापयति। किञ्चान्यदिति॥ तदेव व्याकरोति। न केवलमिति॥ प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वमिति सम्बन्धः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। जलेति॥ तथापि प्रज्ञानमेवैकमेवं स्यान्न ब्रह्मेत्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ सत्यज्ञानादिवाक्याद्ब्रह्मणस्तन्मात्रत्वादित्यर्थः। यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य तच्छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमे

उ॰ यनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्व्वासां विद्यानाꣳ

भा॰ गमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः। यथाऽयन्दृष्टान्तः। एवं सर्व्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति। तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन्। तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसङ्कल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः। प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति। एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः। तद्व्य-

आ॰ तदित्याह। अत आहेति॥ प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः। एकश्चासौ प्रलयश्चेत्येकप्रलयः। तडागादिगतानामपां कुतः समुद्रे लयो न हि तासां तेन सङ्गतिरित्याशङ्क्याह। अविभागेति॥ अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामान्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणामभावो विवक्षितः तेषां तत्साधनमात्रत्वात् अतश्चासामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः। पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्व्वे गृह्यन्ते। विषयाणामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वचि विलयः स्यादित्याशङ्क्याह॥ त्वगितीति॥ स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावं प्रपञ्चयति। तस्मिन्निति॥ तथापि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मत्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परम्परया ब्रह्मणि सर्व्वप्रविलयं दर्शयितुं क्रममनुक्रामति। तथेति॥ मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चादर्शनान्मनःस्पन्दितमात्रं विष

उ॰ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषां कर्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्व्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्व्वे-

---

भा॰ तिरेकेणाभावभूतो भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते। एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनमेकरसमनन्तरमपारं निरन्तरं निरञ्जनं ब्रह्म व्यवतिष्ठते। तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यं। तथा सर्व्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यं। तथा सर्व्वेषां रसानां अब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यं तथा रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्विषयसामान्यं। तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यं पूर्व्ववत्। तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनो-

---

आ॰ यज्जातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदतिरेकाणामसत्त्वमित्यर्थः। सङ्कल्पस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायाश्च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्व्ववदनुप्रवेशात्सङ्कल्पविकल्पात्मकमनःस्यन्दितं द्वैतस्य सङ्कल्पात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च सन्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह। एवमिति॥ सर्व्वं जगत् उक्तेन न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्यच्छेयोच्छान्त आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्य्यवस्यतीत्याह। विज्ञानमात्रमिति॥ ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव विलीयते। तत्त्वज्ञानादृते तस्य निःशेषनाशानाश्रयणात्। तथा च कुतो ब्रह्मैकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह। एवमिति॥ शक्तिशेषलयेऽपि तस्या दुर्निरूपत्वाद्ब्रह्मैकरसस्य धीरविरुद्धे-

उ० षामधूनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनं ॥ ११ ॥

भा० विषयसामान्ये सङ्कल्पे मनो विषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन् प्रज्ञानघने प्रलीयते। तथा कर्म्मेन्द्रियाणां विषया वदनादानगमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभाज्या भवन्ति समुद्र इवाब्धिविशेषास्तानि च सामान्यानि प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रं। एवं यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनोऽधीयते। ननु सर्व्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति। वाढं। किन्तु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न तु जात्यन्तरं। विषयस्यैव स्वात्म-

व्या० तिभावः। एकायनप्रक्रियातो सर्व्वमुपसंहरति। तस्मादिति॥ श्रोत्रस्य विषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्व्वत्र सम्बन्धः। कथं पुनरत्र प्रति पर्य्यायं ब्रह्मणि पर्य्यवसानं तत्राह। तथेति॥ यथा सर्व्वेषु पर्य्यायेषु ब्रह्मणि पर्य्यवसानं तथोच्यत इति यावत्। पूर्व्ववदिति त्वग्विषयसामान्यवदित्यर्थः सङ्कल्पे लय इति शेषः। विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव। एवं सर्व्वेषां कर्म्मणामित्यादेरर्थमाह। तथा कर्म्मेन्द्रियाणामिति॥ क्रियासामान्यानां सूत्रात्मसंस्थानभेदत्वमभ्युपेत्याह। तानि चेति॥ क्रियाज्ञानशक्त्योश्चिदुपाधिभूतयाश्चिदभेदाभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादिना भाष्यं। तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह। यो वा इति॥ श्रुतिमुखात्करणलयो न प्रतिभाति। स्वयञ्च व्याख्यायते। तत्र को हेतुरिति पृच्छति। नन्विति॥ श्रुत्या करणलयस्यानुक्तत्वमङ्गीकरोति। वाढमिति॥ एष्टमभिप्रायं प्रकटयति। किन्त्विति॥ करणस्य विषय-

उ० स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु-
विलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्यात्

भा० ग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम। यथा रूपविशेष-
स्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्व्वरूपप्रकाशने। एवं सर्व्व-
विषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थाना-
न्तराणि करणानि प्रदीपवत्। तस्मान्न करणानां पृथक्-
प्रलये यत्नः कार्य्यो विषयसामान्यात्मकत्वाद्विषयप्रलयेनैव
प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति॥ ११॥

तत्रेदं सर्व्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभि-
हित आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वञ्च। तस्मादु-
त्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं
ब्रह्मैवात्मैवेदं सर्व्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितं
स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति। यस्तु

आ० साजात्यं विवृणोति। विषयस्यैवेति॥ किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्या-
नुमानं सूचयति॥ प्रदीपवदिति। चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये
रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात्सम्मतिपन्नवदित्यादीन्यनुमानानि शास्त्रप्रका
शिकायामधिगन्तव्यानि। करणानां विषयसाजात्ये फलितमाह।
तस्मादिति॥ पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः। एकायनप्रक्रिया-
समाप्ताविति शब्दः॥ ११॥
स यथा सैन्धवखिल्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। तत्रेत्या-
दिना। पूर्व्वः सन्दर्भस्तत्रेत्युच्यते। प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्व्वोक्तं हेतु-
मनूद्य साध्यसिद्धिं फलं दर्शयति। तस्मादिति॥ उक्तहेतुर्यथोक्तं
ब्रह्मैव सर्व्वमिदं जगदिति यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्व्वं यदयमा-
त्मेति तत्पूर्व्वोक्तदृष्टान्तप्रबन्धरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना।

भा० बुद्धिपूर्व्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽयमात्यन्तिक इत्याचक्षते अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति तदर्थोऽयं विशेषारम्भः। तत्र दृष्टान्त उपादीयते स यथेति। सैन्धवखिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः सिन्धुशब्देनोदकमभिधीयते स्यन्दनात्सिन्धुरुदकं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः स्वार्थे उदके सिन्धौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत। यत्तद्भौमतेजसःसम्पर्कात्काठिन्यप्राप्तिः। खिल्यस्य स्वयोनिसम्पर्कादपगच्छति। तदुदकस्य विलयनं तदनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते तदेतदाह उदकमेवानुविलीयेतेति। न ह नैवास्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्धृत्य पूर्व्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सुनिपुणोऽपि। इव शब्दोऽनर्थकः। ग्रहणाय नैव समर्थः॥

व्या० उत्तरवाक्यस्य विषयपरिशेषार्थमुक्तप्रलये पौराणिकसम्मतिमाह। स्वाभाविक इति॥ कार्य्याणां प्रकृतावाश्रितत्वं स्वाभाविकत्वं। प्रलयान्तरेऽपि तेषां सम्मतिं सङ्गिरते। यस्त्विति॥ द्वितीयप्रलयमधिकृत्यानन्तरग्रन्थमवतारयति। अविद्येति। तत्रेत्यान्तिकप्रलयोक्तिः॥ उदकं विलीयमानमत्ययुक्तं॥ काठिन्यविलयेऽपि तल्लयाद्ग्रहणादित्याशङ्क्याह। यत इति॥ न हेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे। नैवेति॥

उ॰ यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इद महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ।

भा॰ कस्माद्यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्वा स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावो यथायं दृष्टान्त एवमेव तु अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतं यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्य्यकरणोपाधिसम्बन्धात् खिल्यभावमापन्नासि मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसंसारधर्म्मवत्यसि नामरूपकार्य्यात्मिकामुष्यान्वयाहमिति । स खिल्यभावस्तव कार्य्यकरणभूतोपाधिसम्पर्कभ्रान्तिजनितो महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरेऽविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे

आ॰ अन्वयप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तं । महद्भूतमेकमद्वैतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः। अस्यार्थस्य सर्व्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्दः। इदं महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति। यस्मादित्यादिना। तदिदं परमात्माख्यं महद्भूतमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। खिल्यभावापत्तिकार्य्यं कथयति । मर्त्येत्यादिना॥ कोऽसौ खिल्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राह। नामरूपेति॥ कार्य्यकरणसङ्घाते तादात्म्याभिमानद्वारा जात्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इति। इति शब्देनाभिमानो लक्ष्यते। यथोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह ।स खिल्यभाव इति॥ खिल्यभावः स्वशब्दार्थः। परस्य परिशुद्धत्वार्थमजरादिविशेषणानि। केन रूपेणैकरस्यं त-

भा॰ स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते इद-मेकमद्वैतं महद्भूतं महच्च तद्भूतञ्च महद्भूतं सर्व्वमहत्तर-त्वात्तदाकाशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरू-पाव्यभिचारात्सर्व्वदैव परं निष्पन्नमिति। त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः। अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च पार-मार्थिकञ्चेत्यर्थः। लौकिकन्तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमया कृतं हि महदादि पर्व्वतोपमं न परमार्थवस्तु। अतो विशि-नष्टि इदञ्च महच्च तद्भूतञ्चेति। अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तं। कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपार-मिति। विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानञ्च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः। घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः। यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति। एव शब्दोऽवधारणार्थः। नान्यज्जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यर्थः।

आ॰ दाह। प्रज्ञानेति॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। अनन्त इति॥ तस्य सापेक्षत्वं वारयति। अपार इति॥ प्रतिभासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याह। अविद्येति॥ भवतु यथोक्तं तत्त्वं खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथापि किं स्यादित्यत आह। तस्मिन्निति॥ महत्त्वं साधयति। सर्व्वेति॥ भूतत्वमुपपादयति। त्रिष्वपीति॥ महदित्युक्ते पारमार्थिकञ्चेति विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह। लौकिकमिति॥ जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हि महदादि मह-द्यद्यपि भवति तथापि स्वप्नप्रमायादिसमत्वान्न तत्परमार्थवस्तु। न हि दृश्यं जडं इन्द्रजालादेर्विशिष्यतेऽतो लौकिकान्महतो ब्रह्म व्यावर्त्तयितुं विशेषणमित्यर्थः। आपेक्षिकं स्यादानन्त्य-मिति शेषः।

उ० एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति

भा० यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तं। किंनिमित्तोऽयं खिल्यभावः। आत्मनो जातो मृतः सुखी दुःख्यहं ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इत्युच्यते। एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्य्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विषयपर्य्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत्। एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवखिल्यवद्यथाऽद्भ्यः सूर्य्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः एवं। कार्य्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन सम्यगुत्थाय येभ्यो

आ० अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति। नान्यदिति॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादि समनन्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह। यदिदमिति॥ वस्तुतः सिद्धत्वे किं सिध्यति तदाह। संसारेति॥ तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावान्न तस्य खिल्यत्वमिति मत्वाह। किंनिमित्त इति॥ खिल्यभावमेव विशिनष्टि। जात इति॥ अनेकः संसाररूपो धर्मोऽशनायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दूषित इति यावत्। खिल्यभावे निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति॥ एतच्छब्दार्थं व्याकरोति। यानीति॥ स्वच्छस्य परमात्मनः कार्य्यकरणविषयाकारेण परिणतानीति यावत्। तानि व्यवहारसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि। नामरूपात्मकानीति॥ तेषामतिदुर्बलत्वं सूचयति। सलिलेति॥ स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह। सलिलोपमस्येति॥ तेषां प्रत्यक्ष-

उ॰ न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

भा॰ भूतेभ्यो उत्थितस्तानि यदा कार्य्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्य्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विनश्यन्ति सलिलफेनबुद्बुदादिवत्। तेषु विनश्यत्सु स एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति। यथोदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्य्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते। तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते। न तत्र प्रेत्यविशेषसञ्ज्ञास्ति। कार्य्यकरणसङ्घातेभ्यो विमुक्तस्येति। एवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसञ्ज्ञेत्यहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्या अविद्या-

आ॰ त्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्यादित्याशङ्क्याह। येषामिति ॥ उक्तमेकायनप्रक्रियायामिति शेषः। ब्रह्मणि प्रज्ञानघने भूतानां प्रलये दृष्टान्तमाह। नदीति ॥ हेतौ पञ्चमीति दर्शयति। हेतुभूतेभ्य इति ॥ पूर्व्वस्मिन् ब्राह्मणे यद्यन्तसत्यशब्दवाच्यतया तेषां प्रकृतत्वमाह। सत्येति ॥ यथा सैन्धवः सन् खिल्यः सिन्धोस्तेजःसम्बन्धमपेक्ष्योद्गच्छति तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो भवतीत्याह। सैन्धवेति ॥ समुत्थानमेव विवृणोति। यथेत्यादिना ॥ तान्येवेत्यादि व्याचष्टे। येभ्य इति ॥ खिल्यहेतुभूतानि तत्र हेतुत्वेऽपि तानीति यावत्। ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह। शास्त्रेति ॥ तत्फलं सदृष्टान्तमाचष्टे। नदीवदिति ॥ यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्सु अनु पश्चात्खिल्यभावो नश्यती-

ॐ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य-

भा० यास्य ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशित्वात्कुतो विशेषस-ञ्ज्ञासम्भवो ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावस्थितस्य शरीरावस्थित-स्यापि विशेषसञ्ज्ञा नोपपद्यते किं पुनः कार्य्यकरणविमुक्तस्य सर्व्वत इति ह उवाच उक्तवान् किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्य्यायै याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्म्मवत्त्वमाच-क्षाणेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह अत्रैव मा भगवान् पूजावानमूमुहन् मोहं कृतवान्। कथं तेन विरुद्धधर्म्मवत्त्व-मुक्तमित्युच्यते पूर्व्वविज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति कथं विज्ञानघन एव कथं वा न प्रेत्यसञ्ज्ञा-स्तीति न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवैको भवत्यतो मूढोऽस्म्यत्र

आ० त्याह। सलिलेति॥ किं पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशे सत्य-वशिष्यते तत्राह। यथेति। तत्रेति कैवल्योक्तिः॥ उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति। नास्तीति॥ ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेष-सञ्ज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति। शरीरावस्थितस्येति॥ सुषुप्तस्येति यावत्। सर्व्वतो मुक्तस्येति शेषः॥ १२॥

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तीकर्त्तुं चोदयति। एवमिति॥ तेन याज्ञवल्क्येनेति यावत्। इति वदता विरुद्धधर्म्मवत्त्वमुक्त-मिति शेषः॥ एवं वदन्तोऽपि कुतो विरुद्धधर्म्मोक्तिस्तत्राह। कथमिति॥ एकस्यैव विज्ञानघनत्वे सञ्ज्ञाराहित्ये च कुतो विरु-द्धोक्तिरित्याशङ्क्याह। नहीति॥ विरोधबुद्धिफलमाह। अत इति। अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः। न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति। अरे इति॥ मोहनवाक्यं ब्रवीष्येव भवानिति शङ्कते।

उ० सञ्ज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

भा० स होवाच याज्ञवल्क्यो न वै अरे मैत्रेयि अहं मोहं ब्रवीमि मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः। ननु कथं विरुद्धधर्म्मत्वमवचो विज्ञानघनं सञ्ज्ञाभावञ्च नमयेदमेकस्मिन्धर्म्मिणि अभिहितं त्वयैवेदं विरुद्धधर्म्मत्वेन एकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तं। मया त्विदमुक्तं यस्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्य्यकरणसम्बन्ध्यात्मनः खिल्यभावस्तस्मिन् विद्यया नाशिते तन्निमित्ताविशेषसञ्ज्ञाशरीरादिसम्बन्धिनि अन्यत्वदर्शनलक्षणा सा कार्य्यकरणसङ्घातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावात्। उदकाद्याधारनाशादिवच्चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तञ्च प्रकाशादिर्न पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपानाशवदसंसारि ब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्व्वस्य जगतः परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी। विनाशी त्वविद्याकृतखिल्यभावो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति

आ० नन्विति॥ समाधत्ते। न मयेति॥ कथं तर्हि समस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धधर्म्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्काह। त्वयैवेति॥ त्वया तर्हि किमुक्तमिति तत्राह। मया त्विति॥ खिल्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मरूपमेव विनश्यतीत्याशङ्काह। न पुनरिति॥ ब्रह्मस्वरूपस्यानाशे विज्ञानघनस्य किमायातमित्याशयेनाह। तदिति॥ विज्ञानघनस्य प्रत्यक्त्वं दर्शयति। आत्मेति॥ कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति तत्राह। भूतनाशेति॥ खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह।

उ॰ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर

भा॰ श्रुत्यन्तरात्। अयन्तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अतोऽलं पर्य्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतं अनन्तमपारं यथा व्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुं न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १३ ॥

कथं तर्हि प्रेत्यसञ्ज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु। यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्य्यकरणसङ्घातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते। ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति न। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीय-

आ॰ वाचारम्भणमिति ॥ खिल्यभाववत्परमात्मनोऽपि नाशित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। अयन्त्विति ॥ पारमार्थिकत्वे प्रमाणमाह। अविनाशीति॥ अविनाशित्वं फलमाह। अत इति ॥ पर्य्याप्तं विज्ञातुमिति सम्बन्धः। इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वादव्याख्येयत्वं सूचयति। यथेति ॥ विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति। न हीति ॥ १३ ॥

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति पृच्छते। कथमिति॥ अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह। शृण्विति ॥ यस्मिन्नुपलक्ष्ये खिल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपलक्ष्यते। तस्मात्तस्मिन्सतीतर इतरं जिघ्रतीति सम्बन्धः। द्वैतमि-

उ॰ इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् १

भा॰ मात्मैवेदं सर्व्वमिति च। तत्तत्र यस्माद्द्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बो द्रष्टा इतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरत् द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं पश्यतीति क्रियाफलयोरभिधानं। यथा छिनत्तीति यथोद्यस्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभावस्य च उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते क्रियावसानत्वात् फला। क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात्। इतरो

आ॰ वेत्युक्तमनूद्य व्याचष्टे। भिन्नमिवेति॥ इवशब्दस्योपमार्थमुपेत्य शङ्कते। नन्विति॥ द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाद्दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः। द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्न तस्य सत्यतेति परिहरति। वाचारम्भणमिति॥ तत्र तस्मिन् खिल्यभावे सतीति यावत् स्वप्नादिद्वैतमिव जागरितेऽपि तद्द्वैतं यस्मादालक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा खिल्यभूतोऽपरमार्थतः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना। परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे खिल्यभूते दृष्टान्तमाह। चन्द्रादेरिवेति॥ इतरशब्दमनूद्य तस्यार्थमाह। द्रष्टेति॥ अविद्यादशायां सर्व्वाण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्म्मनिर्देशस्य सर्व्वकारकोपलक्षणात्वादित्याह। इतरेति॥ क्रियाफलयोरेकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति। यथेति॥ दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्यानन्तरोक्तं हेतुमेव स्पष्टयति। क्रियेति॥

उ० येनेदꣳ सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयात्

भा० घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्व्वं पूर्व्ववद्विजानाति इयमविद्यावदवस्था। यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्यानाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्व्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितं आत्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्विजानीयात्॥

सर्व्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया। अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः। क्रियाभावे च फलाभावः। तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः। आत्मत्वादेव सर्व्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं

व्या० अतश्च जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरेकशब्दत्वमविरुद्धमिति शेषः। उत्तरवाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति। इतर इति॥ तथेतरो द्रष्टा नरेण चक्षुषाऽन्ते द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः। उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्व्ववाक्यवत्कर्तृकर्म्मनिर्देशस्य सर्व्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रिया। तत्फलाभिधायित्वं तुल्यमित्याह। सर्व्वमिति॥ यत्र हीत्यादि वाक्यार्थमुपसंहरति। इयमिति॥ अत्र वा अस्येत्यादि वाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। यत्र त्विति॥ उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे। यत्रेति॥ तमेवार्थं सङ्क्षिपति। यत्रैवमिति॥ सर्व्वं कर्तृकरणादीति शेषः। तत्केनेत्यादि व्याकरोति। तत्तत्रेति॥

किं शब्दस्याक्षेपार्थं कथयति। सर्व्वत्र हीति॥ ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याह। आत्मत्वादिति॥ सर्व्वस्यात्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य सर्व्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते। न चेति॥ कथं तर्हि सर्व्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्या-

उ० विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥
चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

भा० वास्ति। न चानात्मा सन्सर्व्वमात्मैव भवति कस्यचित्। तस्मा-
दविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्य-
तिरेकेणास्ति किञ्चित्तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रिया-
कारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां
तत्साधनानाञ्चात्यन्तमेव निवृत्तिः। केन कमिति क्षेपार्थं
वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थं। न केनचिदपि
प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः। केनचित्
किञ्चित्कश्चित्कथंचिन्न पश्येदेवेत्यर्थः। यत्राप्यविद्यावस्था-
यामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन
विजानीयात् येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनि-

व्या० शङ्क्याह। तस्मादिति॥ भेदभानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह।
तस्मात्परमार्थेति॥ तद्धेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः॥ एकत्व-
प्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि
स्यान्नेत्याह। अत इति। करणप्रमाणयोरभावे कार्य्यस्य विरुद्ध-
त्वादिति यावत्॥ ननु किंशब्दे प्रश्नार्थे प्रतीयमाने कथं क्रिया-
तत्साधनयोरत्यन्तनिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राह। केनेति।
किंशब्दस्य प्रागेवाक्षेपार्थत्वमुक्तं तत्राक्षेपार्थवचो विदुषः सर्व्व-
प्रकारक्रियाकारकाद्यसम्भवप्रदर्शनार्थमित्यन्तमेव क्रियानिवृत्ति-
र्विदुषो युक्तेत्यर्थः॥ सर्व्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति। केन-
चिदिति॥ कैवल्यावस्थामास्थाय सञ्ज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव
किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्व-
माह। यत्रापीति॥ येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्व्वं जानाति
तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह।

भा॰ युक्तत्वात् ज्ञातुश्च ज्ञेये एव हि जिज्ञासा नात्मनि। न चाग्नेरिवात्मात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते। तस्माद्येनेदं सर्व्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वान्यो विजानीयाद्यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलो द्वयोर्वर्त्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्केवलं कर्म्मानिरपेक्षममृतत्वसाधनं तदक्तव्यमिति मैत्रेयिब्राह्मणमारब्धं। तच्चात्मज्ञानं सर्व्वसन्न्यासाङ्गविशिष्टं। आत्मनि च विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवति। आत्मा च प्रियः सर्व्वस्मात्तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च। दर्शनप्रकारा उक्ता-

---

आ॰ येनेति। येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षीणत्वान्न साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ आत्मनः सन्दिग्धभावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह। ज्ञातुश्चेति। किञ्चात्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञानान्तरेण वा नाद्य इत्याह। न चेति॥ न द्वितीय इत्याह। न चाविषय इति। ज्ञानान्तरस्याभावात्तस्य विषयोऽयमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते। न हि ज्ञानान्तरमस्ति नान्यतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ आत्मनि प्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतीत्याह। तस्मादिति॥ विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति। यदा त्विति। तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वं। विशेषविशेषविज्ञानापेक्षं तु सञ्ज्ञाभाववचनमित्यविरोध इति॥ १४॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणं॥

पूर्व्वोत्तरब्राह्मणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। यत्केवलमिति॥ कैवल्यं व्याचष्टे। कर्म्मेति। निरपेक्षमिति तच्चात्मज्ञानमुक्तमिति सम्बन्धः। ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति चकारार्थः॥ आत्मज्ञानं सन्न्यासिनामेवेति नियन्तुं विशिनष्टि। सर्व्वेति॥ ननु

भा० स्तत्र च श्रोतव्य आचार्य्यागमाभ्यां। मन्तव्यस्तर्कतस्तत्र तर्कश्च उक्त आत्मैवेदं सर्व्वमिति। प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं आत्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वञ्च। तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदा शङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते। यस्मात्परस्परोपकार्य्योपकारकभूतं जगत्सर्व्वं पृथिव्यादि यच्च लोके परस्परोपकार्य्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्व्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टं। तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परकार्य्यकारणत्वात् तथाभूतं भवितुमर्हति। एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यतेऽथवा आत्मैवेदं सर्व्वमिति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं

आ० कुतस्ततो नैराकाङ्क्षं सत्यपि तस्मिन्विज्ञेयान्तरसम्भवादत आह। आत्मनि चेति॥ न वा अरे पत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति। आत्मा चेति॥ तस्य निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं फलितमाह। तस्मादिति॥ स चेद्दर्शनार्हस्तर्हि तद्दर्शने कानि साधनानीत्याशङ्क्याह। स चेति॥ दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायप्रभेदाः॥ श्रवणमननयोः स्वरूपे विशेषं दर्शयति। तत्रेति॥ कोऽसौ तर्को येन आत्मा मन्तव्यो भवति तत्राह। तत्र चेति॥ दुन्दुभ्यादिग्रन्थः समस्यर्थः॥ उक्तमेव तर्कं सङ्क्षिपति। आत्मैवेदमिति॥ प्रधानादिवादमादाय हेत्वसिद्धिशङ्कायां तन्निराकरणार्थमिदम्ब्राह्मणमिति सङ्गतिं सङ्गिरते। तत्रायमिति॥ कथं हेत्वसिद्धिशङ्कोद्धियते तत्राह। यस्मादिति। तस्मात्तथा भूतं भवितुमर्हतीति उत्तरत्र सम्बन्धः॥ अन्योऽन्योपकार्य्योपकारकभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्रकृतिकञ्चेत्यत्र व्याप्तिमाह। यच्चेति। दृष्टं स्वप्नादीति शेषः॥ दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। तस्मादिति। तच्छब्दार्थं स्फुटयति। परस्परेति॥ तथाभूतमित्येककारणपूर्व्वकत्वा

भा॰ हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते। तथा हि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अन्यैर्व्याख्यातं आदुन्दुभिदृष्टान्ताच्छ्रोतव्यार्थं आगमवचनं प्राङ्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन। मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति। सर्व्वथापि तु यथागमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मन्तव्यं। यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव। तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक

आ॰ दिति गृह्यते ॥ विमतमेव कारणकं परस्परोपकार्य्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नवदित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेः। न हि सर्व्वं जगत्परस्परोपकार्य्योपकारकभूतमित्याशङ्क्याह। एष हीति ॥ हेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्त्तुं ब्राह्मणमिति सङ्गतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तामाह। अथ वेति ॥ प्रतिज्ञा हेतुक्रमेणोक्ता हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनं इत्यत्र तार्किकसम्मतिमाह। तथा हीति ॥ भर्तृप्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति। अन्यैरिति। दृष्ट्यादिवाक्यादारभ्य दुन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थं ॥ दुन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तं मनननिरूपणार्थमागमवचनं। निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः॥ एतद्दूषयति। सर्व्वथापीति। श्रवणादेर्विधेयत्वेऽपीति यावत्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य ततोऽवश्यं सत्यर्थलब्धं मननं न विधिमपेक्षते। यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तर्कस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्याभ्यसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धा तदपि विध्यनपेक्षितमेवेत्यर्थः ॥ त्रयाणां विध्यनपेक्षितत्वे फलितमाह। तस्मादिति। इति परकीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः॥ सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्युप-

उ॰ इयं पृथिवी सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीर-

---

भा॰ इत्यस्मदभिप्रायः । श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति । सर्व्वथापि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण उपसंह्रियते ॥

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्व्वेषां भूतानां मधु सर्व्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्य्यं मध्विव मधु । यथैको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्व्वर्त्तित एवमियं पृथिवी सर्व्वभूतनिर्व्वर्त्तिता तथा सर्व्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधुकार्य्यं । किञ्च यश्चायं पुरुषो ऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयो ऽमरणधर्म्मा पुरुषो यश्चायंमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्व्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः स च लिङ्गाभिमानी स च सर्व्वेषां भूतानामुपकाराकरणत्वेन मधु सर्व्वाणि च

ग्या॰ शमात्कथं परकीयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याह । सर्व्वथापि त्विति । तद्विध्युपगमेऽपीति यावत् ॥

एवं सङ्गतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । इयमित्यादिना ॥ यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विवृणोति । यथेति ॥ न केवलमुक्तं मधुद्वयमेव किन्तु मध्वन्तरञ्चास्तीत्याह । किञ्चेति ॥ पुरुषशब्दस्य चैत्रविषयत्वं वारयति । स चेति ॥ तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह । स च सर्व्वेषामिति ॥ सर्व्वेषाञ्च भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति । सर्व्वाणि चेति ॥ नन्वाद्यमेव मधुद्वयं श्रुतमश्रुतन्तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह । च शब्देति ॥ प्रथमपर्य्यायार्थमुपसंहरति । एवमिति । पृथिवी सर्व्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः

उ॰ स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १ ॥

भा॰ भूतान्यस्य मधु। च शब्दसामर्थ्यात्। एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्व्वभूतकार्य्यं। सर्व्वाणि च भूतान्यस्य कार्य्यं। अतोऽस्यैककारणपूर्व्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्य्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्य्यायाणां सर्व्वेषामर्थः सङ्क्षेपतः। अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्व्वं यदयमात्मेति इदममृतं यन्मैत्रेय्यै अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदं सर्व्वं। यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्व्वं भवति ॥ १ ॥

आ॰ शारीरस्येति चतुष्टयमेकं मध्विति शेषः ॥ मधुशब्दार्थमाह। सर्व्वेति। अस्येति पृथिव्यादेरिति यावत् ॥ परस्परमुपकार्य्योपकारकभावे फलितमाह। अत इति। अस्येति सर्व्वं जगदुच्यते ॥ उक्तञ्च यस्मात्परस्परोपकार्य्योपकारकभूतमित्यादि भवत्वनेन न्यायेन मधुपर्य्यायेषु सर्व्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथमित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। स प्रकृत आत्मैवायं चतुर्द्धोक्तो भेद इति योजना ॥ इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृशति। इदं ब्रह्मेति ॥ अत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदं शब्दार्थः ॥ तृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति। यद्विषयेति। इदं सर्व्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमित्युक्तं। सर्व्वं सर्व्वाप्तिसाधनमिति यावत् ॥ तदेव स्पष्टयति। यस्मादिति ॥ १ ॥

उ॰ इमा आपः सर्व्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृत-

---

भा॰ तथा आपो अध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानं ॥ २ ॥ तथाग्निर्वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानं ॥ ३ ॥ तथा वाय्वध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं । तदन्त-

---

आ॰ यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथान्येऽपि व्याख्येया इत्याह । तथेति ॥ रैतस इति विशेषणस्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्निति हि श्रुत्यन्तरं ॥ २ ॥ पृथिव्यामप्सु चोक्तन्यायमग्नावतिदिशति । तथेति ॥ वाङ्मय इत्यस्यार्थमाह । वाचीति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते ॥ ३ ॥ अग्नावुक्तन्यायं वायौ योजयति । तथेति ॥ वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । अध्यात्ममिति ॥ पृथिव्यादि तदन्तर्वर्त्तिनाश्च पुरुषायामेकवाक्योपात्तानामेकरूपं मधुत्वमिति शङ्कां परिहरन्नवान्तरविभागमाह ।

उ॰ मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्व्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रोत्रः

भा॰ गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकाराान्मधुत्वं। तथाचोक्तं। तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निरिति ॥ ४ ॥ तथादित्यो मधु चक्षुरध्यात्मं ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायान्तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्य-

---

आ॰ भूतानामिति ॥ पृथिव्यादीनां कार्य्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र समाम्नाधिकारसम्मतिमाह। तथा चोक्तमिति ॥ ४ ॥ यद्यप्यादित्यस्तृतीये भूतेऽन्तर्भवति तथापि देवताभेदमाश्रित्याग्नावुक्तन्यायं तस्मिन्नतिदिशति। तथेति ॥ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्याह चक्षुरिति ॥ ५ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु सम्पादयति। तथेति ॥ दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः श्रोत्रमेव दिशामध्यात्मं तथा-

उ॰ प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ८ ॥ अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳ स्तन-

भा॰ ध्यात्मं । प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥ तथा चन्द्रः अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥ तथा विद्युत्त्वक् तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मं ॥ ८ ॥ तथा

व्या॰ चाध्यात्मं श्रोत्रमित्येव वक्तव्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणमित्याशङ्क्याह । दिशामिति ॥ तथापीत्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः ॥ ६ ॥ दिक्षु व्यवस्थितन्यायं चन्द्रे दर्शयति । तथेति ॥ चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतिमनुसृत्याह । अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥ चन्द्रवद्विद्युतोऽपि मधुत्वमाह । तथेति ॥ अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह । त्वगिति ॥ ८ ॥ पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां

उ॰ यित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ १० ॥

भा॰ स्तनयित्नुः शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरो अध्यात्मं ॥ ९ ॥ तथाकाशोऽध्यात्मं हृदयाकाशो हृदयः आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्य्यकरणसङ्घातात्मान उपकुर्व्वन्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तं । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते ॥ १० ॥

आ॰ भूतानां मधु भवतीत्याह । तथेति ॥ अध्यात्मं शाब्द इत्यस्यार्थमाह । शब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति शाब्दः पुरुषस्तथापि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना ॥ ९ ॥ स्तनयित्नावुक्तन्यायमाकाशेऽतिदिशति । तथेति ॥ पर्य्यायान्तरं वृत्तमनूद्योत्थापयति । आकाशान्ता इति । प्रति शरीरिणं सर्व्वेषां शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् ॥ १० ॥

उ॰ अयं धर्म्मः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्म्मस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्म्मस्तेजो-

भा॰ अयं धर्म्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्म्मः कार्य्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते अयं धर्म्म इति। प्रत्यक्षवद्धर्म्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः। क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः। सत्यधर्म्मयोश्चाभेदेन निर्द्देशः कृतः। शास्त्राचारलक्षणयोरिह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्य्यारम्भकत्वात्। यस्त्वदृष्टोऽपूर्व्वाख्यो धर्म्मः सामान्यविशेषात्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्य्यमारभते *सामान्यरूपेण

आ॰ धर्म्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्द्देशानर्हत्वमाशङ्क्याह। अयमितीति। यद्यपि धर्म्मो प्रत्यक्षोऽयमिति निर्द्देशानर्हस्तथापि पृथिव्यादिधर्म्मकार्य्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयन्धर्म्म इति व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः॥ कोऽसौ धर्म्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन व्यपदेशस्तत्राह। धर्म्मश्चेति। व्याख्यातमादौ तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्ममित्यादाविति शेषः॥ तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वान्न चोदनालक्षणत्वमित्याशङ्क्य गौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभिप्रेत्याह। श्रुतीति॥ तस्मिन्नेव कार्य्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति। क्षत्रादीनामिति। तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षित्वोक्तं। जगत इति॥ जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह। पृथिव्यादीनामिति॥ धर्म्मस्य प्रत्यक्षेण

* समहितपञ्चतिपाठान्तरः।

उ॰ मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ ११ ॥

इदꣳ सत्यꣳ सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयो

भा॰ पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेष*रूपेण चाध्यात्मं कार्य्यकरणसङ्घातस्य तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजोमयस्तथाध्यात्मं कार्य्यकरणसङ्घातकर्त्तरि धर्म्मे भवो धार्म्मः ॥ ११ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्म्मः सोऽपि द्विःप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्य्य-

---

आ॰ व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह । प्राणिभिरिति । तेनानुष्ठीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्म्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् ॥ ननु तृतीयेऽध्याये यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तदिति सत्यधर्म्मयोरभेदवचनात्तयोर्भेदेनात्र पर्य्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह । सत्येति ॥ कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याह । दृष्टेति ॥ अदृष्टेन रूपेण कार्य्यारम्भकत्वं प्रकटयति यस्त्विति ॥ सामान्यात्मनारम्भकत्वमुदाहरति । सामान्यरूपेणेति ॥ विशेषात्मना कार्य्यारम्भकत्वं व्यनक्ति । विशेषेति ॥ धर्म्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह । तत्रेति ॥ द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह । तथेति ॥ ११ ॥

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्य्याये सत्यशब्दार्थमाह । तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यपिशब्दो धर्म्मोदाहरणार्थः ॥ द्वयोरपि प्रकारयोर्विनियोगं विभजते । सामान्यरूप इति ॥ उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र

---

* अदृष्टरूपेणेतिपाठान्तरः ।

उ० ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत
मिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ १२ ॥

इदं मानुषꣳ सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ १३ ॥

भा० करणसङ्घातसमवेतस्तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्त्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाध्यात्मं कार्य्यकरणसङ्घातसमवेतरि। सत्ये भवः सात्यः। सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

धर्म्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्य्यकरणसङ्घातविशेषः। स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादिस्तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्व्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्य्योपकारकभावेन वर्त्तमाना दृश्यन्ते। अतो मानुष्यादिजातिरपि सर्व्वेषां भूतानां मधु। तत्र मानुषा-

---

आ० कारणत्वेनानुगतार्थः ॥ यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह। तत्रेति। सत्य यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः ॥ यथायमध्यात्ममित्यादि वाक्यस्य विषयमाह। तथाध्यात्ममिति ॥ सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्य्यकरणसङ्घाते च कारणत्वे प्रमाणमाह। सत्येनेति ॥१२॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्व्वजात्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। धर्म्मसत्याभ्यामिति ॥ कथं पुनरेषा जातिः सर्व्वेषां भूतानां मधु भवति तत्राह। तत्रेति। भोगभूमिः समस्यर्थः ॥

उ॰ अयमात्मा सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वं ॥ १४ ॥

भा॰ द्विजातिरपि बाह्याध्यात्मिका चेत्युभयथा निर्द्देशभाग्भवति ॥ १३ ॥

यस्तु कार्य्यकरणसङ्घातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्व्वेषां भूतानां मधु न चायं शरीरशब्देन निर्द्दिष्टः पृथिवीपर्य्याय एव। न पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात्। इह तु सर्व्वात्माप्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्व्वविशेषः सर्व्वभूतदेवतागुणविशिष्टः कार्य्यकरणसङ्घातः सोऽयमात्मेत्युच्यते। तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमूर्त्तरसः सर्व्वात्मको निर्द्दिश्यते। एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्द्दिष्टोऽत्राध्यात्मविशेषाभावात् स न

आ॰ यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं दर्शयति। तत्रेति। व्यवहारभूमाविति यावत्। धर्म्मादिवदित्यपेरर्थः। निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येति भेदः। वस्तुतस्तु नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागित्युक्तं ॥ १३ ॥

अन्तिमपर्य्यायमवतारयति। यस्त्विति॥ आत्मनः शरीरेण गतत्वात्पुनरुक्तिरनुपयुक्तेति शङ्कते। नन्विति॥ अवयवावयवविषयत्वेन पर्य्यायद्वयमपुनरुक्तमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ परमात्मानं व्यावर्त्तयति। सर्व्वभूतेति॥ चेतनं व्यवच्छिनत्ति। कार्य्येति॥ यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यविषयमाह। तस्मिन्निति॥

उ॰ स वा अयमात्मा सर्व्वेषां भूतानामधिपतिः सर्व्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथ-

भा॰ निर्द्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्य्याये प्रवेशितः सोऽयमात्मा तस्मिन्नविद्याकृतकार्य्यकरणसङ्घातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्व्वेषां भूतानामयमात्मा सर्व्वरूपास्थः सर्व्वेषां भूतानामधिपतिः सर्व्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमारामात्यवत् किं तर्हि सर्व्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपतिरिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो विशे-

आ॰ यश्चायमध्यात्ममिति किमिति नोक्तमित्याशङ्क्याह । एकदेशेनेति । अन्त्येत्यन्तपर्य्यायोक्तिः ॥ यश्चायमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्त्विति ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्मिन्निति । परिशिष्टः पूर्व्वपर्य्यायेष्वनुपदिष्टोऽन्त्ये पर्य्यायेऽयमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि खिल्यदृष्टान्तवचसा प्रवेशितस्तेन परमात्मना तादात्म्यकृतो विद्वान् अत्र आत्मशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य सर्व्वेषामित्यादि व्याचष्टे । तस्मिन्निति । अविद्यया कृतः कार्य्यकरणसङ्घात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्व्वरूपास्यः सर्व्वेषां भूतानां अधिपतिरिति सम्बन्धः ॥ व्याख्येयपदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह । सर्व्वेषामिति । तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्व्वरूपास्य इत्युक्तः ॥ स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना ॥ सर्व्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थ-

उ० नेमौ चाराः सर्व्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि

भा० नक्ष्यधिपतिरिति । एवं सर्व्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदितीदं तद्व्याख्यातमेवमात्मानमेव सर्व्वात्मत्वेनाचार्य्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्व्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया अब्रह्मासीत्सर्व्वमेव च सदसर्व्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्सर्व्वं सत्सर्व्वमभवत् । परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन्सर्व्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्व्वात्मनि सर्व्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते । तद्यथा रथ-

आ० सिद्धो किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशङ्क्याह । राजत्वेति । राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः ॥ राजाधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति । एवमिति ॥ उक्तस्य विद्याफलस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वमाह । यदुक्तमिति ॥ तदेव व्याख्यानं स्फोरयति । एवमिति । मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणेति यावत् ॥ एवमित्यस्यार्थं कथयति । यथेति । मधुब्राह्मणे पूर्व्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणात्मनि श्रवणादित्रयं सम्पाद्य विद्वान् ब्रह्माभवदिति सम्बन्धः ॥ ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वापरिच्छिन्नत्वं न प्राचामविद्यादशायामित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । समानाधिकरणे पञ्चमीत्रयं । एवंलक्षणाद्ब्रह्माप्नोति श्रवणादिकृतात्सत्साक्षात्कारादिति यावत् ॥ अब्रह्मत्वादिधीध्वस्तिस्तर्हि कथ-

उ॰ सर्व्वाणि भूतानि सर्व्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

भा॰ नाभौ च रथनेमौ चाराः सर्व्वे समर्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः। एवमेतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि सर्व्वे देवा अग्न्यादयः सर्व्वे लोका भूरादयः सर्व्वे प्राणा वागादयः सर्व्व एत आत्मनो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिना अविद्याकल्पिताः सर्व्वं जगदस्मिन्समर्पितं। यदुक्तं ब्रह्मविद्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति। स एष सर्व्वात्मभावो व्याख्यातः। स एष विद्वान्ब्रह्मवित्सर्व्वोपाधिः सर्व्वात्मा सर्व्वं भवति। निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा-

आ॰ मित्याशङ्क्याह। तान्विति॥ वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयति। परिसमाप्त इति॥ यस्य शास्त्रस्यार्थौ विषयप्रयोजनाख्यौ ब्रह्मकण्डिकायां चतुर्थादौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थौ यथोक्तन्यायेन निर्द्धारित इत्यनुवादार्थः। सर्व्वात्मभूतत्वं सर्पादिवत्कल्पितानां सर्व्वेषामात्मभावेन स्थितत्वं। सर्व्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्व्वात्मत्वं। सर्व्व एत आत्मान इति कुतो भेदोक्तिः॥ आत्मैक्यस्य शास्त्रीयत्वादित्याशङ्क्याह। जलचन्द्रवदिति॥ दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह। सर्व्वमिति॥ उक्तस्य सर्व्वात्मभावस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वं निर्दिशति। यदुक्तमिति॥ सर्व्वात्मभावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। स एष इति॥ सर्व्वेण कल्पितेन द्वैतेन सहितमधिष्ठानभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्व्वोपाधिकतद्रूपेण स्थितः सर्व्वो भवति। तदेवं कल्पितं सप्रपञ्चत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषोऽभीष्टमित्यर्थः॥ विद्वद्दृष्ट्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति। निरुपाधिरिति॥ निरुपाख्यत्वं शब्दप्रत्ययागोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रप-

भा॰ नधर्मोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽनणु-
रित्येवंविशेषणो भवति ॥ १५ ॥

तमेतमर्थमजानन्तस्तार्किकाः केचित्पण्डितम्मन्याश्चा-
गमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोह-
मगाधमुपयान्ति । तमेतमर्थमेतौ मन्त्रावनुवदतः । अनेज-
देकं मनसो जवीयस्तदेजति तन्नैजतीति । तथा च तैत्ति-
रीयके । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । एतत्सामगाय-
न्नास्ते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नमित्यादि । तथा च छान्दोग्ये ।
जक्षन्क्रीडन्रममाणः स यदि पितृलोककामः सर्व्वगन्धः
सर्व्वरसः सर्व्वज्ञः सर्व्वविदित्यादि । आथर्वणे च । दूरात्सुदूरे
तदिहान्तिके च । कठवल्लीष्वपि । अणोरणीयान्महतो महो-
यान् । कस्तं मदामदं देवं । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति
च । तथा गीतासु । अहं क्रतुरहं यज्ञः । पिताहमस्य जगतः ।
नादत्ते कस्यचित्पापं । समं सर्व्वेषु भूतेषु । अविभक्तं
विभक्तेषु । ग्रसिष्णुः प्रभविष्णु चेत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव
प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विक-

आ॰ चलत्वमविद्याकृतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थो विरोध
उक्तः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि तार्किका मीमांसकाश्च शास्त्रार्थविरुद्धं पश्यन्तो
ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुह्यन्ते तत्राह । तमेत-
मिति ॥ वादिव्यामोहव्याख्यानं सूत्रमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैरूप्ये
प्रमाणमाह । तमित्यादिना ॥ तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देन अहमन्नम-
न्नमदन्तमद्मीत्यादि गृह्यते । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः ।
सत्यसङ्कल्पो विजरो विमृत्युरित्यादि गृहीतं । श्रुतिसिद्धे द्वैरूप्ये

भा० अयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्त्ता अकर्त्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यञ्चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्ति । अविद्याया विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्व्वत्र । तस्मात्तत्र य एव श्रुत्याचार्य्यदर्शितमार्गानुसारिणः त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः । परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता ॥ यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्त्तारं यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहि इत्येतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिका नीता । तस्या आख्यायिकायाः सङ्क्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृतत्वसर्व्वप्राप्त्यादिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति । यथा आदित्य उद्यन् शार्वरं तमोऽपनय-

---

आ० स्मृतिमपि संवादयति । तथेति ॥ पूर्व्वोक्तप्रकारेणागमार्थे विरोधसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानादादिविभ्रान्तिरित्युपसंहरति । इत्येवमादीति ॥ विकल्पमेव स्फुटयति । अस्तीति ॥ सर्व्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वात्मनीति यावत् ॥ के तर्हि पारं ब्रह्मविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मज्ञानफलमाह । त एवेति ॥ तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विस्तरेणोक्ता वृत्तं कीर्त्तयति । परिसमाप्तेति ॥

ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । एतस्या इति । इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकां परामृशति । आनीतेति ॥ इदं वैतन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः ॥ तदेतदृषिरित्यादेस्तात्पर्य्यमाह । तस्या इति ॥ तदाश्वेत्यादिरेको मन्त्रः । आथर्वणायेत्यादिरपरः ॥ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमा

भा॰ तीति तद्वत्। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या या इन्द्रराजरचिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि। यस्मादश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यामिन्द्ररचिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य शिरश्छित्वाश्व्यं शिरः प्रतिसन्धाय तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसन्धाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता। तस्मात्ततः परतरं किञ्चित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा कुत एव वर्त्तमानमिति नातःपरा स्तुतिरस्ति। अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या। सर्व्वपुरुषार्थानां कर्म्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धं। तच्च कर्म्म वित्तसाध्यं तेनाशापि नास्ति अमृतत्वस्य। तदिदममृतत्वं केवलयात्मविद्यया कर्म्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात्कर्म्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्म्मप्रकरणादुत्तीर्य्य कर्म्मणा विरुद्धत्वात्केवलमन्यासमसहिताभिहिताऽमृतत्वसाधनाय। तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि चैवं स्तुता

आ॰ यादृश्या ब्रह्मविद्यास्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्क्याह। एवं हीति॥ तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति॥ केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह। अपि चेति॥ अपिशब्दः स्तावकब्राह्मणसम्भावनार्थः। मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः। एवंशब्दसूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति। या इन्द्रेति॥ तस्या दुष्प्रापत्वे हेतुमाह। यस्मादिति॥ महान्तमायासं स्फुटयति। ब्राह्मणस्येति॥ कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्यं फलितमाह। तस्मादिति॥ न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किन्तु प्रकारान्तरेणापीत्याह। अपि चेति॥ तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति। सर्व्वेति॥ केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्म्मनिरपेक्षयेति। तत्र हेतुः। यस्मादिति॥ किमिति तर्कप्रकरणे प्राप्तापि प्रकरणान्तरे

भा° ब्रह्मविद्या। सर्व्वो हि लोको द्वन्द्वारामः। स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते इति श्रुतेः। याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नात्मज्ञानबलात् भार्य्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानहप्त आत्मरतिर्बभूव। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाद्व्युत्तिष्ठतापि प्रियायै भार्य्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता। प्रियं भाषसे एह्यास्वेति लिङ्गात्।

अत्रेयं स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यवोचाम। का पुनः साऽऽख्यायिकेत्युच्यते। इदमित्यनन्तरनिर्द्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ सन्निहितत्वात्। वैशब्दः स्मरणार्थः। तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यपदिशति। यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविष्कृतं मधु तदिदं मध्विहानन्तरं निर्द्दिष्टं इयं पृथिवीत्यादिना। कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु-

व्या° कथ्यते तत्राह। कर्म्मणेति॥ प्रसिद्धं पुमर्थोपायं कर्म्मेत्युक्ता विद्यायामेवादरं तदधिकृतां समधिगतेति फलितमाह। तस्मादिति॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति। अपि चेति॥ अनात्मासक्तिं त्यक्ता आत्मन्येवात्मरतिहेतुत्वान्महती विद्येत्यर्थः॥ विद्यान्तरेण तस्याः स्तुतिमाह। अपि चैवमिति॥ कथं ब्रह्मविद्या भार्य्यायै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राह। प्रियमिति॥

आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य वृत्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्व्वकं तामवतार्य्य व्याकरोति। अत्रेत्यादिना॥ ब्रह्मविद्या सप्तम्यर्थः। पदार्थमुक्ता वाक्यार्थमाह। यदिति॥ दध्यङ्ङित्यादि व्याकुर्व्वन्नाकाङ्क्षापूर्व्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकामनुकीर्त्तयति। कथमित्यादिना॥ आभ्यामश्विभ्यामिति यावत्। केन प्रकारेणाव।

भा॰ नामब्राह्मणमुवाच। तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनो-पगच्छति। स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनु-ब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति। तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति। तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति। कथं मा त्रास्येथे इति। यदा नावुपनेष्यसे। अथ ते शिरश्छित्वाऽन्यत्राहृत्योपनिधास्यावः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः। तेन नावनुव-क्ष्यसि। स यदा नावनुवक्ष्यसि। अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छे-त्स्यति। अथ ते स्वशिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति। तथेति तौ होपनिन्ये। तौ यदोपनिन्ये। अथास्य शिरश्छि-त्वान्यत्रोपनिदधतुः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः। तेन हाभ्यामनूवाच। स यदाभ्यामनूवाचा-थास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद। अथास्य स्वं शिर आहृत्य

आ॰ चेत्यपेक्षायामाह। तदेनयोरिति॥ एनयोरश्विनोस्तन्मधु प्रीत्या स्पदमासीत्। तदप्राप्ताभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मणस्तदुवाचेत्यर्थः॥ यद-श्विभ्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेवैनयो-रश्विनोराचार्य्यत्वेन ब्राह्मणसमीपगमनं कृतवानित्याह। तदे-वेति॥ आचार्य्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति। स होवा-चेति॥ एतच्छब्दो मध्वनुभवविषयः। यद्यर्थो यच्छब्दस्तच्छब्द-स्तर्हीत्यर्थो वां युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत्। तौ देवभिषजावश्विनौ शिरश्छेदनिमित्तं मरणं पश्यन्त्यर्थः। नावावामुपनेष्ये स्वशिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत्। अथ शब्दस्तदेत्यर्थः। ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्य्यमथेत्युक्तं। मधुप्रवचना-नन्तर्य्यं तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः। यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य छेदनानन्तर्य्यं चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः। तर्हि समस्तमपि

उ॰ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वां नरा सनये दꣳस उग्र-

भा॰ तद्धास्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु तावदेव तत्राभिहितं न तु कृत्स्नमात्मज्ञानाख्यं । तत्र याऽऽख्यायिकाभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते ॥ ० ॥

॥ ० ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽनेन प्रपञ्चेनाश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिस्तदेतत्कर्म ऋषिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभमानोऽवोचदुक्तवान् । कथं तद्दंस इति व्यवहितेन सम्बन्धः । दंस इति कर्मणो नामधेयं । तच्च दंसः किं विशिष्टं । उग्रं क्रूरं । वां युवयोः । हे नरा नराकारौ अश्विनौ तच्च कर्म किन्निमित्तं सनये लाभाय लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं

आ॰ मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह । यावत्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताख्यायिका किमर्थमत्रानीतेत्याशङ्क्येतस्याः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति । तत्रेति ॥

ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति । इदमिति ॥ तद्वामित्यादि मन्त्रमुत्थाप्य व्याचष्टे । तदेतदिति ॥ कथं लाभायेति क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह । लाभेति ॥ ननु प्रतिषेधे मुख्यो नकारः कथमिवार्थे व्याख्यायते तत्राह । नकारस्त्विति ॥ वेदे पदादुपरिष्टात् यो नकारः श्रुतः स खलूपचारः सन् उपमार्थोऽपि सम्भवति न निषेधार्थः ॥ तत्रोदाहरणमाह । यथेति ॥ अभ्रं न गूढमश्विनेत्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । अभ्रमिवेति ॥ यद्वदिति उपमार्थीये नकारे सति वाक्यस्वरूपमनूद्य तदर्थं कथयति । तन्यतुरित्यादिना ॥ विद्यास्तुतिद्वारा तद्वक्तारावश्विनावत्र न स्तूयेते किन्तु क्रूरकर्मका-

उ॰ माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वाममृस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

भा॰ कर्माचरति तथैवैतौ उपलभ्येते । यथा लोके तदाविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्रहसि भवद्भ्यां कृतं किमिवेत्युच्यते तन्यतुः पर्जन्यो न इव । नकारस्तूपरिष्टादुपचारः । उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथाश्वं न अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्वादिशब्दैस्तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्माविष्कृणोमि इति सम्बन्धः । नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्यातां । निन्दावचनौ हि इमौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमप्यति क्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयोर्न लोम च हीयत इति । न चान्यत् किञ्चिद्धीयत एवेति । स्तुतावेवैतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि

व्या॰ रित्वेन निन्द्येते तदप्याख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थेत्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति ॥ आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वमविरुद्धमिति परिहरति । नैष इति ॥ लोममात्रमपि न हीयते यस्मात्तस्मादिद्या स्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना ॥ यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरश्विनोर्न दृष्टहानिः तथाप्यदृष्टहानिः स्यादेवेत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेनाह । न चेति ॥ कथं पुनर्निन्दायां दृश्यमानायां स्तुतिरिष्यते तत्राह । निन्दामिति ॥ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुमपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्द्यं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोतुमेव न भवति किन्तु निन्दितुमपि तथा च ब्राह्मणयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह । तथेति ॥ तद्दामित्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्द्धे व्याख्यायाख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्व-

उ॰ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विना दधी-

भा॰ लौकिकाः स्मरन्ति। तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा दध्यङ्ङाथर्वणः। ह इति अनर्थको निपातः। यन्मधुकक्षमात्मज्ञानलक्षणं। आथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा यदीमुवाच यत् प्रोवाच मधु। ईमिति अनर्थको निपातः। इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थं॥ १६॥

तथाऽन्यो मन्त्रस्तामेवाख्यायिकामनुस्मरति स्म। आथर्वणो दध्यङ्ङाथर्वणोऽन्यो विद्यत इति। अतो विशिनष्टि दध्यङ्ङाथर्वणस्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अश्विना-विति मन्त्रदृशो वचनं अश्व्यं अश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्म-णस्य शिरसि छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्वा ईदृशमति क्रूरं कर्म कृत्वा अश्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवन्तौ युवां। स च आथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रोवाच यत्पूर्व्वं

आ॰ विरोधश्चोद्धृत्य उत्तरार्द्धं व्याचष्टे। दध्यङ्ङिति। यत्कक्ष्यं ज्ञानाख्यं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रोवाच। यच्चासौ मधु युवाभ्यामुक्तवान् तदहमाविष्कृणोमि इति सम्बन्धः॥ समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राह। मन्त्रान्तरेति॥ १६॥

तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह। तथेति॥ विशिनष्टीत्य दर्शयन्व्याकरोति। दध्यङ्ङिति। प्रथममश्व्यमित्यादि पदार्थवचन मश्वस्येत्यादि। कृत्वेत्यस्य कर्म्मोक्तिः। अश्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्वयार्थ-मुक्तमिति विभागः॥ प्रेत्तापूर्व्वकारि॰ णामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति

ॐ चेशूर्(ं)शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

भा० प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति। स किमर्थमेवं जीवितसन्देहमारुह्य प्रावोचदित्युच्यते ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन्जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत्किन्तन्मधु प्रावोचदित्युच्यते त्वाष्ट्रं त्वष्टादित्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञशिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्रतिसन्धानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म। तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसन्धानादिविषयं दर्शनं त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दस्रौ दस्राविति परबलानां उपक्षयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ। अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसम्बन्धि युवाभ्यामवोचदपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधु ब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यनुवर्त्तते ॥ १७ ॥

आ० शङ्कित्वा समाधत्ते। स किमर्थमिति॥ ऋतायन्नित्यत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति। जीवितादपीति॥ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमित्यादि श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह॥ यज्ञस्येत्यादि॥ प्रवर्ग्यकर्मण्येवं प्रवृत्तेऽपि प्रकृते विज्ञाने किमायातं तदाह। तत्रेति॥ उक्तमेव सङ्क्षिपति यज्ञस्येति। यद्यथोक्तदर्शनं तत्त्वाष्ट्रं मधु यच्च तन्मधु तत्प्रावोचदिति सम्बन्धः। अध्यायद्वयप्रकाशितद्वितीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमिति यावत्॥ १७॥

उ॰ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आवि-

---

भा॰ इदं वै तन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसम्बन्ध्याख्यायिकोपसंहर्त्तारौ। द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्त्तते यत्कक्ष्यं च मधु उक्तवान् आथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तं। किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्व्वाणः प्रथमं भूरादीँल्लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि। तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि। पुरः पुरस्तात् ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविश-

आ॰ उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपुनरुक्तार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। उक्ताविति॥ आख्यायिकाविशेषेण प्राप्तं सङ्कोचं परिहरति। द्वयोरिति॥ उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते। ब्रह्मेति॥ सम्बन्धवान्तरसङ्गतिमाह। यत्कक्ष्यमिति॥ हिरण्यगर्भकर्तृकं शरीरनिर्म्माणमत्र नोच्यते किन्तु प्रकरणबलादीश्वरकर्तृकमित्याह। यत इति। शरीरसृष्ट्युपेतया लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहसृष्ट्यानन्तरं प्रवेशात्पूर्व्वमिति यावत्॥ स हि सर्व्वपु शरीरेषु वर्त्तमानः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या पुरिशयः सन्पुरुषो

उ॰ शदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतं॥ १८॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपꣳ रूपं प्रतिरूपो

भा॰ दित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः। स वा अयं पुरुषः सर्व्वासु पूर्षु सर्व्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते। न एतेनानेन किञ्चन किञ्चिदपि अनावृतं अनाच्छादितं। तथा नैनेन किञ्चनासंवृतं। अन्तः अननुप्रवेशितं वाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतं। एवं स एव नामरूपात्मनान्तर्वहिर्भावेन कार्य्यकरणरूपेण व्यवस्थितः पुरश्चक्रे इत्यादिमन्त्रः सङ्क्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः॥१८॥

इदं तन्मध्वित्यादि पूर्व्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। रूपं प्रति रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः॥ प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक् संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थानस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते। न हि चतुष्पदो द्विपादा

आ॰ भवतीत्युक्ता प्रकारान्तरेण पुरुषार्थं व्युत्पादयति। नैत्यादिना॥ वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्व्वं जगदोतप्रोतत्वेनात्मव्याप्तमित्यर्थं विशेषमाश्रित्याह। वाह्येति॥ पूर्णत्वे सत्यात्मनो दिव्यो ह्यमूर्त्त इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह। एवमिति॥ मन्त्रब्राह्मणयोरर्थैकमत्यमाशङ्क्याह। पुर इति॥ १८॥

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूद्य मन्त्रान्तरमवतारयति। इदमिति। प्रतिशब्दस्तन्त्रेणोच्चरितः रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना॥ अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति। यादृगित्यादिना॥ उक्त

उ० बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै

भा० जायते द्विपदो वा चतुष्पात्स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते। तदस्यात्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्यात्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत। यदा पुनः कार्य्यकरणात्मना नामरूपेऽव्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत। इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यते एकरूप एव प्रज्ञानघनः मन्त्रविद्याप्रज्ञाभिः। कस्मात्पुनः कारणात् युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य

आ० मर्थमनुभवारूढं करोति। न हीति॥ रूपान्तरभवने कर्म्मान्तरं वारयति। स एव हीति। प्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्य्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः॥ तदेव व्यतिरेकेणान्वये च स्फुटयति। यदि हीत्यादिना॥ मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह। मायाभिरिति। मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्व्वाच्यादृगड़ायमानाज्ञानवशादेष बहुरूपो भाति॥ प्रकारभेदात्तु बहुक्तिरिति वाक्यार्थमाह। एकरूप एवेति। अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्व्वकं निवेदयति। कस्मादित्यादिना। यथा रथेषु युक्ता वाजिनो रथिनं स्वगोचरं देशं प्रापयितुं प्रवर्त्तन्ते तथास्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः। स्वविषयप्रकाशनं यस्मा-

उ० हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा

भा० हरयो हरणादिन्द्रियाणि। शता शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति। तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नात्मप्रकाशनाय। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूरिति हि काठके। तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण। एवं तर्ह्ययमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते उच्यते अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च प्राणिभेदस्यानन्त्यात्। किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्माऽपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इति अपूर्वं। नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरं। नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरं। अबाह्यं तथा वहिरस्य

आ० त्प्रवर्त्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च बहुत्वात्तद्रूपैरेष बहुरूपो भातीति योजना॥ हरिशब्दस्येन्द्रियेषु प्रवृत्तौ निमित्तमाह। हरणादिति। प्रतीचो विषयान्प्रतीति शेषः॥ इन्द्रियबाहुल्ये तु हेतुमाह। प्राणीति। इन्द्रियबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति शेषः॥ नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्कथं तद्विषयवशादात्मनोऽन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याह। तत्प्रकाशनायेति॥ तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहरति। तस्मादिति॥ यद्वा यथोक्तश्रुतिवशेन लब्धमर्थमाह। तस्मादिति। यस्मादिन्द्रियाणि पराग्विषये प्रवृत्तानि तस्मात्तैरिन्द्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः॥ युक्ता हीति सम्बन्धमाश्रित्य शङ्कते। एवं तर्हीति॥

उ० ब्रह्म सर्व्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १९ ॥ इतिपञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या-

---

भा० न विद्यत इत्यवाच्यं। किं पुनस्तं निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा कोऽसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्व्वानुभूः सर्व्वात्मना सर्व्वमनुभवतीति सर्व्वानुभूरित्येतदनुशासनं सर्व्ववेदान्तोपदेशः। एष सर्व्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः। एतदमृतमभयं परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः॥ १९ ॥ चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं॥ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च तत्र वंश

व्या० अयमित्यादिवाक्येन परिहरति। अयमिति। तत्तदिन्द्रियादिरूपेणात्मन एवाविद्यया भानात्सम्बन्धस्य कल्पितत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः॥ इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह। प्राणिभेदस्येति॥ वाक्यार्थव्याख्यानार्थमित्यागतेन तत्सन्दर्भेण भूमिकामारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। किं बहुनेत्यादिना॥ न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थः सङ्क्षिप्योपसंहृतः किन्तु सर्व्ववेदान्तानामित्याह। एष इति॥ तस्योभयविधपुरुषार्थरूपार्थमाह। एतदिति॥ वक्तव्यान्तरपरिशेषशङ्कां परिहरति। परिसमाप्तश्चेति॥ १९ ॥ चतुर्थस्य पञ्चमं ब्राह्मणं॥ ॥

ब्रह्मविद्यां सङ्क्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्य्यमाह। अथेति। महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा

उ० च्छाण्डिल्यः कैाशिकाच्च गैातमाच्च गैातमः ॥ १ ॥
आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाता-
च्चानाभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आन-
भिम्लातादानभिम्लाता गैातमाद्गैातमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यैा पाराशर्य्या-
त्पाराशर्य्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
गैातमाच्च गैातमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पारा-
शर्य्यात्पाराशर्य्यो वैजवापायनाद्वैजवापायनः
कैाशिकायनेः कैाशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकैाशि-
काद्घृतकैाशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः
पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य
आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि-

भा० इव वंशो यथा वेणुवंशः पर्व्वणः पर्व्वणो हि भिद्यते तद्व-
दाग्रात्प्रभृत्यामूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायचतुष्टयस्याचार्य्यप-
रम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते। तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्च-

आ० महाभागधेयेति स्तुतिः ॥ ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह। मन्त्रस्येति।
स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणत्त्वमत्वे सत्यध्यापनं जपस्तु प्रत्यहमावृ-
त्तिरिति भेदः॥ यथोक्तनीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह।
तत्रेति ॥ तदेव स्फुटयति। यथेति। शिष्यावसानोपलक्षणीभू-
तात्पैातिमाष्यादारभ्य तदादिर्वेदाख्यब्रह्ममूलपर्य्यन्तोऽयं वंशः।
पर्व्वणः पर्व्वणो भिद्यत इति सम्बन्धः ॥ वंशशब्देन निष्पन्नमर्थ-
माह। अध्यायचतुष्टयस्येति ॥ अथात्र शिष्याचार्य्यवाचकशब्दा-
भावे कुतो व्यवस्थेति तत्राह। तत्रेति। परमेष्ठिब्रह्मशब्दयोरे-

उ० रैापजन्धनेरैापजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजा-
द्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गैातमा-
द्गैातमो गैातमाद्गैातमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डि-
ल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यःकाप्यः
कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो
विदर्भीकैाण्डिन्याद्विदर्भीकैाण्डिन्यो वत्सन-
पातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथःसैाभरात्प-
न्थाःसैाभरो ऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा-
द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचआथर्व-
णाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वदैवो मृत्योः

भा० मन्त्र आचार्य्यः। परमेष्ठी विराट् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्ततः
परमाचार्य्यपरम्परा नास्ति। यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयम्भु
तस्मै ब्रह्मणे स्वयम्भुवे नमः॥१॥२॥ इति श्रीगोविन्दभगव-
त्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छङ्कर-

व्या० कार्य्यत्वमाशङ्क्याह। परमेष्ठीति॥ कुतस्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्ति-
स्तत्राह। तत इति॥ स्वयं प्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाचार्य्या-
न्तरमपेक्षते। ईश्वरानुगृहीतस्य बुद्धावाविर्भूताद्वेदादेव विद्या-
लाभसम्भवादित्यर्थः॥ कुतस्तर्हि वेदो जायते तत्राह। यत्पुन-
रिति॥ परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वान्न
हेत्वपेक्षेत्यर्थः॥ आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भव-
न्तीति द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम इत्युक्तं व्याचष्टे। तस्मा इति॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य

उ॰ प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ॐ तत्सत् ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

भा॰ भगवतः कृतायां बृहदारण्यकवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ उपनिषद्वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॥

व्या॰ श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॥

उ० ॐ नमः परमात्मने ॥ जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य

भा० जनको ह वैदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते। उपपत्तिप्रधानत्वादतिक्रान्तेन मधुकाण्डेन समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता। मधुकाण्डं ह्यागमप्रधानं। आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते शक्नुतः करतलगतबिल्वमिव दर्शयितुं। श्रोतव्यो मन्तव्य इति ह्युक्तं। तस्मादागमार्थस्यैव परीक्षापूर्वकं निर्द्धारणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभते। आख्यायिका तु विज्ञा-

आ० मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कक्ष्यस्येति मधुद्वयं व्याख्यातं। सम्प्रति काण्डान्तरारम्भं प्रतिजानीते॥ जनक इति॥ ननु पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये व्याख्यातमेव तत्त्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते। तथा च पुनरुक्तेरलं मुनिकाण्डेनेति तत्राह। उपपत्तीति॥ तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेन्नेत्याह। मधुकाण्डं हीति॥ ननु प्रमाणादागमादेव तत्त्वज्ञानमुत्पत्स्यते किमुपपत्त्या तत्प्रधानेन काण्डेन वेति तत्राह। आगमेति॥ करणत्वेनागमस्तत्त्वज्ञाने हेतुः। उपपत्तिरुपकरणतया पदार्थपरिशोधनद्वारा तद्धेतुरित्यत्र गमकमाह। श्रोतव्य इति॥ करणोपकरणयोरागमोपपत्त्योस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वे सिद्धं फलितमुपसंहरति। तस्मादिति॥ यथोक्तरीत्या काण्डारम्भेऽपि किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह। आख्यायिका त्विति॥ विज्ञानवतां पूजात्र प्रपञ्च्यमाना दृश्यन्ते। तथाच विज्ञानं महाभागधेयमिति स्तुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः॥ विद्याग्रहणे दानाख्योपायप्रकारज्ञापनपरा वा आख्यायिकेत्यर्थान्तरमाह। उपायेति॥ कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वं तत्राह। प्रसिद्धो हीति॥ गुरुशुश्रूषया विद्यापुष्कलेन धनेन वेत्यादौ दानाख्यो विद्याग्रह-

उ॰ वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवाᳬ सहस्रमव-

भा॰ नस्तुत्यर्थोपायविधिपरा वा। प्रसिद्धो ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो दानं। दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः। प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानञ्चेह उपलभ्यते। तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाख्यायिकारभ्या॥

अपि च तद्विद्यासंयोगः तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः। तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते। प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः। तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका। जनको नाम ह किल सम्राट् राजा बभूव विदेहानां। तत्र भवो यः स वैदेहः। स

आ॰ गोपायो यस्मात्प्रसिद्धस्तस्मात्तस्य तदुपायत्वेनास्ति वक्तव्यमित्यर्थः। दाने सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिषु विद्वद्भिरेव विद्याग्रहणोपायो दृष्टस्तस्मान्न तस्योपायत्वे विवदितव्यमित्याह। विद्वद्भिरिति॥ उपपन्नञ्च दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वमित्याह। दानेनेति॥ भवतु दानं विद्याग्रहणोपायस्तथापीयमाख्यायिका कथं तत्प्रदर्शनपरेत्याशङ्क्याह। प्रभूतमिति॥ ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मिष्ठतमं निर्द्धारयितुं राजा पृष्टवान्॥ तत्कथमपरेण ग्रन्थेन विद्याग्रहणोपायविधानायाख्यायिकारभ्यते तत्राह। तस्मादिति॥ उपलम्भो यथोक्तस्तच्छब्दार्थः॥

इतश्चाख्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह। अपि चेति॥ तस्मिन्वेद्येऽर्थे विद्या येषां ते तद्विद्यास्तैः सह सम्बन्धस्तैरेव प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरणञ्च॥ विद्याप्राप्त्युपाय इत्यत्र गमकमाह। न्यायविद्यायामिति॥ तत्त्वनिर्णयफलां हि वीतरागकथामिच्छन्ति। तद्विद्यसंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेऽपि कथं

उ॰ रुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

भा॰ च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रसिद्धो बहुदक्षिणो नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिण इहोच्यते तेनेजे अयजत्। तत्र तस्मिन्यज्ञे निमन्त्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशानां पञ्चालानाञ्च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धं अभिसमेता अभिसङ्गता बभूवुः। तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वाऽथ तस्य ह किल जनकस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव। कथं कःस्वित्को नु खलु एषां ब्राह्मणानां अनूचानतमः। सर्व्वे इमेऽनूचानाः कःस्विदेषां अतिशयेनानूचानतम इति। स हानूचानतमो विषयोत्पन्नजिज्ञासुः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसामवरुरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास। किं

आ॰ प्रकृते तत्प्रदर्शनपरत्वमत आह। तच्चेति ॥ तद्विद्यासंयोगादिति यावत् ॥ न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तद्विद्यासंयोगे प्रशावृद्धिः किन्तु स्वानुभववशादपीत्याह। प्रत्यक्षाच्चेति ॥ आख्यायिकातात्पर्य्यमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ राजसूयाभिषिक्तः सार्व्वभौमो राजा सम्राडित्युच्यते बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति सम्बन्धः। अश्वमेधे दक्षिणाबाहुल्यमश्वमेधप्रकरणे स्थितं। ब्राह्मणा अभिसङ्गता बभूवुरिति सम्बन्धः। कुरुपञ्चालानामिति कुरोर्विशेषणं तत्राह। तेषु हीति ॥ तत्र यज्ञशालायामिति यावत् ॥ विजिज्ञासामेवाकाङ्क्षापूर्व्विकां व्युत्पादयति। कथमित्यादिना ॥ अनूचानत्वमनुवचनसमर्थत्वं। एषां मध्ये ऽतिशयेनानूचानतमः स एकः

उ० तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति ता हो-

भा० विशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्युच्यते। पलचतुर्भागः पादः सुवर्णस्य। दश दश पादा एकैकस्या गोःशृङ्गयोराबद्धा बभूवुः। पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन् शृङ्गे ॥ १ ॥

गा एवमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान् ह उवाच। हे ब्राह्मणा भवन्त इत्यामन्त्र्य यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं ब्रह्मणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां उत्कालयतु स्वगृहं प्रति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः। ते ह किलैवमुक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मानः प्रतिज्ञातुं न दधृषुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः। अप्रगल्भभूतेष्वथ याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच। एता गा हे सोम्य उदज उद्गमयास्मद्गृहान्प्रति। हे सामश्रवः साम-

आ० स्यादिति योजना। एकस्य पलस्य चत्वारो भागास्तेषामेको भागः पाद इत्युच्यते। प्रत्येकं शृङ्गयोर्दश दश पादाः सम्बद्धा इति शङ्कां निराकर्त्तुं विभजते। पञ्चेति॥ एकैकस्मिञ्छृङ्गे आबद्धा बभूवुरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ १॥

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसम्पन्नास्तदर्थनिष्ठा इति यावत्। उत्कालयतु उद्गमयतु। यतो याज्ञवल्क्याद्यजुर्वेदविदः सकाशाद्ब्रह्मचारी सामविधिं शृणोति ऋचं चाध्यारूढं साम गीयते। त्रिष्वेव च वेदेष्वन्तर्भूतोऽथर्वो वेदस्तस्मादथाद्यजुर्वेदिनो मुनेः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविशिष्टो मुनिरित्याह। अत

उ० दाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो-
ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो
बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्म्मो गोकामा एव वयꣳ स्म इति तꣳ ह तत
एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥

भा० विधिं हि शृणोत्यतोऽर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः। ता गा ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्य्यगृहं प्रति। याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तः ब्राह्मणाः। तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे। कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रवीतेति। अथ हैवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतर्त्विक् अश्वलो नाम बभूव आसीत्। स एवं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान्। कथं याज्ञवल्क्येति होवाच त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति प्लुतिर्भर्त्सनार्था। स होवाच याज्ञवल्क्यो नमस्कुर्म्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय। इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति।

आ० इति ॥ निमित्तनिवेदनपूर्व्वकं ब्राह्मणानां सभ्यानां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति। याज्ञवल्क्येनेति ॥ क्रोधानन्तर्य्यमथशब्दार्थं कथयति। क्रुद्धेष्विति ॥ आश्वलप्रश्नस्य प्राथम्ये हेतुः। राजेति ॥ याज्ञवल्क्यमित्यनुवादोऽन्वयप्रदर्शनार्थः। प्रश्नमेव प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। कथमित्यादिना ॥ अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति। सहेति ॥ किमिति तर्हि स्वगृहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपणभूता

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्युना-

भा॰ तं अश्विष्ठप्रतिज्ञं मत्वा तत एव अश्विष्ठपणस्वीकरणात्प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनो होताश्वलः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्म्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः । उद्गीथप्रकरणे सङ्क्षेपतस्तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विशेष आरभ्यते । यदिदं साधनजातं नरस्य कर्म्मण ऋत्विगग्न्यादि मृत्युना कर्म्मलक्षणेन स्वाभाविकासङ्गसहितेनाप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते । स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । नतूद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मात्मदर्शनेनेति । बाढं । उक्तो योऽनुक्तो

आ॰ नीतास्तत्राह । इदानीमिति ॥ न तस्य तादृशी प्रतिज्ञा प्रतिभातीत्याशङ्क्याह । तत एवेति ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं सम्बोधयति । याज्ञवल्क्येति ॥ उक्तरीत्या चाश्वलप्रश्ने प्रस्तुते तस्योद्गीथाधिकारेण सङ्गतिमाह । तत्रेति ॥ मधुकाण्डे पूर्व्वत्र व्याख्याते यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्म्मणा सङ्क्षेपतो व्याख्यात इति सम्बन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्येति यावत् । परीक्षाविषयो विचारभूमिरयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्यर्थः । तच्छब्दः समनन्तरनिर्दिष्टग्रन्थविषयः दर्शनमुद्गीथोपासनं तस्य विशेषो वागादेरग्न्याद्यात्मत्वं विज्ञानं तत्सिद्ध्यर्थोऽयं क्रमः । एवमवान्तरसङ्गतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे । यदिदमिति ॥ मृत्युनायमि-

उ॰ एतꣳ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्यो-

भा॰ विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यदोषः। होत्रर्त्त्विजाग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः। एतस्यार्थं व्याचष्टे। कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते। वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः। यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव होताऽधियज्ञे। कथं तत्तत्र या इयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतं। तदेतत् अन्नप्रकरणे व्याख्यातं। स चाग्निर्होता अग्निर्वै होतेति श्रुतेः। तदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयं। होता चर्त्त्विगधियज्ञमध्यात्मञ्च वागेतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकाज्ञानासङ्गप्रयुक्तेन कर्म्मणा मृत्युना। प्रतिक्षणमन्यथात्व-

व्या॰ त्यनेन मृत्युनाभिपन्नमित्यगतार्थत्वमाशङ्क्याह। न केवलमिति॥ कर्म्मणो मृत्युत्वात्तेन मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनं किञ्चिद्दर्शनमेव वाच्यमित्याशयेन पृच्छति। केनेति॥ दर्शनविषयं प्रश्नमाक्षिपति। नन्विति॥ येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं। तथाच मृत्योरत्ययोपायस्य विज्ञानस्य निर्ज्ञातत्वात्केनेति प्रश्नानुपपत्तिरिति योजना॥ तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्यादावुक्तमादाय परिहरति। बाढमिति॥ उद्गीथप्रकरणे वागादेरन्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्योऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इति कृत्वा केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः॥ कीदृक् पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होत्रेत्यादावुक्तमित्याशङ्क्याह। एतस्येति॥ व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः॥ व्याख्यानमेव विशदयितुं पृच्छति। कः पुनरिति॥ दर्शनविषयं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति॥ यज्ञशब्दस्य यजमाने रूढप्रयोगो नास्तीत्याशङ्क्याह। यज्ञ इति॥

उ० राप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना वाचा

भा० माप्यमानं वशीकृतं। तदनेनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति। तदेतदाह स मुक्तिः। स होताग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः। यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासङ्गान्मृत्योर्विमुच्यते। आध्यात्मिकात् परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च तस्मात् स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य साऽतिमुक्तिः। यैव च मुक्तिः सातिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः। साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य याऽधिदेवतारूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण या दृष्टिः सा मुक्तिः। यासौ मुक्तिरधिदेवतादृष्टिः सैवाध्या-

आ० यजमानस्य या वागध्यात्मं सैवाधियज्ञे होतास्तु। तथापि कथं तयोर्देवतात्मनादर्शनमित्याह। कथमिति॥ तयोरग्न्यात्मनादर्शनमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन व्याचष्टे॥ तत्त्वेति॥ कथं पुनर्वागग्न्योरेकत्वं तदाह। तदेतदिति॥ तयोरेकत्वेऽपि कुतो होतुस्तदैक्यमित्याशङ्क्याह। स चेति॥ स मुक्तिरित्येतदवतारयितुं भूमिकां करोति। यदेतदिति॥ न केवलमेतदुभयं मृत्युना संस्पृष्टमेव किन्तु तेन वशीकृतञ्चेत्याह। स्वाभाविकेति॥ मृत्युनाप्तं मृत्युनाभिपन्नमित्यनयोरर्थमनूद्य होत्रेत्यादेरर्थमनुवदति। तदनेनेति॥ साधनद्वयं तच्छब्दार्थः। यजमानग्रहणं होतुरुपलक्षणं। उक्तेऽर्थे समनन्तरं वाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। तदेतदाहेति॥ मुक्तिशब्दस्तत्साधनविषयः॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। अग्निस्वरूपेति॥ वाचा होतुश्चाग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरिति यावत्॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चयति। यदैवेति॥ स मुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ वाक्यान्तरं समुत्थाप्य व्याचष्टे। साति-

उ० वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमहोरा-

भा० त्माधिभूतपरिच्छेदविषयासङ्गास्पदं मृत्युमतिक्रम्याधिदेवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता साऽतिमुक्तिरित्युच्यते । तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा साऽतिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभाव इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातं । तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं । न तद्विशेषो वागादीनामग्न्यादिदर्शनं । इह विशेषो वर्ण्यते । मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्याद्या ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सा

व्या० मुक्तिरिति ॥ मुक्त्यतिमुक्त्योरसङ्कीर्णत्वं दर्शयति । साधनद्वयस्येति ॥ प्राप्तिरतिमुक्तिरिति सम्बन्धः । तामेव सङ्कृणाति । या फलभूतेति ॥ फलभूतायामग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्तिशब्दोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तस्या इति ॥ ननु वागादीनामग्न्यादिभावोऽत्र श्रूयते । यजमानस्य न किञ्चिदुच्यते । तत्राह । यजमानस्येति ॥ तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य वाग्वैमित्यादिनोक्तं स्मारयति । तत्रेति ॥ दर्शनवत्फलेऽपि विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । मृत्युप्राप्तेति ॥ ३ ॥

प्रश्नान्तरमवतार्य्य तात्पर्य्यमाह । याज्ञवल्क्येति ॥ आश्रयभूतानि कानि तानीत्याशङ्क्याह । दर्शपूर्णमासादेरिति ॥ प्रतिज्ञामन्यथात्वं

उ॰ त्राभ्यामाप्तꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्य्यु- णर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्य्युस्तद्य-

---

भा॰ यज्ञस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्म्मसाधनानां यो परिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्त- व्येतीदमारभ्यते। क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वञ्च क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्का- लस्य। तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह। यदिदं सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादि- लक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदति- मुक्तिमाह। अहोरात्राभ्यां हि सर्व्वं जायते वर्द्धते विन- श्यति च। तथा यज्ञसाधनञ्च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुर-

---

व्या॰ विपरिणामोऽग्न्यादिसाधनान्याश्रित्य काम्यं कर्म्म मृत्युशब्दित- मुत्पद्यते। तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युः। ततो ऽतिमुक्तिर्वक्तव्येत्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः। कर्म्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्म्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याह। पृथगिति॥ कर्म्मनिरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति॥ क्रियेति॥ कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति॥ उत्तरग्रन्थस्थप्रश्नयोर्विषयं भेत्तुं कालं भिनत्ति। स चेति॥ आदित्य- श्चन्द्रश्चेति कर्तृभेदाद्द्वैविध्यमुन्नेयं॥ कालस्य द्वैरूप्ये सत्याद्यकण्डिका विषयमाह। तत्रेति॥ अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे ताभ्यामतिमुक्ति- र्वक्तव्या॥ तदेव कथमित्याशङ्क्याह। अहोरात्राभ्यामिति॥ यज्ञसा- धनञ्च तथा ताभ्यां जायते वर्द्धते नश्यति चेति सम्बन्धः। प्रतिवचन- व्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह। यजमानस्येति॥ स मुक्तिरित्यस्य तात्प- र्य्यार्थमाह। यजमानस्येत्यादिना॥ तस्यैवाक्षरार्थं कथयति। सोऽ

उ॰ दिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्य्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिम-

भा॰ ध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्य्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मना दृष्टं यत्स मुक्तिः सोऽध्वर्य्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववदादित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥ ४ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते। यदिदं सर्व्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां तिथीनां । तासान्तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चन्द्रमाः कर्त्ता । अतस्तदापत्त्या पूर्व्वपक्षापरपक्षात्यय:

व्या॰ ध्वर्य्युरिति ॥ यथोक्तनीत्या आदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिरत आह । आदित्येति ॥ नोदेता नास्तमेतेत्यादिश्रुतेरादित्ये वर्त्तता नाहोरात्रे स्तः । तथा च तदात्मनि विदुष्यपि तेन सम्भवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कण्डिकान्तरस्य तात्पर्य्यमाह । इदानीमिति ॥ नन्वहोरात्रादिलक्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर्भावात्ततोऽतिमुक्तावुक्तायां तिथ्यादिलक्षणादपि कालादमावुक्तैवेति कृतं पृथगारम्भेणेति तत्राह । अहोरात्रयोरिति ॥ अविशिष्टयोर्वृद्धिक्षयशून्ययोरिति यावत् ॥ कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरत आह । अतस्तदापत्त्येति ॥ चन्द्रप्राप्त्या तिथ्याद्यत्यया-

उ॰ तिमुच्यते इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥

भा॰ आदित्यापत्त्याऽहोरात्रात्ययवत्। तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः। स एवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेऽवगतं वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगादिति च निर्द्धारितं। अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति च प्राणवायुचन्द्रमसामेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारेण कश्चिद्विशेष एवंमन्यमाना श्रुतिर्वायुनाधिदैवतरूपेणोपसंहरति। अपि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चन्द्रमसः। तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्त्तुरपि कारयिता वायुः। अतो वायुरुपपन्न-

---

व्या॰ माध्यन्दिनश्रुत्योच्यते। काण्वश्रुत्या तु वायुभावापत्त्या तदत्यय उक्तः। तथाच श्रुत्योर्विरोधे कः समाधिरित्याशङ्क्याह। तत्रेति॥ काण्वश्रुताविति यावत्॥ उद्गातुरपि प्राणात्मकवायुरूपत्वं श्रुतिद्वयानुसारेण दर्शयति। स एवेति॥ न केवलमुद्गातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपन्नं किन्तु विचार्य्य निर्द्धारितञ्चेत्याह। वाचेति॥ प्राणचन्द्रमसोश्चैकत्वं सप्तान्नाधिकारे निर्द्धारितमित्याह। अथेति॥ उक्तया रीत्या प्राणादीनामेकत्वे श्रुत्योरविरोधं फलितमाह। प्राणेति॥ मनोब्राह्मणोश्चन्द्रमसा प्राणोद्गात्रोश्च वायुनोपास्यत्वेनोपसङ्ग्रहे स्वल्पतरोऽपि विशेषो नास्तीति श्रुत्योर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः। उपसंहरति प्राणमुद्गातारञ्च तद्रूपेणोपास्यतया सङ्गृह्णाति काण्वश्रुतिरित्यर्थः॥ इतश्च काण्वश्रुतिरुपपन्नेत्याह। अपि चेति॥ वायुः सूत्रात्मा तन्निमित्तौ स्वावयवस्य चन्द्रमसोर्वृद्धिह्रासौ। सूत्राधीना हि चन्द्रादेर्जगतश्चेष्टेत्यर्थः। वृद्ध्यादिहेतुत्वे फलितमाह। तेनेति॥ कर्त्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः॥

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनार-

भा॰ त्तिथ्यादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति। तेन श्रुत्यन्तरं चन्द्ररूपेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च। इह तु काण्वानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः॥ ५॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्व्याख्याता। यजमानस्य सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते। यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बनमिव शब्दादस्येव तदालम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः। यत्तु तदज्ञायमानमालम्बनं तत्सर्व्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते। अन्यथा फलप्राप्तेरसम्भवात्। येनावष्टम्भेनाक्रमेण यजमानः कर्म्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किन्तदिति प्रश्नविषयः। केन

व्या॰ वायोश्चन्द्रमसि कारयितृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह॥ च्यत इति॥ उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्याविरोधमुपसंहरति। तेनेति॥ श्रुत्यन्तरं माध्यन्दिनश्रुतिः साधनद्वयस्येत्युभयत्र सम्बध्यते तत्रादौ मनसो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः। उत्तरत्र प्राणस्योद्गातुश्चेत्यर्थः। तच्छब्दश्चन्द्रविषयः॥ ५॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादि प्रश्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्व्वकमुपादत्ते। मृत्योरिति॥ व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे नेतव्ये इत्यं तत्प्रश्नरूपमुच्यते। समनन्तरवाक्येनेति यावत्॥ तद्व्याचष्टे। यदिदमिति॥ केनेतिप्रश्नस्य विषयमाह। यत्त्विति॥ प्रश्नविषयं प्रपञ्चयति। अन्यथेति॥ आलम्बनमन्तरेणेति यावत्॥ प्रश्नार्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति। केनेति॥ अक्षरन्यासोऽक्षराणामर्थेषु वृत्ति-

उ० मृणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

भा० क्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः। ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत्। तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवं मनोऽध्यात्मं चन्द्रमाधिदैवतमिति हि प्रसिद्धं। स एव चन्द्रमा ब्रह्मर्त्विक् तेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च मनस एतद्द्वयमपरिच्छिन्नेन चन्द्रमसो रूपेण पश्यति। तेन चन्द्रमसा मनसावलम्बनेन कर्म्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः। इतीत्युपसंहारार्थं वचनमित्येव-

---

व्या० रिति यावत्॥ मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह। तत्रेति॥ व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः॥ वाक्यार्थमाह। तेनेति॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां सम्बध्यते॥ दर्शनफलमाह। तेनेति॥ वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शनमुक्तं। त्वगादीनान्तु वाय्वादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं। तत्कथं वक्तव्ये शेषे सत्युपसंहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। सर्वाणीति॥ वागादावुक्तन्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र विवक्षित इत्याह। एवम्प्रकारा इति॥ अथशब्दो दर्शनप्रभेदकथनानन्तर्य्यार्थः॥ केयं सम्पन्नामेति पृच्छति। सम्पन्नामेति॥ उत्तरमाह। केनचिदिति॥ महतां फलवतामश्वमेधादिकर्म्मणां कर्म्मत्वादिना सामान्ये वाल्पीयस्सु कर्म्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं सम्पत्तिस्सम्पदुच्यते॥ यथाग्निहोत्रादिनिर्वर्त्तनेनाश्वमेधादि मया निर्वर्त्त्यत इति ध्यानं सम्पदित्यर्थः। यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनान्याद्याकृतिसम्पादनं सम्पदित्याह। फलस्येति॥ सम्पदनुष्ठानावसरमादर्शयति। सर्वात्माहमेनेति॥ असम्भवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः।

उ॰ ब्रह्म तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्म सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥

भा॰ प्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः। सर्व्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति श्लोकोपसंहार इत्यतिमोक्षाः। एवम्प्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः। अथ सम्पदः। अथाधुना सम्पद उच्यन्ते। सम्पन्नाम केनचित्सामान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्म्मणां फलवतां तत्फलाय सम्पादनं सम्पत्फलस्यैव वा सर्व्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयततां केनचिद्वैगुण्येनासम्भवः। तदिदानीं आहिताग्निः सन्यत्किञ्चित्कर्म्माग्निहोत्रादीनां यथा सम्भवमादायालम्बनीकृत्य कर्म्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्म्मफलकामो भवति तदेव सम्पादयति। अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुष-

---

आ॰ कर्म्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहिताग्निः सन्नित्युक्तं। अग्निहोत्रादीनामिति निर्द्धारणे षष्ठी। यथासम्भवं वर्णाश्रमानुरूपमिति यावत्। आदायेत्यस्य व्याख्यानं आलम्बनीकृत्येति। न केवलं कर्म्मित्वमेव सम्पदनुष्ठातुरपेक्षते किन्तु तत्फलविद्यावत्त्वमपीत्याह। कर्म्मेति॥ तदेव कर्म्मफलमेवेत्यर्थः॥ कर्म्माण्येव फलवन्ति न सम्पदस्तत्कथं तासां कार्य्यतेत्याशङ्क्याह। अन्यथेति॥ विहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरम्परया फलवत्त्वमिष्टं। न चाश्वमेधादिषु सर्व्वेषामनुष्ठानसम्भवं कर्म्मस्वधिकृतानामपि त्रैवर्णिकानां केषाञ्चिदनुष्ठानासम्भवादतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वमुपपत्त्या सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः॥ महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयसा सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रप्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याह। यदिति॥ तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्व्वेण सम्बन्धः। अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह। तस्मादिति॥

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भि र्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

भा॰ मेधसर्व्वमेधलक्षणानामनधिकृतानां त्रैवर्णिकानामध्ययनसम्भवस्तेषां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात्। यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्तस्मात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तिस्तस्मात्सम्पदामपि फलवत्त्वमतः सम्पद आरभ्यन्ते ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच। अभिमुखीकरणाय कतिभिरयमद्यास्मिन्यज्ञे कतिभिर्ऋग्भिः कतिसङ्ख्याभिर्ऋग्जातिभिरयं होतर्त्विगस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतरस्तिसृभिर्ऋग्जातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्तास्तिस्र इति। सङ्ख्येयविषयोऽयं प्रश्नः। पूर्व्वस्तु सङ्ख्याविषयः पुरोऽनुवाक्या च। प्राक् प्रयोगकालाद्याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्ग्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते। यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्ग्जातिर्याज्या। शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्ग्जातिः शस्या। सर्व्वास्तु याः काश्चनर्चस्ताः स्तोत्रि-

आ॰ तेषां राजसूयादीनामिति यावत्। ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिध्यति। तस्मात्सम्पदामिति ॥ कर्म्मणामिवेति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः ॥ तासां फलवत्त्वे फलितमाह। अत इति ॥ ६ ॥

सम्पदामारम्भमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति। याज्ञवल्क्येतीति ॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे। कतिभिरित्यादिना ॥ कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयभेदं दर्शयति। सङ्ख्येति ॥ स्तोत्रिया नामा-

उ॰ तृतीया किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्य्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति-

भा॰ या वा अन्या वा सर्व्वा एतास्वेव तिसृषु स्वरजातिष्वन्तर्भवन्ति। किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति। अतश्च सङ्ख्यासामान्याद्यत्किञ्चित्प्राणभृज्जातं तत्सर्व्वं जयति तत्सर्व्वं फलजातं सम्पादयति सङ्ख्यादिसामान्येन ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्व्ववत्। कत्ययमद्याध्वर्य्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्तिस्र इति। कतमास्तास्तिस्र इति। पूर्व्ववदितर आह या हुता उज्ज्वलन्ति समिदाज्याहुतयः। या हुता अतिनेदन्ते अतीवशब्दं कुर्व्वन्ति मांसाद्या हुतयः। या हुता अधिशेरते अधि अधो गत्वा भूमेः अधि शेरते पयःसोमाहुतयः। किन्ताभिर्जयतीति ताभिरेवं निर्व्वर्त्तिताभिराहुतिभिः किं

आ॰ न्यापि काचिदृग्जातिरस्तीत्याशङ्क्याह। सर्व्वास्विति ॥ अन्या वेति शास्त्रे जातिग्रहः। विधेयाभेदात्सर्व्वशब्दात्पुनरुक्तिः। अतश्च सम्पत्तिकारणादित्यर्थः ॥ सङ्ख्यासामान्यात्त्रिधा विशेषादिति यावत् ॥ ७ ॥

प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विवक्षितं प्रथमः सङ्ख्याविषयो द्वितीयस्तु सङ्ख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति। पूर्व्ववदिति ॥ तेन सामान्येनोज्ज्वलत्वेनेति यावत् ॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। देव-

उ॰ नेदन्ते या हुता अधिशेरते किन्ताभिर्जयतीति या हुता उज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

भा॰ जयतीति। या आहुतयो हुता उज्वलन्ति उज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्त्तिताः फलञ्च देवलोकाख्यं उज्वलमेव तेन सामान्येन या मया एता उज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्त्यमानास्ता एताः साक्षाद्देवलोकस्य कर्म्मफलस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्त्यत इत्येवं सम्पादयति। या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्जयति कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन पितृलोकसम्बद्धायां हि संयमिन्यां पुर्य्यां वैवस्वतेन पात्यमानानां हा हताः स्म मुञ्च मुञ्चेति शब्दो भवति। तथाऽवदानाहुतयस्तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एव मया निर्वर्त्त्यत इति सम्पादयति। या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरि सम्बन्धसामान्यादध इव हि अध एव मनुष्यलोकः उपरितनान् साध्यान् लोकानपेक्ष्याथवाधोगमनमपेक्ष्यातो

आ॰ लोकाख्यमिति॥ कथं मांसाद्याहुतीनां पितृलोकेन सह यथोक्तं सामान्यमत आह। पितृलोकेति॥ अधोगमनमपेक्ष्येति॥ अस्ति हि सोमाद्याहुतीनामधस्ताद्गमनमस्ति च मनुष्यलोकस्य पाप-

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति

भा॰ मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्त्यत इति सम्पादयति पयःसोमाहुतिनिवर्त्तनकाले ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। अयमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति। कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्बहुवचनं। एकया हि देवतया गोपायत्यसौ एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतस्तस्मात्पूर्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कतिभिस्तिसृभिस्तिसृ इति प्रसङ्गं दृष्ट्वेहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते। अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनमितर आह। एकयेत्येका सा देवता यया दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति। कतमा सैकेति। मन एवेति मनः सा देवता। मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात्तेन मन एव

व्या॰ प्रचुरस्य तादृग्गमनं तदर्थच्चेत्यर्थः। अतः सामान्यादिति यावत्। दक्षिणत आहवनीयस्येति शेषः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति। एकया हीति ॥ अन्यकयाप्रस्तुतेति हृदि निधाय बहुत्वे गत्यन्तरमाह। अथवेति ॥ मनसो देवतात्वं साधयति। मनसेति ॥ वर्त्तनी वर्त्मनी तयोर्वाङ्मनसयोर्वर्त्मनोरन्यतरां वाचं मनसा मानेन ब्रह्मा संस्करोति। वाग्विसर्गः प्रायश्चित्तविधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ॥ तथापि कथं

उ० कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

भा० देवता तया मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञं। तच्च मनोवृत्तिभेदेनानन्तं। वै शब्दः प्रसिद्धावद्योतकः। प्रसिद्धं मनस आनन्त्यं। तदानन्त्याभिमानिनो देवा अनन्ता वै विश्वदेवाः। सर्व्वे देवा यत्रैकं भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्तेनानन्त्यसामान्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्व्ववत्। कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीत्ययमुद्गाता स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचां। स्तोत्रिया वा शस्या वा याः काश्चन ऋचस्ताः सर्व्वास्तिस्र एवेत्याह। ताश्च व्याख्याताः पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति। तत्र पूर्व्वमुक्तं यत्किञ्चेदं

आ० सम्पदः सिद्धिस्तत्राह। तच्चेति ॥ देवाः सर्व्वे यस्मिन्मनस्येकं भवन्तीत्यभिन्नत्वं प्रतिपाद्यन्ते तस्मिन्विश्वेदेवदृष्ट्या भवत्यनन्तलोकप्राप्तिरिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ॥ अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे। तेनेति ॥ उक्तेन प्रकारेणेति यावत्। तेन मनसि विश्वेदेवदृष्ट्यध्यासेनेत्यर्थः। स इत्युपासकोक्तिः पूर्व्ववदित्यभिमुखीकरणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रतिवचनमुपादत्ते। स्तोत्रिया वेति ॥ प्रगीतमन्त्रजातं स्तोत्रमप्रगीतं शस्त्रं ॥ कतमास्तास्तिस्र इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। ताश्चेति ॥ प्रश्नान्तरं वृत्तमनूद्योपादत्ते। तत्रेति। यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः। पुरोऽनु-

उ॰ तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥ १० ॥ पञ्चमे प्रथमं ब्राह्मणं ॥

भा॰ प्राणभृत्सर्व्वं जयतीति तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्तास्तिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोऽनुवाक्या। अपशब्दसामान्यादपानो याज्या। आनन्तर्य्यादपानेन हि प्रत्तं हविर्द्देवता ग्रसन्ति। यागश्च प्रदानं। व्यानः शस्या। अप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तरात्किन्ताभिर्जयतीति व्याख्यातं। तत्र विशेषसम्बन्धसामान्यमनूक्तमिहोच्यते सर्व्वमन्यद्व्याख्यातं। लोकसम्बन्धसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया

आ॰ वाक्यादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं॥ केन सामान्येनेत्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति। तदिति॥ अधियज्ञमुक्तं स्मारयित्वाध्यात्मं विशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह। उच्यत इति॥ प्राणादौ पुरोऽनुवाक्यादौ च पृथिव्यादिलोकदृष्टिरिति प्रश्नपूर्व्वकमाह। कतमा इति॥ अपाने याज्यादृष्टौ हेत्वन्तरमाह। अपानेन हीति॥ हस्ताद्यादानव्यापारेणेति यावत्॥ प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वाद्व्याने शस्यादृष्टिरित्याह। अप्राणन्निति॥ तत्र पुरोऽनुवाक्यादिषु चेति यावत्। इहेत्यनन्तरवाक्योक्तिः। सर्व्वमन्यदिति सङ्ख्यासामान्योक्तिः॥ किन्त-

भा॰ मध्यत्वसामान्यात् द्युलोकं श्रुत्योर्द्धत्वसामान्यात्ततो ह तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयादसौ होताश्वल उपरराम नायमस्मद्गोचर इति ॥ १० ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमब्राह्मणभाष्यं ॥

आख्यायिकासम्बन्धः प्रसिद्ध एव। मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च। कः पुनरसौ मृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्याता। स च स्वाभाविकाज्ञानासङ्गास्पदोऽध्याधिभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः। तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाण्यग्न्यादित्यादीन्युद्गीतप्रकरणे व्याख्यातानि अश्वलप्रश्ने च तद्गतो विशेषः

आ॰ दिग्विशेषसम्बन्धसामान्यं तदाह। लोकेति॥ पृथिवीलक्षणेन लोकेन सह प्रथमत्वेन सम्बन्धसामान्यं पुरोऽनुवाक्यायामस्ति तेन पृथिवीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः॥ अश्वलस्य तुष्णीम्भावं भजतोऽभिप्रायमाह। नायमिति॥ १०॥ अश्वलब्राह्मणं प्रथमं॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयन्नाख्यायिका किमर्थेति शङ्कमानम्प्रत्याह। आख्यायिकेति॥ याज्ञवल्क्यो हि विद्याप्रकर्षवशादत्र पूजाभागी लक्ष्यते नार्त्तभागस्तथा विद्यामान्द्यादतो विद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेत्यर्थः॥ इदानीं ब्राह्मणार्थं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। मृत्योरिति॥ मृत्युस्वरूपं पृच्छति। कः पुनरसाविति॥ तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुत्थापयति। स चेति॥ मृत्युरिति सम्बन्धः॥ स्वाभाविकं नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं तस्मादासङ्गस्तस्यास्पदमेवास्पदं यस्य स तथेति विग्रहः॥ तस्य विषयमुक्त्वा व्याप्तिमाह। अध्यात्मेति॥ तस्य स्वरूपमाह। ग्रहेति॥ यथोक्तमृत्युव्याप्तिमग्न्यादीनां कथयति। तस्मादिति। तान्यपि ग्रहातिग्रहगृहीतान्यर्थेन्द्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः। तद्गतो विशेषोऽग्न्यादिगतो दृष्टिभेद इति यावत्। कश्चिद्व्याख्यात इति सम्बन्धः॥ सूत्रस्यापि मृत्युग्रस्तत्वमभिप्रेत्याह। तच्चेति। अग्न्यादित्याद्यात्मकं सौत्रप-

भा॰ कश्चित्त्वेतत्कर्म्मणां ज्ञानसहितानां फलमेतत्। तस्मात्साध्यसाधनरूपात् संसारान्मोक्षः कर्त्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते। बद्धस्य हि मोक्षः कर्त्तव्यः। यदप्यतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहातिग्राहाभ्यामविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपाभ्यां॥

तथाचोक्तमशनाया मृत्युरेष एव मृत्युरित्यादित्यस्थं पुरुषमङ्गीकृत्याह एको मृत्युर्बहव इति च तदात्मभावापन्नो हि मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इत्युच्यते। न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपौ न स्तः। अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः। मनश्च ग्रहः। स कामेनातिग्राहेण गृहीत इति वक्ष्यति। प्राणो वै ग्रहः। सोऽपानेन नाति-

आ॰ दमिति यावत्। फलं यथोक्तमृत्युग्रस्तमिति शेषः॥ किमिति मृत्योर्बन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते तत्राह। एतस्मादिति॥ ननु मोक्षे कर्त्तव्ये बन्धनरूपोपवर्णनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह। बन्धस्य हीति॥ अग्न्यादीनां यथोक्तमृत्युव्याप्तिमुक्तां व्यक्तीकरोति। यदपीति॥ अविनिर्म्मुक्त एवातिमुक्तोऽपीति शेषः।

तथापि कथं सूत्रस्य यथोक्तमृत्युव्याप्तिस्तत्राह। तथाचेति। तथापि कथमग्न्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्न हि तत्र प्रमाणमस्ति तत्राह। एक इति॥ बहव इति छान्दसं तथापि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदाप्तिरित्याशङ्क्याह। तदात्मेति॥ सौत्रे पदे मृत्युव्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति। न चेति॥ मनसि कार्य्यकरणरूपेण दिवस्थादित्यस्य चक्षमस्तु तथापि कथं ग्रहातिग्रहग्रस्तत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याह। मनश्चेति॥ वागादेर्वक्तव्यादेश्च ग्रहत्वेऽतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भे किमायातमित्याशङ्क्याह। तथेति॥ कर्म्मफलस्य संसारत्वाच्च तत्फलं सौत्रपदं मृत्युग्रस्तमेवेत्याह। सुविचारितश्चेति॥ यदेव कर्म्मबन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्न

भा॰ ग्राहेणेति वाक्ये स नाम्नातिग्राहेणेति च तथा अन्नविभागे व्याख्यातमस्माभिः। सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति। केचित्तु सर्व्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते॥

अतः कारणात्पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्मान्मृत्योर्मुच्यते उत्तरमुत्तरम्प्रतिपद्यमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यमित्यत आह। द्वैतचयात्सर्व्वं मृत्युर्द्वैतचये तु परमार्थतो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते। अतश्चापेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले सर्व्वमेतदेवमबार्हदारण्यकं। ननु सर्व्वैकत्वं

आ॰ कारणमतः कर्म्मफलं हैरण्यगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः॥ स्वमतमुक्त्वा मतान्तरमाह। केचित्त्विति। सर्व्वमेव कर्म्मेति शेषः। स्वर्गकामवाक्यं देहात्मत्वनिवृत्तिर्गोदोहनवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिर्नित्यनैमित्तिकविधिष्वर्थान्तरोपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षादेव नैसर्गिकप्रवृत्तयो निरुध्यन्ते। तदेवं सर्व्वमेव कर्म्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः।

ननु शास्त्रीयात्कर्म्मणो हेतोरुत्तरमुत्तरं कार्य्यकरणसङ्घातमतिशयवन्तमात्मजात्प्रतिपद्यमानः सङ्घातात्पूर्व्वस्मान्मुच्यते तत्कुतो निवृत्तिपरत्वं कर्म्मकाण्डस्येत्याशङ्क्याह। अतः कारणादिति। यद्गीदमुत्तरमुत्तरं सातिशयं फलं प्राजापत्यं पदं तदपि प्रासादारोहणक्रमेण व्यावृत्तिद्वारा मोक्षमवतारयितुं। ननु तत्रैव प्राजापत्ये पदे श्रुतेस्तात्पर्य्यं तस्यापि निरतिशयफलत्वाभावादित्यर्थः॥ फलितमाह। इत्यत इति॥ यस्मात्पूर्व्वं पूर्व्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तन्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थमेव तत्प्रतिपद्यते। न तु तत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेव वाक्यं पर्य्यवसितं तस्यान्तवत्त्वेनाफलत्वात्। तस्माद्द्वैतक्षयपर्य्यन्तं सर्व्वोऽपि फलविशेषो मृत्युग्रस्तत्वात्प्रासादारोहणन्यायेन मोक्षार्थोऽवतिष्ठते हिरण्यगर्भपदप्राप्त्या द्वैतक्षये तु वस्तुतो मृत्योराप्तिमतीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति। तथा च

भा० मोक्षस्तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः। वाढं। भवत्येतदपि न तु ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यं। यदि ह्यद्वैतार्थत्वमेवासां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन् गृह्यन्ते तु कर्म्मफलवैचित्र्यविशेषाः॥

यदि च वैदिकानां कर्म्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यदथ तादर्थ्येऽप्यनुनिष्पादितपदार्थः स्वभावः संसार इति चेद्यथा च रूपदर्शनार्थ आलोके सर्व्वोऽपि तत्रस्थः

आ० मनुष्यभावादूर्ध्वमर्वाक् परमात्मभावात्मध्ये या तत्तत्पदप्राप्तिः सा खल्वापेक्षिकी सतो गौणी मुक्तिर्मुख्या तु पूर्व्वोक्तैवेत्यर्थः॥ सर्व्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रेणारचितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य चार्थ इति दूषयति। सर्व्वमेतदिति॥ सर्व्वैकत्वलक्षणो मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमबार्हदारण्यकमिति शङ्कते। न त्विति॥ अङ्गीकरोति। वाढमिति॥ अङ्गीकृतमंशं विशदयति। भवतीति॥ एतत्सर्व्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्यपीति योजना॥ कथं तर्हि सर्व्वमेतदबृहदारण्यकमित्युक्तं तत्राह। न त्विति॥ तदुक्तरीत्या कर्म्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते। तेन सर्व्वमेतदौत्प्रेक्षिकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः॥ श्रुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते। यदि हीति। तस्मात्तासां न मोक्षार्थतेति शेषः॥

किञ्च संसारस्तावद्धर्म्माधर्म्महेतुकः। तौ च विधिनिषेधाधीनौ। तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वे तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह। यदि चेति॥ विधिनिषेधयोर्निर्दिष्टद्वारा मुक्त्यर्थत्वेऽपि विध्यादिज्ञानादनुनिष्पादितोऽयं कर्म्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यदुत कर्त्तारमनर्थेन संयुनक्तीति चोदयति। अथेति॥ मोक्षार्थमपि कर्म्मकाण्डं संसारार्थं भवतीति सदृष्टान्तमाह। यथेति॥ प्रमाणाभावेन परिहरति। नेति॥ तदेव व्यनक्ति। अद्वैतार्थत्व इति॥

भा० प्रकाश्यत एव न प्रमाणानुपपत्तेः अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्म्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागम उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्कुल्याप्रणयनालोकादिवत्तन्नैवं वाक्यधर्म्मानुपपत्तेः । न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगन्तुं शक्यते । कुल्याप्रणयनालोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः। यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इत्ययमेव तु तावदर्थः । प्रमाणागम्या मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्यस्मिन्नर्थे इति मृग्यमेतत् ॥

आ० अन्यस्य बन्धस्येति यावत् ॥ अनुपपत्तिं स्फोरयति । न प्रत्यक्षमिति । कर्म्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्य्यं यथाश्रुतेऽर्थे गृह्यते ॥ निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्य्यमित्यङ्गीकृत्य शङ्कते । उभयमिति ॥ कृत्रिमाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रणयनं शाल्यर्थं पानीयार्थमाचमनीयाद्यर्थञ्च । प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतो गमनादिहेतुरपि भवति । वृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्म्मकाण्डमनेकार्थमिति उपपादयति । कुल्येति ॥ एकस्य वाक्यस्य यथा श्रुतेनार्थेनार्थवत्त्वे सम्भवति नात्र तात्पर्य्यं कल्प्यं कल्पकाभावान्न च त्वदुक्तया रीत्यानेकार्थत्वलक्षणो धर्म्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति । तन्नैवमिति ॥ वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्म्मणो बन्धमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति । कुल्येति ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्चेत्यादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः ॥ समुच्चयस्तेत्कर्म्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते । यदपीति ॥ कर्म्मकाण्डस्योक्तरीत्या मोक्षार्थत्वेनास्तिप्रमाणमिति परिहरति । अयमेवेति ॥ मन्त्राणां समुच्चयपरत्वात्तस्य च यथोक्तार्थाक्षेपकत्वात्कुतोऽस्यार्थस्य प्रमाणं गम्यतेत्याशङ्क्याह । मन्त्राः पुनरिति ॥ तेषां न समुच्चयपरतेत्यग्रे व्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः ॥

भा० तस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते। न च जानीमो विषयसन्धाविवान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयं कौशलं। यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्ता ग्रहातिग्रहावुच्येते तत्त्वार्थसम्बन्धात्सर्व्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धो ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकान्निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्त्तव्यो भवति। तस्मात्तादर्थ्येनारम्भः। अथ हैनं ह शब्द ऐतिह्यार्थः। अथानन्तरमश्वले उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारवः ऋतभागस्यापत्यमार्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञव-

---

आ० परमतासम्भवे स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति॥ बन्धनिरूपणमनुपयोगीत्याशङ्क्याह। तस्मान्मोक्ष इति॥ यत्तु कर्म्मकाण्डबन्धाय मुक्तये वा न भवति किन्त्वन्तरावस्था न कारणमिति तद्दूषयति। न चेति॥ यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणच्छिद्रे ऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुट्याः पाकार्थमर्द्धञ्च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते। तथा कर्म्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षायेति व्याख्यानं कर्त्तुं न जानीम इत्यर्थः॥ यत्तु श्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदप्राप्त्यभिधानव्याजेन मोक्षे पुरुषमवतारयतीति तत्राह। यत्त्विति॥ मृत्योरातिमतीत्य मुच्यत इत्युक्ता यदेतद्ग्रहातिग्रहवचनं तदयं सर्व्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते। तस्यार्थेन मृत्युपदार्थेनान्वयपददर्शनादिति योजना। अर्थसम्बन्धादित्युक्तं स्फुटयति। ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकादिति॥ एषा हि श्रुतिर्बन्धमेव प्रतिपादयति न तु मोक्षे पुरुषमवतारयतीति भावः॥ ननु पुरुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मबोधः प्रतिपाद्यते तत्राह। निगडे हीति॥ बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेनानन्तरब्राह्मणप्रवृत्तिरित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ कति

उ॰ अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ।

भा॰ ल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्प्रश्नः कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ॥

इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा । यदि तावद्ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञातास्तदा तद्गतस्यापि गुणस्य सङ्ख्याया निर्ज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति सङ्ख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिर्ज्ञातास्तथा सङ्ख्येयविषयप्रश्न इति । के ग्रहाः कति ग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इतिप्रश्नः । अपि च निर्ज्ञातसामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति । यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कलापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा

आ॰ ग्रहा इत्यादिः प्रथमः सङ्ख्याविषयः प्रश्नः । कतमे त इति द्वितीयः सङ्ख्येयविषय इत्याह । पूर्ववदिति ॥

सम्प्रति प्रश्नमाक्षिपति । तत्रेत्यादिना ॥ आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमाक्षिपति ॥ अपि चेति ॥ विशेषतस्त्व ज्ञातेष्विति च शब्दार्थः । मृत्युतिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनौ बन्धनाख्यौ ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्तौ । प्रश्नस्तु विशेषबुभुत्सायामिति प्रष्टा चोदयति । ननु चेति ॥ तथापि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूते । ननु तत्रेति ॥ वाग्वै यज्ञस्य होतेत्यादाविति यावत् । निर्ज्ञातत्वाद्विशेषस्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेशेन त्वगादेरपि सूचितत्वात्तेषु चतुष्कस्यानिर्द्धारणादविशेषेण प्रपन्नेषु वागादिषु विशेषबुभुत्सायां सङ्ख्यादिविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वान्नाक्षेपोपपत्ति-

उ॰ अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

भा॰ नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः। येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यान्न तु चातिमुच्यत इत्युक्तं। ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः समुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तं। तस्मात्प्राप्ता ग्रहातिग्रहाश्च। ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्चक्षुः प्राणमनांसि। तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वान्नानवधारणार्थत्वात्। न हि चतुष्ट्वं तत्र विवक्षितमिह तु ग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव। तस्मात्स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति मुक्त्यतिमुक्ती द्विरुक्ते ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः। अतः कतिसङ्ख्याका ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृच्छति। इतर आह। अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति। ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन गृहीतव्या इति तत्राह ॥ १ ॥

व्या॰ रिति समाधत्ते। नानवधारणार्थत्वादिति ॥ तदेव स्पष्टयति। न हीति ॥ तत्र पूर्वब्राह्मणे वागादिष्विति यावत्। फलितां प्रथमप्रश्नोपपत्तिं कथयति। इह त्विति ॥ ननु ग्रहाणामेव पूर्वत्वोपदेशातिदेशाभ्यां प्रतिपन्नत्वात्तेषु विशेषबुभुत्सायां कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यतिग्रहाणामप्रतिपन्नत्वात्कथं कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः स्यादत आह। तस्मादिति ॥ पूर्वस्माद्ब्राह्मणादिति यावत्। वागादयो वक्तव्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चातिग्रहाश्च यद्यपि विशेषतो निर्ज्ञातास्तथाप्यतिदेशप्राप्तास्तत्वारो विशेषतो न ज्ञायन्ते। तेन तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि। नियमेनेति ॥ द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति। तत्राहेति ॥ १ ॥

उ० प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि

भा० प्राणो वै ग्रहः प्राण इति घ्राणमुच्यते। प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतदपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते। अपानोपहृतं हि गन्धं। घ्राणेन सर्व्वा लोको जिघ्रति। तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति॥ २॥ वाग्वै ग्रहो वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयास्पदयाऽसत्याऽनृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोपहृतः तेन वाक् ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण

व्या० प्राणशब्दस्य घ्राणविषयत्वे पूर्व्वोत्तरग्रन्थयोर्वागादीनां प्रकृतत्वं हेतुमाह। प्रकरणादिति॥ तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि। वायुसहित इति॥ अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाभावं हेतुमाह। अपानेति॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। अपानोपहृतं हीति॥ अपश्वासोऽत्रापानशब्दार्थः। उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। तदेतदिति॥ २॥

वाचो ग्रहत्वमुपपादयति। वाचाहीति॥ आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवास्पदं यस्या वाचस्तयेति विग्रहः। तत्सिद्ध्यर्थमध्यात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणं। असत्यं परपीडाकरं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्रविरोध्यनृतं विपरीतं वा आदिपदेनेष्टानिष्टोक्तिग्रहः॥ वाचि प्रकृतायां स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राह। वागाख्य इति॥ वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं

उ० रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्म्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याᳬं हि कर्म्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

भा० गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं नाम वक्तव्यार्था हि वाक्। तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कार्य्यमकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नातिग्रहेण गृहीता वागित्युच्यते वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्व्वानर्थैर्युज्यते । समानमन्यदित्येते। त्वक्पर्य्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्य्यन्ताश्च एतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

आ० साधयति । वक्तव्यार्थेति ॥ तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् ॥ वचनार्थं वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह। तेनेति ॥ तत्कार्य्यं वचनं मोक्षस्यासाधारणे देवतात्मनि पर्य्यवसानं वक्तव्यार्थोक्तिं विना वाचो पर्य्यवसाने सिद्धमर्थमाह । अत इति ॥ वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति । वक्तव्येति ॥ वाचा घ्राणादेरपानेन घ्राणादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्वमाह । समानमिति ॥ घ्राणं वागिजिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्तौ त्वगित्युक्ता ग्रहाभिगमयति। इत्येत इति ॥ गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म्म स्पर्श इत्यतिग्रहानिगमयति। स्पर्शपर्यन्ताश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं

भा॰ उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु आह। पुनर्याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदं सर्व्वं मृत्योरन्नं सर्व्वं जायते विपद्यते च ग्रहातिग्रहलक्षणेन मृत्युना ग्रस्तं। का स्वित्का नु स्यात् सा देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुत्यन्तरात्। अयमभिप्रायः प्रष्टुर्यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यत्यनवस्था स्यात्। अथ न वक्ष्यत्यस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते। ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्यात्। स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्ग्रहातिग्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः। अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति। का स्वित्सा देवतेति। अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः। नन्वनवस्था स्यात्। तस्याप्यन्यो मृत्युरिति नानवस्था। सर्व्वमृत्योर्मृत्व्यन्तरानुपपत्तेः। कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति।

आ॰ प्रतीकमादाय व्याचष्टे। यदिदमिति ॥ यदिदं व्याकृतं जगत्सर्व्वं मृत्योरन्नमिति योजना॥ तस्य तदन्नत्वं साधयति। सर्व्वमिति॥ मृत्योरन्नत्वसम्भावनायां श्रुत्यन्तरं संवादयति। मृत्युरिति ॥ मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्नस्य काकदन्तनिरूपणवदप्रयोजनत्वमाशङ्क्याह। अयमिति ॥ सत्येव ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यो-र्मोक्षो भविष्यतीति चेन्नेत्याह। ग्रहेति॥ अस्तु तर्हि ग्रहातिग्रहनाशे मुक्तिरित्यत आह। स यदीति ॥ न च मृत्योर्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति भावः। पक्षेऽनवस्थानात्पक्षे चामुक्तिरित्यतः शब्दार्थः॥ अस्तिपक्षं परिगृह्णाति। अस्ति तावदिति ॥ मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था। नास्ति चेत्तद्ब्रह्मज्ञानस्यापि स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते।

उ॰ का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत

भा॰ दृष्टत्वादग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युर्विनाशकत्वात् सोऽद्भिर्भक्ष्यते सोऽग्निरपामन्नं। गृहाण तर्ह्यस्ति मृत्योर्मृत्युरिति। तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना। तस्मिन् बन्धने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति। बन्धनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तं। तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितं। अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयाससफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युं ॥ १० ॥

परेण मृत्युना मृत्यौ परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो विद्वान् सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्द्ध्वम-

आ॰ नन्विति ॥ तत्रास्तिपक्षं परिगृह्य परिहरति। नानवस्थेति ॥ यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरविरोधित्वान्न किञ्चिदवद्यमित्यर्थः ॥ उक्तं पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमाणारूढं करोति। कथमिति ॥ दृष्टत्वं स्पष्टयति। अग्निस्तावदिति ॥ दृष्टफलमाचष्टे। गृहाणेति ॥ तस्य कार्य्यं कथयति। तेनेति ॥ अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिकां करोति। तस्मिन्निति ॥ उक्तमेव व्यक्तीकरोति। बन्धनं हीति ॥ प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः॥ मोक्षोपपत्तौ फलितमाह। अत इति ॥ पुरुषप्रयासः शमादिपूर्व्वकश्रवणादितत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योजयति। अत इति॥ ज्ञानं पक्षम्यर्थः। सम्यग्ज्ञानस्यापपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं ॥ १० ॥

फलं विशदीकर्त्तुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति। परेणेति॥ परेण मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति सम्बन्धः। ग्रहातिग्रहलक्षणो बन्धः समभ्यर्थः। ग्रहशब्देन प्रयोज्यराशिर्गृहीतः॥ नामादीनां ग्रहाणां

उ॰ उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

भा॰ यस्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात्प्राणा वागादयो ग्रहाः नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तस्थाः सप्रयोजकाः क्रामन्त्यूर्द्ध्वं उत्क्रामन्ति। आहोस्विन्नेति नेतीति होवाच याज्ञवल्क्यो नोत्क्रामन्त्यत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मना अविभागं गच्छन्ति। विदुषि करणानि स्वयोनौ परब्रह्मसत्त्वे समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्त इत्यर्थः। ऊर्म्मय इव समुद्रे। तथा च अत्यन्तरं कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणा. पुरुषं प्राप्यास्तं

आ॰ बहिष्ठत्वे तत्स्वरसतस्त्यक्तत्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छ्यते तत्राह। वासनारूपा इति ॥ तेषामनुत्क्रान्तौ मुक्तसम्भवं सूचयति। स प्रयोजका इति ॥ उत्क्रान्तिपक्षे ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिःस्यादनुत्क्रान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धिर्विरुध्येतेति भावः॥ द्वितीयं पक्षं परिगृह्य परिहरति। नेति होवाचेत्यादिना ॥ कार्य्याणि करणानि वा सर्व्वाणि परेणात्मना सह विभागं गच्छन्ति सन्त्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति सम्बन्धः। तेषां विदुषि विलये हेतुमाह। स्वयोनाविति ॥ विद्वानेव हि पूर्व्वमविद्यया तेषां योनिरासीत् तस्मिन्विद्यादशायां तद्बलादविद्यायामपनीतायां परिपूर्णे तत्त्वे तेषां पर्य्यवसानं सम्भवतीत्यर्थः ॥ कारणे कार्य्याणां प्रविलये दृष्टान्तमाह। ऊर्म्मय इति ॥ प्राणादीनां कारणसंसर्गात्मको लयश्चेत्पुनरुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्यज्ञानध्वंसान्नैवमित्यभिप्रेत्याह। तथा चेति॥ सविषयाण्येकादशे-

उ॰ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते

भा॰ गच्छन्तीति। इति परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितं। न तर्हि मृतो नहि मृतस्थायं यस्मात्स उच्छ्वयत्युच्छूनतां प्रतिपद्यते आध्मायति वाह्येन वायुना पूर्य्यते दृतिवदाध्मातो मृतः शेते निश्चेष्टः। बन्धननाशे मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्व्वं। अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्व्वं प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः। अथ सर्व्वमेव कामकर्म्मादि ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमनेन

आ॰ न्द्रियाणि वायवश्च पश्चेति षोडशकलास्तासां स्वातन्त्र्यमाश्रयान्तरं च वारयति। पुरुषायणा इति॥ तासां निवृत्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेण नास्तीति पुरुषं प्राप्येति प्राणास्तस्मान्नोत्क्रामन्ति तर्हि मृतो न भवतीति प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति। न तर्हीत्यादिना॥ इतिशब्दो भस्त्राविषयः॥ प्रकृतं वाक्यं प्रत्यक्षसिद्धं श्वमरणानुवादकमित्यभिप्रेत्याह। बन्धनेति ॥ ११ ॥

प्राणा उत्क्रामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते। मुक्तस्येति ॥ पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं कथयति। अथेत्यादिना ॥ यत्पुत्रक्षेत्राद्यभूत्तदधुना नाममात्रावशेषमित्युक्तेनावशिष्टं किञ्चिदिति यथावगम्यते तथात्रापि नाममात्रं म्रियमाणं विद्वांसं न जहातीत्युक्तेन किञ्चिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युक्तितात्पर्य्यमाह। सर्व्वमिति ॥ यथाश्रुतमर्थमाश्रित्य प्रत्युक्तिं व्याचष्टे। नाममात्रन्त्विति॥ विदुषो नामनित्यत्वे हेत्वन्तरमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति। नित्यं हीति॥ अनन्तशब्दो नाम्नां व्यक्तिप्राचुर्य्यं प्रतिभाति।

उ० किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मन-

भा० जहातीति आहेतरो नामेति। सर्व्वं समवनीयत इत्यर्थः। नाममात्रन्तु न लीयते आकृतिसम्बन्धान्नित्यं हि नाम। अनन्तं वै नाम नित्यत्वमेवानन्त्यं नाम्नस्तदानन्त्याधिकृता अनन्ता वै विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति तन्नामानन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्य तेनानन्त्यदर्शनेनानन्तमेव लोकं जयति ॥ १२ ॥

ग्रहातिग्रहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं। तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोचश्चोपपद्यते। स च मोचो ग्रहातिग्रहरूपाणामिहैव प्रलयः प्रदीपनिर्वाणवत्। यत्तद्ग्रहातिग्रहाख्यं बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं यत्स्वरूपनिर्द्धारणार्थ-

आ० कुतो नित्यतेत्याशङ्क्याह। नित्यत्वमेवेति॥ व्यक्तिभेदस्य प्रसिद्धत्वान्न तदानन्त्यं ब्रह्मविदः स्वदृष्ट्या नामापि न म्रियते परदृष्ट्या तदवशेषोक्तिः शुको मुक्त इत्यादिव्यपदेशदर्शनादतो नामनित्यत्वं व्यावहारिकमिति भावः। ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वेदेवानात्मत्वेनोपगम्यानन्तं लोकं जयतीति सिद्धानुवादो ब्रह्मविद्यां स्तोतुमित्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमादत्ते। तदानन्त्येति॥ तद्व्याचष्टे। तन्नामानन्त्येति॥ १२ ॥

यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्य्यं वृत्तानुवादपूर्व्वकं कथयति। ग्रहातिग्रहरूपमित्यादिना॥ किमेनमित्यादिवाक्यस्य व्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्य्यंचोक्तं। इदानीं भर्त्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति। अत्रेति॥ किमेनमित्यादाविति यावत्। समुच्चयानुष्ठानादेश्वयोः सप्रयोज-

उ॰ अग्निं वाग्प्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत् स जन इति ।

भा॰ मिदमारभ्यते। याज्ञवल्क्येति होवाच। अत्र केचिद्वर्णयन्ति ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते नामावशिष्टोऽविद्योपरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्त उच्छिन्नकामकर्मान्तराले व्यवतिष्ठते। तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेतव्यमिति। अतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यमित्येवमपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रन्थसम्बन्धं कुर्व्वन्ति ।

व्या॰ कर्योर्नाशेऽपि पुंसोर्मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसंसारदशामवलम्बतामित्याशङ्क्याह। नामावशिष्ट इति। चितेरूषरवदवस्थितात्मविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव स्यान्नतु भोज्याज्जगतो व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह। उच्छिन्नेति। सर्व्वस्य कर्म्मादिफलस्य सूत्रात्मनः समुच्चयासादितस्य भोगादप्रार्थ्यर्थाभावात्कामासिद्धा कर्म्माभावात्प्रयोजकराशेरुच्छित्तिरित्यर्थः॥ किमेनमित्यादावन्तरावस्थस्य विद्याधिकारिणो निर्द्धारणात्तदपेक्षितविद्याशेषत्वेनार्थप्रश्नादेरारम्भं सम्भावयति । तस्येति॥ इति शब्दो वर्णयन्तीत्यनेन सम्बध्यते॥ तर्हि यत्रार्थप्रश्नादौ ब्रह्मविद्योच्यते तस्यैवारम्भो युक्तो यत्रास्येत्यादिस्तु व्यर्थेत्याशङ्क्य फलवद्विद्याप्राप्तिशेषत्वेन निवर्त्यं सत्प्रयोजकनिर्द्धारणार्थो यत्रेत्यादिरित्यभिप्रेत्याह। एवमिति॥

भा० तत्र वक्तव्यं विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति। समवनीतप्राणस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते मृतः शेत इति ह्युक्तं न मनोरथेनाप्येतदुपपादयितुं शक्यते। अथ जीवन्नेवाविद्यामात्रावशिष्टो भोज्यादपावृत्त इति परिकल्प्यते तत्तु किंनिमित्तमिति वक्तव्यं। समस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति यद्युच्यते तत्पूर्व्वमेव निराकृतं कर्म्मसहितेन द्वैतैकत्वात्मदर्शनेन। सम्पन्नो विद्वान्मृतः समवनीतप्राणो जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयादसमवनीतप्राणो भोज्याज्जीवन्नेव वा व्यावृत्तो विरक्तः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्यात्। न चोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यं

आ० हिरण्यगर्भादन्यो वाऽन्योवा विद्याधिकारी प्रथमेऽपि मृतस्य जीवतो वा विद्याधिकारो विवक्षितस्त्वयेति पृच्छति। तत्रेति॥ तत्राद्यमाक्षिपति। विशीर्णेष्विति॥ आक्षेपं स्फुटयितुं तदीयां मुक्तिमनुवदति। समवनीतेति॥ नाममात्रावशिष्टस्याधिकारो विद्यायामिति शेषः। समवनीतप्राणस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति। मृत इति॥ कथमेतावता यथोक्ताक्षेपसिद्धिस्तत्राह। न मनोरथेनेति॥ उपसंहृतप्राणस्य श्रवणाद्यधिकारित्वमेतच्छब्दार्थः॥ द्वितीयं शङ्कते। अथेति॥ अपावृत्तो वृत्ताधिकारीति शेषः। जीवतो भोग्याद्यावर्त्तनं सम्यग्धियं विना दुःशकमिति मत्वा पृच्छति। तत्त्विति। अप्राप्ते कामो भवति प्राप्ते निवर्त्तत इति प्रसिद्धेरपरविद्यया कर्म्मसमुच्चितया हैरण्यगर्भपदप्राप्तिरेव निवृत्तिकारणमिति शङ्कते। समस्तेति॥ अपरविद्यासमुच्चितं कर्म्म हैरण्यगर्भभोगप्रापकं न भोग्यान्निवृत्तिसाधनमिति तृतीये व्युत्पादितमिति परिहरति। तत्पूर्व्वमेवेति॥ उक्तमेव व्यक्तीकुर्व्वन् विभजते। कर्म्मसहितेनेति॥ अथैकमेव समुच्चितं कर्म्मोभयार्थं किं न स्यादत आह। न चेति॥

उ॰ तौ होत्क्रम्य मनुर्याञ्चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म्म

भा॰ हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेन्न। ततो व्यावृत्तिसाधनं परमात्माभिमुखीकरणस्य भोज्याद्व्यावृत्तेः। साधनञ्चेन्न हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं। न हि यद्गतिसाधनं तद्गतिनिवृत्तेरपि। अथ मृत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणो नामावशिष्टः परमात्मज्ञानेऽधिक्रियते। ततोऽस्मदाद्यर्थं परमात्मज्ञानोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। सर्व्वेषां हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थायोपदिश्यते तद्यो यो देवानामित्याद्यया श्रुत्या। तस्मादत्यन्तनिकृष्टा शास्त्रवाह्यैवेयं कल्पना। प्रकृतं वर्त्तयिष्यामः॥

तत्र केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्द्धारयिषयाह। यत्रास्य पुरुषस्य असम्यग्दर्शिनः शिरः

आ॰ उभयथार्थत्वाभावं समर्थयते। हिरण्यगर्भेत्यादिना॥ समुच्चितं कर्म्म नोभयार्थमित्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति॥ हिरण्यगर्भो विद्याधिकारीति पक्षं निक्षिपति। अथेति दूषयति। तत इति॥ ननु महानुभावानामस्मदादिशिष्टानामेव ब्रह्मविद्योपदिश्यमाना मोक्षं फलयति। नास्माकमित्याशङ्क्याह। सर्व्वेषामिति॥ न च त्वन्मतेऽपि यद्द्वारा श्रवणादि कृत्वा विद्योदयस्तद्द्वारैव चिदात्मनो मुक्तिसिद्धेः कृतमित्यत्र श्रवणादिनेति वाच्यं। द्वारभेदस्यानुष्ठातृविभागाधीनप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रयोजनं चेत् विद्योदयस्य च कार्य्यानिकत्वेन यथाप्रतीति व्यवस्थापपत्तेः। वस्तुतो निर्विशेषे चिन्मात्रेणाविद्याविद्ये बन्धमुक्ती चेत्यभिप्रेत्यापरपक्षनिराकरणमुपसंहृत्य श्रुतिव्याख्यानं प्रस्तौति। तस्मादिति॥

कर्त्तव्ये श्रुतिव्याख्याने यत्रेत्याद्याकाङ्क्षापूर्व्वकमवतारयति। तत्रेति॥ तत्र पुरुषशब्देन विद्वानुक्तो ऽनन्तरं तत्सन्निधिरित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणकर्म्माश्रयत्वलिङ्गेन बाध्यः सन्निधिरित्यभिप्रेत्याह। अस-

उ० हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति

भा० प्राणादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति। वातं प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमप्येति। इति सर्व्वत्र सम्बध्यते। मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते। स आकाशमप्येति ओषधीरपि यन्ति लोमानि वनस्पतीनपि यन्ति केशा अप्सु लोहितं रेतश्च निधीयत इति। पुनरादानलिङ्गं सर्व्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते। न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राङ्मोक्षात्। तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्रोपमानानि। विदेहश्च कर्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते। क्वायं तदा पुरुषो भवतीति। किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति। यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्य्यकरणसङ्घातमुपादत्ते। येन ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धनं प्रयुज्यते।

आ० मार्गदर्शिन इति॥ सन्निधिबाधे लिङ्गान्तरमाह। निधीयत इति॥ तस्य हि पुनरादानयोग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं लोहितादेराभात्यतःप्रसिद्धसंसारिगोचर एवायं प्रश्न इत्यर्थः। अविदुषो वागादिलयाभावाद्वा मनसि दर्शनादिन्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्विद्वानेव पुरुषस्तदीयकलाविलयस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह। सर्व्वत्र हीति॥ अग्न्याद्यंशानां वागादिशब्दितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन भोगसम्भवान्न प्रश्नावकाशोऽस्तीत्याशङ्क्याह। तत्रेति॥ देवतांशेषूपसंहृतेष्विति यावत्। तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे सत्यर्थक्रियाक्षमत्वं फलतीत्याह। न्यस्तेति॥ करणानामधिष्ठातृहीनानां

उ॰ पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

भा॰ तत्किमिति प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्म्म-दैवविज्ञानमात्रशून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वान्नैवं जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयञ्चेदिच्छसि आहर सोम्य हस्तमार्त्तभाग हे आवामेवैतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तद्वेदिष्यावो निरूपयिष्यावः । कस्मान्न नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत एकान्तङ्गमिष्यावो विचारणाय । तौ हेत्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकान्तं गत्वा किञ्चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सजनाद्देशान्मन्त्रयाञ्चक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य्य यदूचतुरपोह्य पूर्व्वपक्षान्सर्व्वानेतच्छृणु । कर्म्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्य्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्रोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्म्म दैवेष्वमरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुस्तौ कर्म्म

आ॰ भोगहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह । विदेहस्येति ॥ प्रश्नं विवृणोति । यमाश्रयमिति ॥ आह इत्यादि परिहारमवतारयति । अत्रेति ॥ मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डीया विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्रपर्य्यन्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रष्टाऽऽर्त्तभागो याज्ञवल्क्यस्य

भा० हैव तत्प्रशशंसतुः। यस्मान्निर्द्धारितमेतत्कर्म्म प्रयुक्तं ग्रहाति-ग्रहादिकार्य्यकरणोपादानं पुनः पुनः। तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्म्मणा भवति। तद्विपरीतेन विपरीतो भवति। पापः पापेनेत्येवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु ततोऽशक्यप्रकम्प्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम॥१३॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयब्राह्मणभाष्यं॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ। ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमुक्तं। यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते। येन वा बद्धः संसरति स मृत्युः। तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते। यस्मान्मृत्यो-र्मृत्युरस्ति। मुक्तस्य च न गतिः क्वचित्। सर्व्वोत्सादो नाम-मात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतं। तत्र संसरतां

आ० प्रतिवक्तीति द्वाविहोपलभ्येते। तथाच तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं तृतीयस्यात्राभावादत आह। तौ हेत्यादीति॥ तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा विचारावस्थायामिति यावत्। न केवलं कर्म्मकारणमूचतुः किन्तु सदेव कालादिषु हेतुष्वभ्युपगतेषु सत्सु प्रशशंसतुः। अतः प्रशंसाव-चनात्कर्म्मणः प्राधान्यं गम्यते। न तु कालादीनामहेतुत्वं। तेषां स्वरू-पनिष्पत्तौ कारकतया गुणभावदर्शनात्फलकालेऽपि तत्प्राधान्येनैव तद्धेतुत्वसम्भवादित्याह। न केवलमिति॥ पुण्यो वै पुण्येनेत्यादि व्याचष्टे। यस्मादित्यादिना॥ १३॥ आर्त्तभागब्राह्मणं द्वितीयं॥०॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य वृत्तं कीर्त्तयति। अथेत्यादिना॥ उक्त-मेव तस्य मृत्युत्वं व्यक्तीकरोति। यस्मादिति॥ अग्निर्वै मृत्युरित्या-दावुक्तं स्मारयति। तस्मादिति॥ यत्रायमित्यादावुक्तमनुद्रवति। मुक्तस्य चेति॥ यत्रास्येत्यादौ निर्णीतमनुभाषते। तत्रेति॥ पूर्व्व-ब्राह्मणस्थो ग्रन्थः सम्बध्यते। तस्य चावधारितमित्यनेन सम्बन्धः। संसरतां मुच्यमानानाञ्च यानि कार्य्यकरणानि तेषामिति वैयधिक-

भा० मुच्यमानानाञ्च कार्य्यकरणानां स्वकारणसंसर्गे समाने मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानं। संसरतान्तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्कर्म्मेत्यवधारितं विचारणपूर्व्वकं। तत्क्षये च नामावशेषेण सर्व्वोत्सादो मोक्षस्तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म्म। पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वादेतत्कृतः संसारः। तत्रापुण्येन स्थावरजङ्गमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति। पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्चेत्येतद्राजवर्त्मवत्सर्व्वलोकप्रसिद्धं। यस्तु शास्त्रीयः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति तत्रैवादरः क्रियते। इह श्रुत्या पुण्यमेव च कर्म्म सर्व्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्व्वे श्रुतिस्मृतिवादाः।

व्या० रणमुपादानमनुपादानमित्युभयत्र कार्य्यकरणानामिति सम्बन्धः। कर्म्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षावुक्तौ॥ तत्राभावद्वारा कर्म्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति। तत्क्षये चेति॥ तस्य भावद्वारा बन्धहेतुत्वं प्रकटयति। तच्चेति॥ पुण्यपापयोरुभयोरपि संसारफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमित्यत्र वक्तव्यं। अन्यथा ततो विरागायोगादित्याशङ्क्य वर्त्तिष्यमाणस्य तात्पर्य्यं वक्तुं भूमिकां करोति। तत्रेति॥ पुण्येष्वपुण्येषु च निर्द्धारणार्थां सप्तमी। स्वभावदुःखबहुलेष्वित्युभयतः सम्बध्यते। तर्हि पुण्यफलमपि सर्व्वलोकप्रसिद्धत्वान्नात्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह। यस्त्विति॥ शास्त्रीयः सुखानुभव इति शेषः। इहेति ब्राह्मणोक्तिः। शास्त्रीयं कर्म्म सर्व्वमपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमिति। उक्ताशङ्कोत्तरत्वेनापि तदवतारयति। पुण्यमेवेत्यादिना॥ मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं विधान्तरेण साधयति। यावद्यावदिति॥ कथं तस्यानिवर्त्तनमित्याशङ्क्याह। ज्ञानसहितस्येति॥ समुच्चितमपि कर्म्म संसारफलमेवेत्यत्र हेतुमाह। व्याकृतेति॥ मोक्षेऽपि स्वर्गादाविव पुरुषार्थत्वाविशेषात्

भा० मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता। यावद्यावत्पुण्योत्कर्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः। तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात्। सा निवर्त्तयितव्या। ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्म्मण एतावती गतिः। व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्म्मणस्तत्फलस्य च। न त्वकार्य्ये नित्येऽव्याकृतधर्म्मिण्यनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्म्मणो व्यापारोऽस्ति। यत्र च व्यापारः संसार एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते। यत्तु कैश्चिदुच्यते। विद्यासहितं कर्म्म निरभिसन्धि विषदध्यादिवत्कार्य्यान्तरमारभत इति। तन्न। अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य। बन्धननाश एव हि मोक्षो न कार्य्यभूतः। बन्धनञ्चाविद्येत्यवोचाम।

व्या० कर्म्मणो व्यापारः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ न त्विति ॥ अकार्य्यत्वमुत्पत्तिहीनत्वं नित्यत्वं। नाशशून्यत्वं अव्याकृतधर्म्मित्वं व्याकृतनामरूपराहित्यं ॥ अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह। अनामेति ॥ निष्कलं निष्क्रियमित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह। क्रियेति ॥ चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणे मोक्षे कर्म्मणो व्यापारो न सम्भवतीति भावः॥ नन्वाश्वमेधिकरा च प्रजापतेः सर्व्वकर्म्मव्यापारात्कथं मोक्षे प्रजापतिभावलक्षणे तद्व्यापारो नास्ति तत्राह। यत्र चेति॥ कर्म्मफलस्य सर्व्वसंसारत्वमेवेति कुतः सिद्ध्यति। तत्राह। इत्यस्येति ॥ विद्यासहितमपि कर्म्म संसारफलं विद्यैव मोक्षार्थेति स्वपक्षमुद्धर्यं विचारयन् पूर्व्वपक्षयति। यत्त्विति॥ यथा केवलं विषदध्यादिमरणज्वरादिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याद्यारभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म्मफलाभिलाषमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः॥ मुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुच्चितकर्म्मसाध्यत्वं स्यान्न तु तस्यासाध्यत्वं धीमात्रायत्तत्वादित्युत्तरमाह। तन्नेति॥ हेतुमेव साधयति। बन्धनेति ॥ किन्तद्बन्धनं तदाह। बन्धनञ्चेति॥

भा॰ अविद्यायाश्च न कर्म्मणा नाश उपपद्यते। दृष्टविषयत्वाच्च कर्म्मसामर्थ्यस्य। उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारा हि कर्म्मसामर्थ्यस्य विषय उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्त्तुं संस्कर्त्तुं च सामर्थ्यं कर्म्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्म्मसामर्थ्यस्य। लोकेऽप्रसिद्धत्वात्। न च मोक्ष एषां पदार्थानामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम। बाढं। भवतु केवलस्यैव कर्म्मण एवं स्वभावः। अतो विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिमन्धेर्भवत्यन्यथा स्वभावः। दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निर्ज्ञा-

आ॰ अविद्यानाशोऽपि कर्म्मारभ्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह। अविद्यायाश्चेति॥ मोक्षो न कर्म्मसाध्योऽविद्यास्तमयत्वाद्रज्ज्वविद्यास्तमयवदित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। दृष्टविषयत्वाच्चेति॥ न कर्म्मसाध्या मुक्तिरिति शेषः। तदेव स्पष्टयति। उत्पत्तीति॥ उक्तमेव कर्म्मसामर्थ्यविषयमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति। उत्पादयितुमिति॥ अप्रसिद्धत्वादिति छेदः॥ उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्म्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्नेत्याह। न चेति॥ नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः॥ आत्मभूतो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्व्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याह। अविद्येति॥ उक्तकर्म्मसामर्थ्यं पूर्व्ववाद्यङ्गीकरोति। बाढमिति॥ अङ्गीकारमेव स्फोरयति। भवत्विति॥ एवं स्वभावत उत्पादनादौ समर्थता का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राह॥ विद्यासंयुक्तस्येति॥ अन्यथा स्वभावश्चतुर्विधे क्रियाफले विलक्षणेऽपि मोक्षे समर्थतेति यावत्॥ उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्म्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह। दृष्टं हीति॥ उक्तदृष्टान्तवशात्कर्म्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासंयोगान्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह। तथेति॥ समाधत्ते। नेत्यादिना॥ अतीन्द्रियत्वात्कर्म्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसम्भवेऽप्यर्थापत्तिरस्तीति प्रकृतं। नन्विति॥ नित्येषु कर्म्मसु मोक्षातिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्याभावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्वं विना

भा॰ तानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामन्त्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यं। तथा कर्म्मणोऽप्यस्तीति चेन्न। प्रमाणाभावात्। तत्र हि कर्म्मणि उक्तविषयव्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोपमानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति। ननु फलान्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति। न हि नित्यानां कर्म्मणां विश्वजिन्न्यायेन फलं कल्प्यते। नापि श्रुतं फलमस्ति।

चोद्यन्ते च तानि पारिशेष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति गम्यते। अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्। ननु विश्वजिन्न्यायएवायातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वान्मोक्षे चान्यस्मिन्वा फलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते।

व्या॰ उपपत्तिस्तेषां तत्साधनत्वे मानमित्यर्थः॥ ननु विश्वजिता यजेतेत्यत्र यागकर्त्तव्यतारूपो नियोगोऽवगम्यते। तस्य नियोज्यसापेक्षत्वात् स्वर्गः स्यात्सर्व्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गकामो नियोज्येऽङ्गीकृतस्तथानित्येष्वपि कर्म्मसु भविष्यति स्वर्गो नियोज्यविशेषणमत आह। न हीति॥ जीवन् जुहुयादिति जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य लाभान्न नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविशेषणमित्यर्थः॥ ननु जीवविशिष्टोऽपि फलाभावेन नियोज्यः स्यात्तथा च कर्म्मणा पितृलोक इति श्रुतं फलं तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह। नापीति॥

नित्यविधिप्रकरणे पितृलोकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः॥ तर्हि फलाभावाच्चोदनैव माभूदिति चेन्नेत्याह। चोद्यन्ते चेति॥ तथापि फलान्तरं कल्प्यतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्याह। पारिशेष्यादिति॥ मुक्तेर्यत्कल्पकं तदेव फलान्तरस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निरतिशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पक-

भा॰ श्रुतार्थापत्त्या यथाविश्वजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्न्यायो न भवतीति । फलं कल्प्यते च । विश्वजिन्न्यायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेन्न । प्रतिज्ञाहानात्कर्म्म कार्य्यान्तरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातं । स चेन्मोक्षः कर्म्मणः कार्य्यं फलमेव न भवति सा प्रतिज्ञा हीयेत । कर्म्मकार्य्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः । अथ कर्म्म कार्य्यं न भवति नित्यानां कर्म्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽर्थ इति वक्तव्यं । न च कार्य्यफलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुं । अफलश्च मोक्षो नित्यैश्च कर्म्मभिः क्रियते । नित्यानां कर्म्मणां

आ॰ मेवेत्यभिप्रेत्याह । अन्यथेति ॥ अनुपपत्त्या चेन्नियोज्यलाभाय नित्येषु फलं कल्प्यते ॥ कथं तर्हि विश्वजिन्न्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धान्ती प्रत्याह । नन्विति ॥ उक्तमेव विवृणोति । मोक्षे चेति ॥ अकल्पिते सतीति छेदः । श्रुतार्थापत्त्या विधेः श्रुतस्य प्रवर्त्तकानुपपत्त्येति यावत् ॥ विश्वजितीव नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति फलितमाह । नन्वेवमिति ॥ कथमित्युक्तामनुपपत्तिमेव स्फुटयति । फलञ्चेति ॥ फलकल्पनायां विश्वजिन्न्यायोऽवतरति मोक्षस्य स्वरूपस्थितित्वेनानुत्पाद्यत्वात् ॥ फलमेव न भवतीति शङ्कते । मोक्ष इति ॥ निग्रहमुद्भावयन्नुत्तरमाह । नेति ॥ प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति । कर्म्मेत्यादिना ॥ कर्म्मकार्य्यत्वं मुक्तेरपेत्योक्तं । तदेवायुक्तमित्याह । कर्म्मकार्य्यत्वे चेति ॥ फलत्वेऽपि कर्म्मकार्य्यत्वं न मुक्तेरस्तीत्युक्तं दोषं परिहर्त्तुं चोदयति । अथेति ॥ प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविधत्ते । नित्यानामिति ॥ फलत्वमङ्गीकृत्य कार्य्यत्वेनाङ्गीकृते कथं व्याघात इत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ विशेषार्थगत इति शेषफलत्वमङ्गीकृत्य कार्य्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्त्वा वैपरीत्येऽपि तद्यु-

भा॰ फलं न कार्य्यमिति चैषोऽर्थो * विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाग्निः शीत इति। विज्ञानवदिति चेद्यथा ज्ञानस्य कार्य्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्म्मकार्य्यत्वमिति चेन्न। अज्ञाननिवर्त्तकत्वात् ज्ञानस्य। अज्ञानव्यवधाननिवर्त्तकत्वात्ज्ञानस्य। मोक्षो ज्ञानस्य कार्य्यमित्युपचर्य्यते। न तु कर्म्मणा निवर्त्तयितव्यमज्ञानं। न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यं। नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च। यत्कर्म्मणा निवर्त्त्येत। अज्ञानमेव निवर्त्तयतीति चेन्न। विलक्षणत्वात्। अनभिव्यक्तिरज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते। कर्म्म तु नाज्ञानेन विरुध्यते। तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म्म। यदि ज्ञानाभावो यदि

आ॰ त्पादयति। अफलश्चेति॥ आद्यं व्याघातं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। नित्यानामिति॥ दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नाशङ्कते ज्ञानवदिति॥ चेदिति॥ तदेव स्फुटयति। यथेति॥ दृष्टान्तं विघटयति। नेति॥ ज्ञानस्य मोक्षस्य व्यवधिभूताज्ञाननिवर्त्तकत्वान्मोक्षः। तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्य्यमिति व्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः॥ तदेव स्फुटयति। अज्ञानेति॥ दार्ष्टान्तिकं निराचष्टे। न त्विति॥ यत्कर्म्मणा निवर्त्त्येत तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्यमिति सम्बन्धः व्यवधानध्वंसे कर्म्मणः प्रवेशेऽपि मुक्तावेव तत्प्रवेशः स्यादिति चेन्नेत्याह। नित्यत्वादिति॥

नित्यकर्म्मनिवर्त्त्यं व्यवधानान्तरं माभूदज्ञानमेव तन्निवर्त्त्यं भविष्यति। तथा च मोक्षस्य कर्म्मकार्य्यत्वं शक्यमुपचरितुमिति शङ्कते। अज्ञानमेवेति॥ कर्म्मणो ज्ञानाद्विलक्षणत्वान्नाज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्युत्तरमाह। न विलक्षणत्वादिति॥ वैलक्षण्यमेव

* शेषोर्थइति पाठान्तरः।

भा॰ संशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं वोच्यतेऽज्ञानमिति सर्व्वं हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्त्यते । न तु कर्म्मणान्यतमेनापि विरोधाभावात्। अथादृष्टं कर्म्मणामज्ञाननिवर्त्तकत्वं कल्प्यमिति चेन्न। ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः । यथावघातेन व्रीहीणान्तुषनिवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्म्मकार्य्या न कल्प्यते तुषनिवृत्तिः।तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्म्मकार्य्याऽदृष्टा न कल्प्यते। ज्ञानेन विरुद्धत्वञ्चासकृत्कर्म्मणामवोचाम। यदविरुद्धं ज्ञानं कर्म्मभिस्तद्देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं। विद्यया देवलोक इति श्रुतेः। किञ्चान्यत्कल्प्ये च फले

आ॰ प्रकटयति। अनभिव्यक्तिरिति॥ इतश्च ज्ञाननिवर्त्त्यमेवाज्ञानमित्याह। यदीति॥ अन्यतमेनेत्यादिना व्यस्तेन समस्तेन वा श्रौतेन स्मार्त्तेन चेत्यर्थः। कर्म्माज्ञानयोरविरोधो हेत्वर्थः। अज्ञाननिवर्त्तकत्वं कर्म्मणो नान्वयव्यतिरेकसिद्धं। किन्त्वदृष्टमेव कल्प्यमिति शङ्कते। अथेति॥ दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति परिहरति। न ज्ञानेनेति॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति। यथेत्यादिना॥ अदृष्टेति छेदः॥ अस्तु ज्ञानादज्ञानध्वस्तिः किन्तु कर्म्मसमुच्चितादित्याशङ्क्याह। ज्ञानेनेति॥ ननु कर्म्मभिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति। तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानध्वंसि भविष्यति नेत्याह। यदविरुद्धमिति॥ नित्यानां कर्म्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानाञ्च स्वरूपास्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वस्तौ वा न दृष्टसामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तं। इदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति। किञ्चेति॥ कर्म्मणोऽस्ति मोक्षसामर्थ्यमित्यतदुक्तादेव कारणान्न भवति। किन्त्वन्यच्च कारणं तत्रास्तीत्यर्थः॥ तदेव दर्शयितुं विचारयति। कल्प्ये चेति॥ विरोधमपनयति। इष्टेति॥ कार्य्यत्वाभावं समर्थयते। यस्मिन्निति॥ पक्षान्तरमाह। किञ्चेति॥ सामर्थ्यविषयं विशदयति। यच्चेति॥ कथमिह निर्मोक्षस्तत्राह। पुनश्चेति॥

भा॰ नित्यानां कर्म्मणां श्रुतानां यत्कर्म्मभिर्विरुध्यते द्रव्यगुणकर्म्मणां कार्य्यमेव न भवति किन्तत्कल्प्यतां। यस्मिन्कर्म्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं वा यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यच्च कर्म्मणां फलमविरुद्धं तत्कल्प्यतामिति पुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यं चेत्कर्म्मफलं कल्पयितव्यं। कर्म्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यः। तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा। अविरुद्धत्वाददृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत्। सर्व्वेषां हि कर्म्मणां सर्व्वं फलं। न चान्यदितरकर्म्मफलव्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति। परिशिष्टश्च मोक्षः। स चेष्टोऽवेदविदां फलं। तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति

आ॰ कल्पयितव्यं फलमिति सम्बन्धः। उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्म्मभिरविरुद्धो विषयः। तत्रैव नित्यकर्म्मचोदनानुपपत्तेरुपशान्तत्वान्नित्यकर्म्मफलत्वेन मोक्षः। तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते कल्पयितुं। कर्म्माज्ञानयोर्विरोधाभावाद्दृष्टं सामर्थ्यं यस्मिन्नुत्पत्त्यादौ तद्विषयत्वाच्च कर्म्मणस्तद्विलक्षणे मोक्षे न व्यापारः। तथा च नित्यकर्म्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसम्पादनाय फलञ्चेत्कल्पयितव्यं तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतमादेव तदविरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः। इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः। मोक्ष एव नित्यानां कर्म्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः। पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते। पारिशेष्येति॥

पारिशेषन्यायमेव विशदयति। सर्व्वेषामिति॥ सर्व्वञ्च स्वर्गपशुपुत्रादीति यावत्। तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्म्मफलं किं न स्यात्तत्राह। न चेति॥ मोक्षस्यापीतरकर्म्मफलनिवेशमाशङ्क्याह। परिशिष्टश्चेति॥ तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राह। स चेति॥ परिशेषायत्तमर्थं निगमयति। तस्मादिति॥ पारिशेष्या-

भा० चेन्न । कर्म्मफलव्यक्तीनामानन्त्यात्पारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः । न हि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्म्मफलानामेतावत्त्वं नाम केनचिदसर्व्वज्ञेनावधृतं तत्साधनानां वा । पुरुषेच्छानाञ्चानियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानाञ्च पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राणिचेष्टावैचित्र्यात्फलानां तत्साधनानाञ्चानन्त्यसिद्धिस्तदानन्त्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुं । अज्ञाते च साधनफलैतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति । कर्म्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत् । सत्यपीच्छाविषयाणां तत्साधनानाञ्चानन्त्ये कर्म्मफलजातित्वं नाम सर्व्वेषां तुल्यं । मोक्षस्त्वकर्म्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात्तस्मात्परिशेषात्स एव युक्तः कल्पयितुमिति चेन्न । तस्यापि

आ० सिद्धा दूषयति । नेति ॥ कर्म्मफलं व्यक्त्यानन्त्यमुक्तं व्यनक्ति । न हीति ॥ फलवत्फलसाधनानां फलविषयेच्छानाञ्चानन्त्यं कथयति ॥ तत्साधनानामिति ॥ तदानन्त्ये हेतुमाह । अनियतेति ॥ इच्छाद्यानन्त्ये हेत्वन्तरमाह । पुरुषेति ॥ एतावत्त्वं नाम नात्तोत्युभयत्र सम्बन्धः । पुरुषस्येष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तच्च विषयिणां शोभनाध्यासे न प्रत्युक्तत्वादिति हेत्वर्थः । इच्छाद्यानन्त्यं प्राणिभेदेषु दर्शयित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति । प्रति प्राणि चेति ॥ इच्छाद्यानन्त्ये फलितमाह । तदानन्त्याच्चेति ॥ साधनादिष्वेतावत्त्वाज्ञानेऽपि किं स्यात्तदाह । अज्ञाते चेति ॥ इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः । प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते । कर्म्मेति ॥ तामेव शङ्कां विशदयति । सत्यपीति ॥ तथापि कथं मोक्षस्य परिशिष्टत्वं तदाह । मोक्षस्त्विति ॥ परिशेषफलमाह । तस्मादिति ॥ शङ्कितं परिशेषं दूषयति । नेत्यादिना ॥ अर्थापत्तिपरिशेषौ पराकृत्य अर्थापत्तिपराकरणं प्रपञ्चयितुं प्रक्रमते । तस्मादिति ॥ अन्यथाप्युपपत्तिं प्रकटयति ।

भा० नित्यकर्म्मफलत्वाभ्युपगमे कर्म्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः। तस्मादन्यथाप्युपपत्तिस्तस्मात् क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः। उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणामन्यतमदपि नित्यानां कर्म्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः। चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेन्न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात्। अत एवाविकार्य्योऽसंस्कार्य्यश्चात एवासाधनद्रव्याकत्वाच्च। साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते। यथा पात्राज्यादि प्रोक्षणादिना। न च संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्त्यो वा यूपादिवत्पारिशेष्यादाप्यः स्यान्नाप्योऽप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च ॥

इतरैः कर्म्मभिर्विलक्षणान्नित्यानां कर्म्मणां तत्फलेनापि विलक्षणेन भवितव्यमिति चेन्न। कर्म्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षणं

आ० उत्पत्तीति ॥ नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं सिध्यतीति शङ्कते। चतुर्णामिति ॥ तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति। न तावदिति ॥ उभयत्रातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शी। असंस्कार्य्यत्वे हेत्वन्तरमाह। असाधनेनेति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति। साधनात्मकं हीति ॥ इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह। न चेति ॥ यथा यूपस्तक्षणाष्टाश्रीकरणाभ्यञ्जनादिना संस्क्रियते। यथा चाहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते। न तथा मोक्षो नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः। पक्षान्तरमनुभाष्य दूषयति। पारिशेष्यादित्यादिना ॥

एकत्वं पूरणत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते। इतरैरिति ॥ हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पकाभावात्फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति। न कर्म्मत्वेति ॥ निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति शङ्कते। निमित्तेति॥ निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति। न ह्याम-

भा॰ कस्मात्फलं न भवति। इतरकर्म्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादिति चेन्न। क्षामवत्यादिभिः समानत्वात्। यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्म्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते। तैश्चाविशेषान्नैमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात्। तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलं। आलोकस्य सर्व्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यन्तीति । उलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुर्भिर्न

आ॰ वत्यादिभिरिति ॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथा हीति ॥ यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र आर्च्छेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिमित्तं हविरार्त्तिमनूद्य निर्वापो विधीयते। भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। यदा तद्धविस्तिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं। न च तन्मुक्तिफलं। तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यकर्म्ममुक्तिफलमित्यर्थः। क्षामवत्यादितुल्यत्वं नित्यकर्म्मणां कुतो लब्धमित्याशङ्क्याह। तैश्चेति ॥ क्षामवत्यादिभिरिति यावत् ॥ अविशेषे हेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति तदेव कथमिति चेत्तत्राह। जीवनादीति ॥ दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति। तथेति ॥ नित्यं कर्म्म कर्म्मान्तराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह। आलोकस्येति ॥ चक्षुरन्तरैरुलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्येऽपि न रसादिविषयत्वमित्यत्र हेतुमाह । रसादीति ॥ वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राह। सुदूरमपीति ॥ मनुष्यापेक्षयोलूकादौ गत्वापीति

भा॰ रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते । रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये* दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः । यत्पुनरुक्तं विद्यामन्त्रशर्करादिसंयुक्तविषदध्यादिवन्नित्यानि कार्य्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विशिष्टं कार्य्यं । तदिष्टत्वादविरोधो निरभिसन्धेः कर्म्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्य्यान्तरारम्भेन कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो विशेषश्रवणाद्देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्यया करोतीत्यादौ च ॥

यस्तु परमार्थदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः । अथवा भूतपूर्व्वगत्या आत्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि

आ॰ यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विशेषो दूरस्थत्वादिरतिशयः । दार्ष्टान्तिकं पूर्व्ववादानुवादपूर्व्वकमाचष्टे । यत्पुनरित्यादिना ॥ सक्तत्रेति यावत् । तदेव विवृणोति । निरभिसन्धेरिति ॥ विद्यासंयुक्तं कर्म्म विशिष्टकार्य्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति । देवयाजीति ॥ तदाहुरित्युपक्रम्य देवयाजी श्रेयानित्यादौ काम्यकर्त्तुर्देवयाजिनः सकाशादात्मशुद्ध्यर्थं कर्म्म कुर्व्वन्नात्मयाजी श्रेयानिति आत्मयाजिनो विशेषश्रवणात्सर्व्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्म्मविशिष्टकार्य्यारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्म्मणो विशिष्टकार्य्यारम्भकत्वं दृष्टमित्याह । यदेवेति ॥ न त्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्म्मानुष्ठायिविषयो न भवति । सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि ।

* विशेषाय इति पाठान्तरः ।

भा॰ कर्म्माणि करोति इदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इति श्रुतेः ।
तथा गार्भैर्होमैरित्यादिप्रकरणे कार्य्यकरणसंस्कारार्थत्वं
नित्यानां कर्म्मणां दर्शयति । संस्कृतस्य च आत्मयाजी तैः
कर्म्मभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति । तस्येह वा जन्मा-
न्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते । समं पश्यन् स्वाराज्य-
मधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्व्वगत्या
प्रयुज्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्म्मणां ज्ञानोत्पत्ति-

---

व्या॰ सम्यग्पश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छतीति ॥ अत्र परात्मदर्शन-
विषये तस्य प्रयुक्तत्वादत आह । यत्त्विति ॥ यदि समं पश्य-
न्भवेत्तदा परेणात्मनैकीभूतः स्वाराड्भवतीत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र
विवक्षिता । महती ह्यीयं ब्रह्मविद्या । यद्ब्रह्मविदेवात्मयाजी भवति
हि तदनुष्ठानं पृथगपेक्षते । ब्रह्मवित्पुण्यकृदिति च वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ भूता
परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह । अथ वेति ॥ भूता
या पूर्व्वस्थितिस्तामपेक्ष्यात्मयाजिशब्दो विदुषीत्यर्थः ॥ तदेव प्रप-
ञ्चयति । आत्मेति ॥ तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह । इद-
मिति ॥ तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति । तथेति ॥ गर्भसम्बन्धिभिर्होमै
र्मौञ्जीनिबन्धनादिभिश्च वैदिकमेवैनः शमयतीत्यस्मिन्प्रकरणे
नित्यकर्म्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ संस्कारोऽपि कुत्रोप-
युज्यते तत्राह । संस्कृतस्येति ॥ यो हि नित्यकर्म्मानुष्ठायी सदनु-
ष्ठानजनितापूर्व्ववशात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति स्मृतिरित्यर्थः ॥ कदा
पुनरेषा सम्यग्धीरुत्पद्यते तत्राह । तस्येति ॥ उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य
फलमाह । सममिति ॥ कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिशब्द
इत्याशङ्क्य पूर्व्वोक्तं स्मारयति । आत्मेति ॥ किमितीह भूतपूर्व्व-
गतिराश्रितेति तत्राह । ज्ञानप्रयुक्तानामिति ॥ ऐहिकैरामुष्मिकै-
र्वा कर्म्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादैक्यज्ञानं मुक्तिफलमुदेति ।
कर्म्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः ॥ तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह । किञ्चेति ॥ विद्यायुक्तमपि कर्म्मबन्धायैवेत्यत्र न

भा॰ साधनत्वप्रदर्शनार्थं । किञ्चान्यत् । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहु- र्मनीषिण इति च ॥

देवसार्ष्टिव्यतिरेकेण भूतात्ययं दर्शयति । भूतान्यप्येति । पञ्च वै भूतान्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति तेषां वेदविषये परिखिन्नबुद्धित्वाददोषः । न चार्थवादत्वमध्यायस्य ब्रह्मान्त- कर्म्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्म्मकाण्डो- पनिषद्भ्यां तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विहिताकरणप्रतिषिद्ध-

---

व्या॰ केवलमुक्तमेव कारणं किन्त्वन्यच तदुपपादकमस्तीत्यर्थः ॥ तदेव दर्शयति । ब्रह्मेति ॥ सात्त्विकीं सत्त्वगुणप्रसूतज्ञानसमुचित- कर्म्मफलभूतामिति यावत् ॥

यत्र हि विद्यायुक्तमपि कर्म्मसंसारफलमेवेति सूच्यते । एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्म्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः सार्व्वभौतिक इत्युपसंहारादिति चकारार्थः । किञ्च । प्रवृत्तं कर्म्म- संसेव्य देवानामेति सार्ष्टितामिति । कर्म्मफलभूतदेवतासदृशैश्वर्य्य- प्राप्तिमुक्ता तदतिरेकेण निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च चेति । भूतेष्वप्यपवचनाच्च समुच्चयस्य मुक्तिफलतेत्याह । देवसा- र्ष्टीति ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च चेति पाठात् मुक्तिरेव समुच्चयानुष्ठानाद्विवक्षितेति चेन्नेत्याह । भूतानीति ॥ ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति प्रतिपादकोपनिषद्विरोधान्नायं पाठः साधीया- नित्यर्थः ॥ ननु विग्रहवती देवतैव नास्ति । मन्त्रमपि हि सा देवता शब्दप्रत्ययावलम्बनं । अतो ब्रह्मा विश्वसृडित्यादेरर्थवादत्वान्न तद्ब- लेन नित्यकर्म्मणां मुक्तिसाधनत्वं निराकर्त्तुं शक्यमत आह । न चेति ॥ ज्ञानार्थस्य संपश्यन्नात्मयाजीत्यादेरिति शेषः । किञ्च । अकुर्व्व- न्विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पत- नमृच्छति । शारीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितां । श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजा- विमृगपक्षिणां । चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छती-

भा॰ कर्म्मणाञ्च स्थावरश्वशूकरादिफलदर्शनात्। वान्ताश्यादिप्रेतदर्शनाच्च । न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्म्माणि केनचिदवगन्तुं शक्यन्ते । येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्वशूकरस्थावरादीनि कर्म्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यन्ते। न चैषामकर्म्मफलत्वं केनचिदभ्युपगम्यते। तस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्म्मविपाकाः प्रेततिर्य्यक्स्थावरादयस्तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मान्तेषु कर्म्मविपाकत्वं वेदितव्यं। तस्मात्स आत्मनो वपामुदखिदत्सो ऽरोदीद्यदरोदीरित्यादिवन्नाभूतार्थवादत्वं।

आ॰ त्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनात्। यथा तत्र नाभूतार्थवादत्वं तथा यथोक्ताध्यायस्यापि नाभूतार्थवादतेत्याह । विहितेति ॥ किञ्च वङ्गादिदेशे छर्दिताश्यादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादध्ययनरहितानामपि स्त्रीशूद्रादीनां वेदोच्चारणदर्शनेन ब्रह्मग्रहसद्भावागमाच्च न ब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादतेत्याह। वान्तेति ॥ ननु स्थावरादीनां श्रौतस्मार्त्तकर्म्मफलत्वाभावात्तद्दर्शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह। न चेति॥ सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमतीन्द्रियं कारणं वाच्यं। न च तत्र श्रुतिस्मृती विहायान्यन्मानमस्ति। तथा च श्रौतस्मार्त्तकर्म्मकृतान्येव स्थावरादीनि फलानीत्यर्थः॥ सन्निहितासन्निहितेषु स्थावरादिषु प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरवगन्तव्या। स्थावराणां जीवशून्यत्वादकर्म्मफलत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह। न चैषामिति॥ अस्मदादिवदेव वृक्षादीनां वृद्ध्यादिदर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धेस्तस्मात्पश्यन्ति पादपा इत्यादिप्रयोगाच्च तेषां कर्म्मफलत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ स्थावरादीनां कर्म्मफलत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति॥ ब्रह्मादीनां पुण्यकर्म्मफलत्वेऽपि प्रकृते किं स्यात्तदाह। तस्मादिति॥

भा० तत्राप्यभूतार्थवादत्वं माभूदिति चेद्भवत्वेवं। न चैतावता स्य न्यायस्य बाधो भवति। न चास्मत्पक्षो वा दुष्यति। न च ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादीनां काम्यकर्म्मफलत्वं शक्यं। वक्तुं तेषां देवसार्ष्टितायाः फलस्योक्तत्वात्। तस्मात्साभिसन्धीनां नित्यानां कर्म्मणां सर्व्वमेधाश्वमेधादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि। येषां पुनर्नित्यानि निरभिसन्धीन्यात्मसंस्कारार्थानि क्रियन्ते तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि। ब्राह्मीयं क्रियते तनुरित्यादि स्मरणात्तेषामाराादुपकारकत्वान्मोक्षसा-

---

आ० कर्म्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेऽपि तन्न स्यादिति शङ्कते। तत्रापीति॥ अङ्गीकरोति॥ भवत्विति॥ कथं तर्हि वैधर्म्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह। न चेति॥ वैधर्म्म्यदृष्टान्ताभावमात्रेण कर्म्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादतेत्यस्य न्यायस्य नैव बाधः। साधर्म्म्यदृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः॥ ननु प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थवादाधिकरणं घटिष्यते तत्राह। न चेति॥ तदघटनायामपि नास्मत्पक्षक्षतिस्तत्रैव तदभूतार्थवादत्वं त्यजतस्तद्विरोधादित्यर्थः॥ नन् कर्म्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्म्मफलत्वान्न ज्ञानसंयुक्तनित्यकर्म्मफलत्वं ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह। न चेति॥ तेषां काम्यानां कर्म्मणामिति यावत्। देवसार्ष्टितायां देवैरिन्द्रादिभिस्समानैश्वर्य्यप्राप्तेरित्यर्थः॥ उत्कटं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टितामित्यत्रेति शेषः॥ ननु विद्यासंयुक्तानां कर्म्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्कथं तानि ज्ञानोत्पत्त्यर्थान्याश्रीयन्ते तत्राह। तस्मादिति॥ कर्म्मणां मुक्तिफलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः साभिसन्धीनां देवताभावे फलेऽनुरागवतामिति यावत्। नित्यानि कर्म्माणि श्रौतानि स्मार्त्तानि चाग्निहोत्रसन्ध्योपासनप्रभृतीनि निरभिसन्धीनि फलाभिलाषविकलानि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानि। आत्मशब्दो मनोविषयः। कर्म्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणमाह।

भा॰ धनान्यपि कर्म्माणि भवन्तीति न विरुध्यन्ते। यथा चायमर्थः षष्ठे जनकाख्यायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः। यत्तु विषदध्यादिवदित्युक्तं। तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः। यस्त्वत्यन्तशब्दगम्योऽर्थस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न शक्यं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यं। न च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते। यथा शीतोऽग्निः क्लेदयतीति श्रुते तु तादर्थ्ये वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याभासत्वं। यथा खद्योतोऽग्निरिति तलमलिनमन्तरिक्षमिति

आ॰ शाखीति॥ कथं तर्हि कर्म्मणां मोक्षसाधनत्वं केचिदाचक्षते तत्राह। तेषामिति॥ संस्कृतबुद्धीनामिति यावत्। कर्म्मणां परं यस्या मोक्षसाधनत्वं कथमर्थसिद्धवदुच्यते तत्राह। यथा चेति॥ अयमर्थस्तथेति शेषः। निरस्तमप्यधिकविवक्षया पुनरनुवदति। यत्त्विति॥ विषादेर्मन्त्रादिसंस्कृतस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो दृष्टान्ते कार्य्यारम्भकत्वे विरोधो नास्तीत्याह। तत्रेति॥ कर्म्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्य्यान्तरारम्भकत्वलक्षणोऽर्थः शब्देनैव गम्यते। न च तत्र मानान्तरमस्ति। न च समुच्चितस्य कर्म्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे कर्म्मणि विद्यायुक्तेऽपि विषदध्यादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमित्याह। यत्त्विति॥ कर्म्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यता स्यादिति भावः। अपाम सोममम्रता अभूमेत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्म्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेन्नेत्याह। न चेति॥ यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानानुगृहीतं तद्यथेहेत्यादिवाक्यं तद्विरोधेनार्थवादश्रुतेः स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः॥ प्रमाणान्तरविरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यं श्रुतेर्नोच्यते चेदद्वैतश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। श्रुते त्विति॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य षड्विधतात्पर्य्यलिङ्गैरद्वैतपरत्वे निर्द्धारिते सद्भेदविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः॥ तदेव दृष्टान्तेन साधयति। यथेत्यादिना॥ यदविवेकिनां यथोक्तं प्रत्यक्षं तद्यद्यपि प्रथमभावित्वेन प्रबलं निश्चि-

उ॰ अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच १

भा॰ [illegible] यत्प्रत्यक्षमपि तद्विषयप्रमाणान्तरस्यातथार्थत्वे निश्चिते निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति। तस्माद्वेदप्रामाण्यस्याव्यभिचारात्तादर्थ्ये सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात् न तु पुरुषमतिकौशलं। न हि पुरुषमतिकौशलात् सविता रूपं न प्रकाशयति। तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवन्ति। तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्म्माणीति सिद्धं। अतः कर्म्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थैव ब्राह्मणमारभ्यते॥

अथानन्तरमुपरते जारत्कारवे भुज्युरिति नामतो लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञ-

---

आ॰ र्थं च तथापि तस्मिन्नेवाकाशादौ विषये प्रवृत्तस्याप्तवाक्यादेर्मानान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्व्वोक्तमविवेकिप्रत्यक्षमप्याभासीभवति। तथेदं द्वैतविषयं प्रत्यक्षाद्यद्वैतागमविरोधे भवत्याभास इत्यर्थः॥ ननु तात्पर्य्यं नाम पुरुषस्य मनोधर्म्मस्तद्वशाच्चेदद्वैतश्रुतेर्यथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैवं तात्पर्य्यदर्शनात्तद्वशादन्यथैवं श्रुत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमयन्नुत्तरमाह। तस्मादित्यादिना॥ तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्म्मस्तात्पर्य्यं तच्च षड्विधलिङ्गगम्यं तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायवशान्नान्यथार्थत्वमित्यर्थः॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति॥ विचारार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ विद्यासंयुक्तस्यापि कर्म्मणो मोक्षारम्भकत्वासम्भवश्चशब्दार्थः। माभूत्कर्म्मणां मोक्षार्थत्वं किं तावतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणारम्भं निगमयति। अत इति॥

ब्राह्मणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति। अथेति॥ याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः तस्य पूर्व्वनिर्दिष्टा कथा कथ-

भा॰ वत्सेति होवाच आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं। सर्वाष्टिव्यष्टि-
फलस्याश्वमेधक्रतुर्ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसम्पादितो
वा। सर्वकर्मणां परा काष्ठा। भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं
पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति। तेन हि समष्टीर्व्यष्टीश्च
प्राप्नोति। तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता *अण्डान्तरविषया अश्व-
मेधयागफलभूताः। मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवताना-
मेको भवतीत्युक्तं। मृत्युस्त्वाश्वनाया लक्षणो बुद्ध्यात्मा समष्टिः
प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः। तस्य व्याकृतो विषयो

आ॰ यति। तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्श-
यति। आदाविति। क्रतुरक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः॥ क्रतोर्वैवि-
ध्यमाह। ज्ञानेति॥ अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मो-
त्कर्षमुद्भिरति। सर्वकर्मणामिति॥ तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मान-
माह। भ्रूणहत्येति॥ समष्टिव्यष्टिफलत्वेनोक्तं स्मारयति। तेनेति॥
अश्वमेधेन सहकारिज्ञानमनसिद्देन समष्टीः समनुगतरूपा
व्यष्टीश्च व्यावृत्तरूपा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ काः पुनर्व्यष्टयो विव-
क्ष्यन्ते तत्राह। तत्रेति॥ अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो
देवताः। सोऽग्निरभवदित्यादावण्डान्तर्वर्तिन्योऽश्वमेधफलभूता
दर्शिता इत्यर्थः॥ का तर्हि समष्टिर्देवतेत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति।
मृत्युरिति॥ तामेव समष्टिरूपां देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मण-
मिति वक्तुं पातनिकां करोति। मृत्युस्त्वेति॥ प्राणात्मकबुद्धिधर्मो-
ऽशनायाः कथं मृत्योर्लक्षणं तत्राह। बुद्ध्यात्मेति॥ तर्हि बुद्धेर्व्य-
ष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याह। समष्टिरिति॥ ...
व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन समष्टित्वं साधयति॥ प्रथमज इति॥ सर्वा-
श्रयत्वं दर्शयति। सूत्रमिति॥ तत्र वायुर्वै गौतमेत्यादि वाक्यं
प्रमाणमिति सूचयति। वायुरिति॥ तथापि कथं [illegible]

भा॰ यदात्मकं सर्व्वं द्वैतैकत्वं यः सर्व्वभूतान्तरात्मा लिङ्गमूर्त्तरसो यदाश्रितानि सर्व्वभूतकर्म्माणि यः कर्म्मणां कर्म्मसम्बद्धानाञ्च विज्ञानानां परा गतिः परं फलं। तस्य कियान्गोचरः कियती व्याप्तिः सर्व्वतः परिमण्डलीभूता सा वक्तव्या। तस्यामुक्तायां सर्व्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो भवति। तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामात्मनो वृत्तां प्रकुरुते। तेन च प्रतिवादिबुद्धिं *व्यामोहयिष्यामीति मन्यते।

आ॰ भूतानां प्रथममुत्पत्तेरित्याशङ्क्याह। सत्यमिति॥ हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणत्वेऽपि किमायातं मन्त्रयोरित्याशङ्क्याह। हिरण्यगर्भ इति॥ जगदेव समष्टिव्यष्टिरूपं न सूत्रमित्याशङ्क्याह। यदात्मकमिति। द्वैतं व्यष्टिरूपमेकत्वं समष्टिरूपं तत्सर्व्वं यदात्मकं तस्येति सम्बन्धः॥ तस्योक्तप्रमाणत्वं प्रकटयति। यः सर्व्वेति॥ विज्ञानात्मानं व्यावर्त्तयति। लिङ्गमिति॥ तस्य ह्येषरस इत्यनुरूपत्वाह। अमूर्त्तेति॥ तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति। यदाश्रितानीति॥ तस्यैव फलाश्रयत्वमाह। यः कर्म्मणामिति॥ परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति॥ एवं भूमिकामारचय्यानन्तरब्राह्मणमवतारयति। तस्येति॥ प्रश्नमेव प्रकटयति। कियतीति॥ सर्व्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थिते[illegible] यावत्॥ ननु किमिति सा वक्तव्या। तस्यामुक्तायामपि वक्तव्यसंसारावशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत आह। तस्यामिति॥ इयान्बन्धो नाधिको न्यूनो वेत्यन्यव्यवच्छेदेन बन्धपरिमाणपरिच्छेदार्थं कर्म्मफलव्याप्तिरुच्यते तत्परिच्छेदस्य वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः॥ ब्राह्मणस्यैवं प्रवृत्तावपि किमिति भुज्युः स्वस्य पूर्व्वनिर्वृत्तां कथामाहेत्याशङ्क्याह। तस्य चेति॥ समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तदाह। तेन चेति॥

याज्ञवल्क्यमाभमुक्तः।* व्यामोहयामीतिप्राठान्तरः।

... Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
... Fasc. 2-3, @ /10/ each	1	4
...u, Fasc. 1, @ /10/ each	0	10
Dictionary of the Kashmiri Language, Part I	15	0
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I.	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Institutes of Vishnu (Text), Fasc. 2, /10/ each		10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Katha Sarit Sagara (English), Fasc. 4-14 @ 1/- each	11	0
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	0	10
Kavindravacana Samuccaya	3	8
Kiranavali, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Krityatnakar, Fasc. I	0	10
Kūrma Purāna, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Lalita Vistara (English), Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Parijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāsya-pradipōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-5 @ 1/4 each	6	4
Maitri, or Maitrāyaṇīya Upanishad, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		
*Markandeya Purana (Text), Fasc. 4-7 @ /10/ each		
*Mimāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 9, 11-17 @ /10/ each		
Mirror of Composition (English), Fasc. 2-4		
Mugdhabodha Vyakarana, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each		
Nirukta (2nd edition), Vol. I, Fasc. 1-2 @ 1/40		
Nirukta (old edition), Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		
Nityācārapadhati, Fasc 1-7 @ /10/ each		
Nityācārapradipa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi. Fasc. 1-6 @ /10/ each		
Nyāyavārtika, (Text), Fasc. 2-7 @ /10/ each		
Nyayasarah		
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/ each	12	
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III, Fasc. 1-5 @ /10/ each	11	4
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
*Paricista Parvan (Text), Fasc. 5 @ /10/ each	0	10
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Prakrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithviraj Vijaya, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
...rnavam, Fasc. 1-3	3	12
...ddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Sādukti-karṇa-mṛta, Fasc 1 to 2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-7, @ /10/ each	4	6
Samaveda Sanhita, Vol. I. Fasc. 1-4, 6-10; Vol. 2, Fasc. 2-6; Vol. 3, Fasc. 1-7; Vol. 4, Fasc. 1-6; Vol. 5, Fasc. 1-8 @ /10/ each	21	14
Sankara Vijaya (Text) Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Sankhya Aphorisms of Kapila (English), Fasc. 2	1	0
Sankhya Pravachana Bhashya, Fasc. 2	0	10
Sankhya Sūtra Vṛitti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Siva Parinayah, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Smriti Prakasha, Fasc. 1	0	10
Sraddha Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Srauta Sutra of Latyayana (Text), Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10

Sundaranandam Kavyam ... ...
Syainika Sastra ... ...
*Taitterīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 17-45 @ /10/ each... ... ...
*Taittiriya Āranyaka of the Black Yajur Veda (Text), Fasc. 5-11 @ /10/ each 4
Taittreya Brahmanā, (Text), Fasc. 2-24 @ /10/ each ... 15
Taittiriya Pratisakhya (Text), Fasc. 3-5 @ /10/ each 1
Tāndya Maha brāhmaṇa, (Text), Fasc. 13-18 @ /10/ each 3
Tantra Vārtika (English) In progress Fasc. 1-11 @ 1/4/ each 18
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 2-9, Vol II, Fasc. 7-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part II, Vol. IV, Fasc. 1-12 @ /10/ each 15
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-6, @ /10/ each ... 3
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1 @ /10/ each
*Tattvarthadhigama Sutram, Fasc. 2-3 @ /10/ each ... ...
Tirthacintamaṇi, Fasc. 1-4, @ /10/ each ... ...
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each 2
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each 1
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-14 @ /10/ each 3
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each 8
Vajjalāggam, Fasc. 1 6
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/ 0
Varaha Purana (Text), Fasc. 2-14 @ /10/ each 0
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 8
Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each ... 3
*Vedanta Sutras (Text), Fasc 7-13 @ /10/ each ... 8
Vidhāna Pārijata, In progress Vol. I Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. 1 @ /10/ each ... 4
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/ ... 5
Ditto Vol. III, Fasc. 1 5
Vṛhat Saṁhitam, Fasc. 1 0
Vṛhaddharatnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each 0
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each 4
Vṛihannaradiya Purana (Text), Fasc. 3-6 @ /10/ each 3
Yogaśāstra Fasc. 1-5 2
Yoga Sutra of Pātanjāli (Text and English), Fasc. 3-4 5
... ... 3

Rajasthani Series.

Bardic and Historical Survey of Rajputana A Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts. Sec. I, Prose Chronicles, Part I, Jodhpur State 1
Do Do Sec. I, Prose Chronicles, Part II, Bikanir State 1
Do Do Sec. 2, Bardic Poetry, Part I, Bikanir State 1
Bardic and Historical Survey of Rajputana. Vacanikā Rāthora Ratana Singhaji ri Mahesadāsota ri Kluriyā Toga ri Kalai, Part I, Dingala Text ... 1
Bardic and Historical Survey of Rajputana Veli Krisana Rukamani ri Rathora raja Prithi Raja ri kahi. Part I Dingala Text 1

Tibetan Series.

Amarakosha, Fasc 1-2 ... ...
Amartika Kamdhenuh ... ...
Baudhastotrasangraha, Vol. I 1
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each 2
Nyayabindu (A Bilingual Index) 4
Nyayabindukirti of Dharmokirti, Fasc. 1-2 1
Pag-Sam S'hi Tiñ, Fasc. 1-4 @ 1/- each 2
Prajna Pradipah 4
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13 ; Vol. II. Fasc. 1-11 @ 1/- each ... 24
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc 1-6, @ 1/ each 14
Timed-Kun-Din 1
Minor Tibetan Texts 1. The song of the Eastern Snow Mountain ... 1

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34
Ditto ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each ... 6
A Descriptive Catalogue of Buddhist, MSS, Vol. I 2
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr. R. L. Mitra ... 5
Report on the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and 1906-1911 @ /8/ each ... ...

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P. 1-9-21.